

ÉVKÖNYV

17

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG ÉVKÖNYVE 17.

A könyv megjelenését a

támogatta.

**Kriza János Néprajzi Társaság
Évkönyve
17**

**Nemzedékek, kutatások,
lenyomatok**

Szerkesztette
Ilyés Sándor
Jakab Albert Zsolt
Szabó Á. Töhötöm

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG
KOLOZSVÁR, 2009

Kiadja a KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG
400162 Kolozsvár, Croitorilor (Mikes) u. 15.
telefon/fax: +40 264 432 593
e-mail: kriza@mail.dntcj.ro
www.kjnt.ro

© Kriza János Néprajzi Társaság, 2009

Borítóterv és tipográfia
Könczey Elemér

Számítógépes tördelés
Sütő Ferenc

ISBN 978–973–8439–49–8

Készült a kolozsvári GLORIA és IDEA Nyomdában
Igazgató: Nagy Péter
Megrendelési szám: 538/2009

© www.kjnt.ro/szovegtar

Tartalom

Előszó	7
Könczei Csongor Ki számít kalotaszeginek? Egy néprajzi tájegység és a hozzá fűződő regionális identitástudat alakulásának történeti áttekintése	9
Szilágyi Levente Az államhatár hatása Csanálos és Vállaj kapcsolatára 1918-tól napjainkig	27
Peti Lehel Közösségi krízishelyzeteket artikuláló látomások a moldvai csángó falvakban	49
Ozsváth Imola Falusi értelmiségiek háborús- és katonatörténetei	71
Szócs Levente Czirják Gergely: népi önéletírás és lokális emlékezet	101
Vajda András Egy sáromberki paraszti irattár elemzése	123
Turai Tünde Család: ideológia és gyakorlat. Az intézmény újragondolása az idősek felől	159
Kinda István A mész az mejen, míg a világ, ment es... Egy ősrégi népi ipar a 20–21. században	175
Demeter Éva Néprajzi apróságok	195

Rezumate	211
Abstracts	215
Szerzőink	219
Autorii	221
Authors	223

Előszó

A Kriza János Néprajzi Társaság 17. Évkönyve rendhagyónak bizonyul több szempontból is. Az utóbbi években megjelent évkönyveink tematizált kötetek voltak, többnyire egy konferencia, egy tudományos munkaülés anyagát tartalmazták, vagy a néprajzkutatás jeles képviselői előtt tisztelegtek. Most viszont kissé visszakanyarodunk a legelső évkönyvekig, és egy tudományos körképet megrajzoló munkát ajánlunk a Tisztelt Olvasó figyelmébe. Köztudott, hogy az első évkönyveink a KJNT munkásságának, a tagok kutatásainak keresztmetszetét kívánták adni, mintegy jelezve a szélesebb olvasóközönség előtt, hogy a Társaság kiterjedt tudományos munkát végez, ez a munkásság átfogja a népi kultúra világának széles palettáját, és az eredmények pedig megkívánják magát a publikálást. Jelen esetben nem kell külön azt bizonyítanunk, hogy a tudományos munka folyik tovább, hisz eredményeinket ismerik nemcsak az erdélyi, hanem a magyarországi szakmai életben is, és nem egy adott konferencia anyagának kiadásán fáradoztunk, hanem a KJNT és a Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék berkeiben rendszeresen publikáló fiatal kutatók munkásságának szintézisét vállaltuk fel. Pontosabban a *Lenyomatok* sorozatunk szerzőgárdájának aktuális kutatásairól gyűjtöttünk össze egy csokorra valót.

Úgy gondoljuk, hogy ettől még az *Évkönyvből* nem lett *Lenyomatok* és a *Lenyomatokból* sem lett *Évkönyv*. A *Lenyomatok* kiadása egy ideig szünetelni fog, mert úgy éreztük, váltani kell, átgondolni a jövőbeli lehetőségeket, talán saját koncepcióinkat, elvárásainkat és hozzáállásunkat is. Arra viszont büszkék vagyunk, és ezt meg is szeretnénk mutatni, hogy létezik egy olyan szakmai csoportosulás, amely az említett sorozatban rendszeresen közölt, konferenciáinkon részt vett, tehát velünk együtt „nőtt bele” a tudományos tevékenységbe. Nem szeretnénk őket sem egy generációnak, sem egy iskolának nevezni, habár tény, hogy ugyanazon oktatási intézményből indultak útnak, hasonló fiatal kutatói pályát jártak be eddig, és az is tény, hogy magunk között *lenyomatosoknak* is szoktuk nevezni őket. Az, hogy most az *Évkönyvben* jelentkeznek újabb munkáikkal, jelenti azt is, hogy már nemcsak úgy gondolunk rájuk, mint akik a fiataloknak szánt sorozatban publikálnak, hanem egy sorba helyezük őket az elismert, hivatásos kutatókkal. Persze, többen közülük már közöltek

az *Évkönyvben*, az éppen soron levő tematikához kapcsolódva, viszont ez alkalommal egymás mellett nyújtják tudásuk legjobbját.

Kilenc szerző szövegét olvashatjuk itt, kilenc olyan témában, amely la-
zán tömbösíthető, a szerkesztői önkénynek megfelelően. A tanulmányok
egyszerre mutatják meg azt, hogy a szerzők egy szakmai műhelyből, egy
oktatási keretből indultak ki, és azt, hogy személyes érdeklődésük, szak-
mai orientációjuk milyen irányba fejlődött tovább, hogyan diverzifikáló-
dott. A kötet végén található rövid életrajzok pedig arról is hírt adnak,
hogy milyen intézményes keretek között fejthetik ki szakmai tevékeny-
ségüket. A témák sokfélesége szerencsés jellemző, hiszen így az olvasó is
a sokszínűség jegyében viszonyulhat a kötethez, ami – szerintünk – az
eddig kiadványainkra is igaz.

Több munka foglalkozik narratológiai vizsgálatokkal, jelezvén, hogy a
biográfiái szövegek még mindig egy jelentős forrástípust képviselnek. Ha-
sonló megközelítésmódot tapasztalhatunk az írott szövegek, az archívummá
szerveződő korpusz elemzésekor is, a kétfajta regiszter rokon szempon-
tok sokaságát hívja elő. Egy másik jellemző, ami számos szövegben tetten
érhető, az az antropológiai viszonyulás, a komplexebb kutatási attitűd,
melynek megfelelően a kulturális vagy társadalmi jelenségek nem önma-
gukban, hanem kontextusaikban tárulnak elénk – legyen szó regionális
identitásról, családi és generációs problémákról vagy a vallásos élmény
különbféle megnyilatkozási formáiról. Az Olvasó tradicionálisabb néprajzi
témákról is talál magának olvasnivalót, ami viszont nem jelenti azt, hogy a
népi mesterségekről vagy a múzeumokban fellelhető tárgyakról értekezve
a szerzők ne használtak volna egy többszempon-
tú elemzési és értelmezé-
si rendszert. Sokkal inkább azt jelenti, hogy *Évkönyvünkben* helye van
minden olyan vizsgálatnak, amely hozzájárul a tudományos kutatás
gazdagodásához.

A szerkesztők

Könczei Csongor

Ki számít kalotaszeginek?

Egy néprajzi tájegység és a hozzá fűződő regionális identitástudat alakulásának történeti áttekintése

„Kalotaszeg neve a magyar néprajzban és a nemzeti kultúra történetében fogalomná vált. A magyar paraszti kultúra egyik leghíresebb, korán felfedezett vidéke, gazdagon árnyalt komplex kultúrával, amelynek minden ága, a zenétől a táncig, a hímzéstől a viseleten át a bútorfestésig vagy a fafaragásig a közép-európai paraszti műveltség egyik csúcsteljesítménye.” – írja Fülemile Ágnes (Fülemile 1996: 65), s ezek a mondatok mintegy magyarázatként is szolgálhatnak a magyar néprajz Kalotaszegre vonatkozó gazdag és sokrétű szakirodalmi jegyzékére:¹ talán nincs a magyar nyelvtérületnek még egy olyan tájegysége, amelyről ilyen nagy mennyiségű adat rendelkezik a kutatás. Ennek a jelentős mennyiségű szakirodalomnak egyik sajátossága, hogy – különböző társadalomtudományi szempontok és módszerek alapján (természetesen a különböző korok és történeti helyzetek által befolyásolva) – folyamatosan próbálja Kalotaszeg táji, történeti és kulturális határait körülírni, ezáltal megragadni a „kalotaszegiség” mi-

¹ Ennek összefoglalására vállalkozott 2001-ben a kolozsvári székhelyű Kriza János Néprajzi Társaság 1230 címet tartalmazó, Ercei Judit által szerkesztett *Kalotaszeg bibliográfiája* című kiadványa. Ez a szakirodalmi jegyzék természetesen nem tartalmazza az azóta megjelenő legfrissebb Kalotaszeggel kapcsolatos munkákat, ugyanakkor a bibliográfia hiányosságaira Sebestyén Kálmán hívta fel a figyelmet *Ami Kalotaszeg bibliográfiájából kimaradt* című írásában (*Kalotaszeg* XIII. 2002. (3) 3–4).

benlétét és definiálni a kalotaszegi identitást.² Az etnográfiai alapkérdés tehát az, hogy meddig tart Kalotaszeg, azaz mely falvak tartoznak vagy tartozhatnak Kalotaszeghez, illetve ki számít kalotaszeginek?

Történetileg „Kalotaszeg neve a Kalota folyóval és a Szil a XIII. század eleje óta a Kalatha-nemzetséggel függ össze. A Szil-Kalota-nemzetség az Almás-patak két mellékvölgyében volt birtokos Doboka megyében, de területük ide délre is lenyúlt.” – írja Balázs Éva történész (Balázs 1939: 26). Mint vidéknév tulajdonképpen egy folyóval, valamint egy középkori egyházi és világi közigazgatási egységgel függ össze: „az Almás-vidék, Bánffyhunяд környéke, a nagyváradi püspök alatt, mint kalotai főesperesség” szerveződött, az „1332–1337-es pápai tizedlajstrom a kalotai főesperességben Hunad (Hunяд), Almas (Almás), Farnos (Farnas), Zentelke, Senkral (Szentkirály), Buken (Bökény), Valkó, Monostor (Gyerómonostor), Dereete (Derite) helységeket nevezi meg” (Balázs 1939: 18–19).³ A középkorban Kalotaszeg legnagyobb része „egy

² Kürti László idézve: „Úgy tűnik, hogy Kalotaszeg szűkítése és bővítése felfedezése óta egy folyamattá vált a magyar néprajztudományban.” (Kürti 2000: 34). „A Kalotaszeggel foglalkozó kutatások megkerülhetetlen problémája a vizsgált terület körbehatárolása.” – írja Balogh Balázs és Fülemile Ágnes. „A módszeres kutatások megindulásától, Jankó János 1890-es éveken írt munkájától napjainkig, a szűkebb néprajzi szakma és a szélesebb közvélemény minden újabb és újabb megjelent munka esetében fokozott érdeklődéssel figyeli, hogy a szerző vajon milyen szempontok szerint, mely falvakat sorolja Kalotaszeghez. A gyűjtőpontok megválogatása természetesen tükrözi a diszciplínák és kutatási koncepciók eltérő sajátosságait: más és más szempontok figyelembevétele vezérli a nyelvészt és a néprajzkutatót, a néptánc vagy például a gazdálkodás kutatóját. Kalotaszeg hagyományos felosztásának elfogadása (*Felszeg, Alszeg, Nádas mente*, olykor ezekhez társulva a *Kapus-vidék, Átmeneti-vidék*) szintúgy kiváltja a szakma kételyeit. További bizonytalanságot jelent a *peremvidék* általában kifejtetlenül való gyakori emlegetése” (Balogh–Fülemile 2004: 11).

³ Balázs Éva felsorolja a vidék különállását szintén bizonyító világi közigazgatás írásos emlékeit is, megemlítve, hogy a tárgyalt terület több települése is az egykori Bihar vármegyéhez tartozott: „Az egyházi közigazgatási különállás mellett nem hiányzik a világi sem. Almás-monostorának 1238-ban László comes a kegyura. De kiúzi az itteni bencéseket és helyükre premontréieket, majd saját káplánjait ülteti. Az ebből keletkező per a pápa elé került. Már 1249-ben – a közben történt eseményekről nem tudunk, – Föld és Bikal mellett Almást is adományként kapja Pál országbíró, mivel a tatárok bevonulása után a garázdálkodó rablókat kiirtotta. Ekkor ez a három helység, 1356-ban pedig Bedecs tartozik Bihar megyéhez. Tehát Bihar megye akkor még mélyen benyúlik a későbbi Kolozs megye területére, Sebesvár birtokai mellett, az Almás vidékét is magába foglalva. Ha nem Biharra hivatkoznak, úgy más néven mutatkozik a különállás. Így szerepel 1359-ben comitatus Hunyad, ahová érdeklődni jönnek királyi megbízottak a sebesvári várnagy és egy bikali jobbágy porének körülményeiről” (Balázs 1939: 19–20).

birtokkomplexum, a sebesvári uradalomhoz tartozik. A benne élő jobbágylakosság szolgáltatásait a várnak rója le, mely kezdetben királyi vár, az erdélyi vajda felügyelete alatt, később, 1435-ben, már a losonci Bánffy-család tulajdona” (Balázs 1939: 24).⁴

A vidéknév első írásos forrása egy 1443-ból származó oklevél, amelyben „Kalota, Szt. Király, Mogyorókerék és a már eltűnt, velük szomszédos Himtelke in comitatu Kalathazeg szerepel. [...] 1468-ban és 1475-ben ismétlődik ez az elnevezés (in perinentiis Kalathazeg), mely a XVI. századra úgy leszűkül, hogy már csak magáról Sebesvárról írják: »alio nomine Kalathazeg«, más néven Kalotaszeg” (Balázs 1939: 20). Ugyanakkor a 16. században már magyar nyelvű okiratokban is feltűnik a vidékre vonatkozó Kalotaszeg elnevezés. Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* ötféle jelentéssel közöl 16–19. századi magyar írásos dokumentumokat a „kalotaszegi”, mint a Kalotaszeg tájnév -i képzős származékáról (SZT VI. 1993: 58): ‘Kalotaszegen lévő’: „Az mi Ke(gye)lmes paranczolatiazt az Kalataszegi szalagos Jozagnok, Kemeny Boldisaar Vram kezeben eretzese feleol [...] megh ertettem” (1623); „A kalata Szegi Józságból [...] későn őstve érkezém meg ide Motsra” (1752); „A Bontzidai Udvarbiro egy Asztag Árpát ki ád Csépelni a kalotaszegi Mokányságnak tizenegyedib(en)” (1788); ‘Kalotaszegen termesztett’: „Csegezi Uram [...] küld 2 véka Kalotaszegi borsot, 1. véka Magyarót” (1761); „egy cserefa Hordoban Kalotaszegi Borso 3 véka 13 kupa” (1819); „A’ Gabonásba tanáztatott [...] Kalota szegi nagy szemű Borso” és „A’ Gabonásba tanáztatott [...] Kalotaszegi nagy Szemű Lentse” (1826); ‘Kalotaszegen gyártott/készített’: „veóttwnk [...] kett Zeker fwrez dezhatt Tizenhatodfeleuel Egy forinton [...] Ezer 7 Zaz

⁴ Balázs Éva részletezi a nagybirtok kezelése és a vidék román lakosságának betelepítése közötti összefüggéseket is: „A nagybirtok kezelése mindig céltudatos. Ahogy a Kapus-patak vidékén az erdélyi püspök, – a Szamostól keletre a Zsuki-család, számos helység urai, jövedelmük fokozására letelepítik az oláhokat, – ugyanezt tapasztaljuk a Kalotaszegen. A Valkói és Farnasi nevet viselő család, mely itt, a vártól független területen nagybirtokos, osztozik 1449-ben Nyírszeg birtokán. Ez a Nyírszeg »intra metas possessionis Walko de novo locata«, tehát új alapítás a színmagyar falu határán belül. Népfőlöszleg híjján azonban Nyírszegen, melynek másik neve Nagybérc, mint új telepések, oláhok élnek: »Nicolaus Kenezius, Johannes Kerezy, Daan és Stephanus de Inchel«. (Incsel oláh falu volt.) A tulajdonosok megállapodnak, hogy mivel »adhuc solummodo quattuor iobagiones essent locati«, négy jobbágycsaláddal nem elégszenek meg és a telepítést tovább fogják folytatni. – Ritka eset, hogy ily pontos szövegezésben fennmaradjon egy falu keletkezése. De bátran feltehetjük, hogy a többi XV. századi oláh helység is hasonló körülményeknek köszönheti létét” (Balázs 1939: 24–25).

kalotaszegy sendelt 7 Zazaual p(er) fl 1” (1621); ‘Kalotaszegen lakó’: „Kalóta szegi szegénység hogy a’ mostani nagy adózásra inkább rá érkezhessék, végeztetett hogy a’ Colosi Aknákról Aknai árron elégséges só adattassék számokra, kik-is elégedendő sőt szállítsanak Bánfi Hunyadra s’ ott rakják le” (1671); „Ezen [...] Kalothaszegi Jobbágjok [...] Nyárban ket hetet kaszával, kettőt sarloval, három hetet Cséppel Maglaskor Idára^a p(rae) stálmi tartoznak” (1732); és végül vezetéknevként vagy származási helyre utaló jelzőként: „Kalotaszegy Benedek” (1570); „Benedicto Kalotaszeghj” (1589); „Kalotaszegy Benedekne Anna azzony” (1600); „kalota Szeghi Uy fali Martha Tivadar” (1691).

A hely- és nyelvtörténeti adatok arra utalnak, hogy a „tárgyalt terület a földrajzi és nem a néprajzi értelemben vett Kalotaszeg volt.⁵ Az etnográfusok Kalotaszege nemcsak a Körös- és Kalota-patak völgye, hanem a Nádas-patak mentén egészen Kolozsvárig nyúlik.” – írja Balázs Éva (Balázs 1939: 25).⁶ És akkor ismét feltehető az alapkérdés: meddig is tart az „etnográfusok” Kalotaszege?

Mivel a jelen tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé a kalotaszegi régió- és identitáskutatás részletes bemutatását,⁷ válaszként röviden összefoglalom a magyar néprajztudomány legfontosabb, többször is

⁵ A magyar néprajztudomány néprajzi vagy etnikai csoportok kutatásában Kósa László négy, egymástól világosan elválasztható kérdéskör vegyüléséről értekezik, megkülönböztetve a történeti-népi táj- és vidéknevek és a hozzájuk kapcsolódó tájbeosztás, a népnévhez hasonló nevet viselő csoportok, a földrajzi régiók és zónák néprajzi, valamint a kulturális jelenségek térbeli terjedésének kutatását. A történeti-népi táj- és vidéknevek és a hozzájuk kapcsolódó tájbeosztás vizsgálatával kapcsolatban írja: „Minden népre jellemző, hogy történelme során hogyan alakítja át természeti környezetét, ennek a folyamatnak része a környezet névadással történő »birtokbavétele« is. A földrajztudomány szintén alkot tájneveket, ám ezek túlnyomó többsége a földrajz sajátos vizsgálati eredményeit és céljait tükrözi. Ezért a földrajztudomány hivatalos használatú neveit meg kell különböztetnünk a történeti-népi tájnevektől, melyeknek viszont nagy százaléka nem az írásbeli kultúrában keletkezett, és hosszú ideig a beszélt nyelv meg a szóhagyomány tartotta fenn” (Kósa 1998: 20). Ezért Kalotaszeget sem lehet kizárólag földrajzi tájnévként definiálni, valószínűleg inkább egy történeti-népi tájnévről beszélhetünk ez esetben is.

⁶ Balázs Éva szerint egy „csekély mértékben kimutatható népáramlásnak van esetleg része abban, hogy a néprajzi jelenségek éppen a Nádas-pataknál folytatódnak, amelynek környékén a kalotaiakat magábafogadó Türe, Mákó és Daróc is fekszik. E néprajzi egység magyarázatát már azért is keresnünk kell, mert Kalotaszeg területi multja elválik a megye közepe, vagyis a kolozsi főesperesség vidékének multjától” (Balázs 1939: 25–26).

⁷ A kérdéskör részletes összefoglalására és elemzésére Kürti László vállalkozott a *Kalotaszeg – határ, régió, fogalom* című tanulmányában (Kürti 2000: 9–53).

publikált és/vagy hivatkozott Kalotaszegre mint tájegységre vonatkozó meghatározásait. 1892-ben, az első átfogó jellegű Kalotaszeg monográfiában Jankó János azt írja, hogy Kalotaszeg, „mint földrajzi fogalom, könnyen meghatározható, nem más az, mint a Kalota és Körös völgye; s így nem tartozik belé sem a Nádas, sem az Almás völgye, vagy forrásvidéke. Ethnographiailag a Kalotaszeg határainak megvonása már sokkal nehezebb, s ezt ma csak feltevések alapján kísérhetem meg. Azon eredmények alapján, melyeket az alábbi könyvben foglalok össze, bizonyos az, hogy a földrajzilag értelmezett Kalotaszeg a néprajzi Kalotaszegnek ma is magvát képezi, de ide tartozik még a Nádas völgye Kolozsvárig, az Almási Nagy-Almásig; kétségtelen az, hogy az általam átkutatott 34 falu mind Kalotaszeghez tartozik, de hogy a keleti határok hol vonhatók meg, ma még nem tudom, csak valószínűnek tartom azt, hogy a Kolozsvár körül elterjedő magyar nyelvsziget, mely minden felől oláhsággal és szászszal van körülvéve s melyet csak vékony fonalak, kicsiny falvak által jelzett sorok fűznek össze egyrészt a tordai, másrészt a szilágyi magyarsággal, e körülzárt helyzetében ethnographiájában is teljesen egységes” (Jankó 1892b: 1–2).⁸ Hasonlóan fogalmaz Kós Károly 1932-ben: „Kalotaszeg eredetileg a Vlegyásza lábánál elterülő azt a kicsiny háromszögletű földterületet jelenti, melyet a Bánffyhunyard alatt összeömlő Körös és Kalota vizei fognak be. Tágasabb értelemben – és ma így értelmezzük mi és így maga a kalotaszegi nép is, – Kolozsvármegyének azt a területét, mely a Kolozsvár–Nagyvárad

⁸ Jankó János Kalotaszegre mint tájegységre vonatkozó körülírása hivatkozási alapként sokáig tartotta magát a magyar néprajztudományban. Volt, aki egy az egyben elfogadta – például Malonyay Dezső, aki 1907-ben Kalotaszeg meghatározásaként felsorolja a Jankó által nevesített 34 falut (lásd Malonyay 1907) –, s volt, aki kiindulópontként használta, majd különböző szempontok szerint bővítette – például Kelemen Lajos művészettörténész, aki 1944-ben Kalotaszeghez sorolja a Gyalut Járával összekötő út mentén fekvő településeket, Magyarlónától Magyarlétáig, a Kolozsvártól délkeletre fekvő Györgyfalvát és Ajtonyt, sőt a Kolozsvártól keletre fekvő Szamosfalvát, Szentmiklóst és Dezmért is (lásd Kelemen 1944). Ugyanakkor Jankó – mintegy előrevetítve a későbbi meghatározásokat – maga is tisztában volt azzal, hogy további kutatásokkal az általa körülírt Kalotaszeg határai bővíülhetnek: „És most engedjék meg, hogy röviden belevezessem önöket a jövő kutatásainak programjába. Tudom, hogy a Kalotaszeg a tordai és a szilágyi magyarság közt fekszik; látom, hogy ugy arra, mint erre a Kalotaszeg általam átvizsgált tömegéből az oláhság tengerén keresztül magyar falvak sorai húzódnak, melyek így a magyar szigetek közt érintkezést létesítenek. [...] Első kérdés az, e falvak a Kalotaszeghez tartoznak-e vagy sem; vagy felerészben talán a Kalotaszeghez, s felerészben a tordai illetve szilágyi magyarsághoz sorakoznak. Ha a Kalotaszegből indulnék ki vizsgálataimban, egyszerre rövid időn belül megoldhatnám a kérdést” (Jankó 1892a: 25).

vasútvonal, illetőleg országút közén és két oldala mentén Kolozsvártól egészen Csucsáig terül el és amelyet délen a Gyalui-havasok északi, nyugaton a Vlegyásza-havas és a Meszes-hegylánc keleti lába foglalnak be. Ehez az egységes, eléggé zárt és kelet–nyugati húzódású területhez délfelé vékony nyulványban csatlakozik még néhány falu a Gyalu–Járai út mentén egészen Alsó-Járaig, melyeket néprajzilag szintén Kalotaszeghez kell számítanunk” (Kós 1932: 9).⁹ A nyelvész Szabó T. Attila szerint is „a tulajdonképpeni Kalotaszeg név történetileg és földrajzilag egyaránt csak a Kalota és a Körös vize közti kis részt jelölte, azt a területet, amely e két folyó partjai és a Gyalui havasok magasodni kezdő szélső nyulványai között terült el. Ma tehát a szomszédos területek jobbára magyar, vagy vegyes magyar–rumén községeit is Kalotaszeghez tartozónak valljuk. Mégis részben e területtel szomszédos magyar községek nagyjában azonos néprajzi jellege, közelebről pedig a szomszédos területek és az említett területrésznépnyelvének egységessége miatt a szorosabb értelemben vett Kalotaszeg határait már a régebbi kutatók is kibővítették” (Szabó 1942: XI–XII).¹⁰ És tulajdonképpen ezeket a meghatározásokat összegzi később, az 1970-es években Kósa László *Kalotaszeg* szócikke: „Kalotaszeg történeti-néprajzi táj Erdélyben, Kolozsvártól nyugatra. Délen a Gyalui-havasok északi, nyugaton a Vlegyásza-havas és a Meszes-hegység keleti vonulata fogják közre. Ma a gyalu–járai út mentén fekvő, népi kultúrájában hasonló néhány

⁹ Kós meghatározta Kalotaszeg közigazgatási és földrajzi határait, valamint írt a tájegység lakosságának etnikai és vallási összetételéről is: „Közigazgatásilag Kalotaszeg zöme Kolozsvármegye bánffyhunyadi, gyalui és nádasmenti járásához, kicsiny északi területe hidalmási járásához tartozik, míg délfelé lenyúló két községe (Tordaszentlászló és Magyarléta) Tordaaaranyos vármegye területén fekszik. A területe keskeny ékalakú; az ék hegye Kolozsvár. Innen nyugat felé kb. 55 km. hosszú és ahol a legtágasabb: Bánffyhunyadi táján, talán 20 km. széles. E területnek ma jórészt egységes fajú magyar lakossága részben tiszta magyar, részben vegyes falvakban él, néhány színtiszta román falu által megszakítva. [...] A Kolozsvár közelében, tehát Kalotaszeg keleti részén fekvő Bács, Szászfenes és Magyarfenes községek magyarsága tulnyomóan római katolikus vallású. Az ugyancsak e területrészen fekvő Szentlászló magyar népe részben katolikus, részben református vallású. A többi kalotaszegi magyarság, a terület közepetáján fekvő és teljességében katolikus Jegenye kivételével, református vallású” (Kós 1932: 9–10).

¹⁰ Szabó T. Attila itt helységekkel pontosítja is Kalotaszeg feltételezett határait: „Ilyenformán ide számítjuk a Kapus vidéke, a Nádás-mente és az Almás vidéke jó néhány faluját is. Kalotaszeg legnyugatibb pontja eszerint Bánffyhunyadi, illetőleg Magyarökereke, a legkeletibb Kisbács (e ponton Kalotaszeg egészen Kolozsvár tőszomszédságáig ér!); délen a Magyarvalkó, Magyargyerőmonostor, illetőleg Magyarkapus és Magyarkiskapus, északon a Bábony, Váralmás és Középlak képezte vonal jelzi Kalotaszeg határát.”

köséggel együtt negyven egészben vagy részben magyarlakta református (csupán Jegenye és Bács római katolikus) falu tartozik Kalotaszeghez. Vásáros központja Bánffyhunjad, nevezetes falvai: Magyarvista, Méra, Gyerővásárhely, Körösfő, Magyargyerőmonostor, Magyarvalkó, Kalotaszentkirály stb. Kalotaszeg három jól elhatárolható területre oszlik: a havasok alatti Felszegre, az Almás-patak melletti Alszegre és a Kolozsvár közelében fekvő Nádas-mentére” (Kósa–Filep 1975: 123, Kósa 1979: 737). Kalotaszeg hármas, Felszeg, Alszeg és Nádas mente tagolódását tehát Kós Károly nyomatékositotta, a későbbi szakirodalom pedig kisebb-nagyobb pontosításokkal átvette.¹¹ Szabó T. Attila volt az első, aki külön kalotaszegi altájként nevesíti Kapus mentét, sőt ez ügyben kritizálja is a korábbi Kalotaszeg leírásokat: „Anélkül, hogy Kalotaszeg területi értelmezésének bővebb bírálatába merülnék, megjegyzem, hogy egyik terület-meghatározás sem említi a Kapus-mentét, holott az itt lévő néhány község (Gyerővásárhely, Magyarkiskapus, Magyarkapus) is idetartozik” (Szabó 1942: 4). A strukturalista és összehasonlító módszereket alkalmazó magyar néptánc kutatás már ezt a négyes felosztást követi, Martin György summás, etnokoreológiai szempontból helytálló (általam is elfogadott) meghatározását idézve: „A régi Kolozs megye nyugati részén, a Sebes-Körös, a Kalota, az Almás, a Nádas és a Kapus patakok völgyeiben – a mintegy félszáz községben – élő kalotaszegi magyarság a táncban is sajátos értékeket teremtett. Kalotaszeg kisebb tájait – a Felszeget, Alszeget, a Nádas mentét és a Kapus völgyét – a közös táncbeli jegyek fűzik össze, s elkülönültek a környező tájak tánc kultúrájától” (Martin 1990: 432, Martin 2004: 59).

De a történeti, földrajzi és nyelvészeti, vagy akár közigazgatási, etnikai és vallási szempontok mellett melyek azok az etnográfiai adatok és érvek, amelyek alapján Kalotaszeg mint önálló kulturális entitás körülírhatóvá válhat? Egy, a kalotaszegi magyar népviseletről szóló kötet előszavában olvashatjuk, hogy írásaikban a szerzők „a *Kalotaszeg* jelölést

¹¹ Mint például: „Kalotaszeg néprajzilag három részre tagolódik. Egyik része a *Felszeg*: a Sebes-Körös és a Kalota háromszöge, Bánffyhunjad központtal. A második rész a Körös vizétől északra, az Almás-patak völgye mentén a Szilágyság felé lejtősödő *Alszeg*, végül ettől keletre Kolozsvárig, a Nádas-patak völgye, vagyis a Nádasmente. Mivel a Nádasmentébe a párhuzamos Kapus-völgyi faluk is beletartoznak, ezt a harmadik kalotaszegi kistájt Jankó János 1892-ben *kolozsvári átmeneti vidék*nek nevezte” (Faragó–Nagy–Vámszer 1977: 6–7).

tömör gyűjtőfogalomként: egy népművészetében, népköltészetében és nyelvjárásában sajátos vidék megjelöléseként, bármilyen földrajzi vagy néprajzi kizárólagosság igénye nélkül” használják, mivel „sem Kalotaszeg területét, sem gyűjtésünk területét nem lehet vonalzóval körülhatárolni” (Faragó–Nagy–Vámszer 1977: 6). Ez az idézet is rávilágít arra a tényállásra, hogy Kalotaszeg tájegységként való körülírása a néprajzi szakirodalomban elsősorban egy-egy adott kutatás céljától és tárgyától, valamint a kutató szemléletétől függ, s kevésbé tükrözi magának a kutatott terület lakóinak regionális identitástudatát.¹² Így például az egyik legfrissebb Kalotaszegről szóló kötetben a szerzők – szembesülve a kalotaszegi néprajzi táji csoport körülhatárolási módszereinek elméleti problémáival¹³ – a házassági kapcsolatrendszerek alapján szűkítették a tájegység határait: „Kalotaszeg elsősorban egy olyan térben és időben változó emberi kapcsolatháló, amely mindenekelőtt a református vallású, magyar etnikumú paraszti lakosság kapcsolati és kulturális rendszerét jelenti. Ebben a kapcsolatrendszerbe nem tartoztak bele a táj nem paraszti társadalmi rétegei és a nem református felekezeti csoportjai. E kéttényezős kizárási alapon nem tartoznak bele a nemesi falvak, a korán polgárosult városias iparos és kereskedő rétegek (beleértve a helyi izraelita vallású zsidóságot is), a katolikus magyarok, katolikus szászok, az ortodox vagy görög katolikus román parasztság és az akár mobil, akár helyhez kötött, többnyire mesterségekkel és muzsikálással foglalkozó cigányság” (Balogh–Fülemile

¹² Gyakori, hogy a kutatás által közvetített szemléletek idővel beágyazódnak a tágabban vett közvéleménybe is: ennek érzékletes példája, ahogyan Kalotaszeg „nagyasszonya”, Gyarmathné Hory Etelka nyomán a mai napig sok helyen olvashatjuk/hallhatjuk, hogy Kalotaszeg addig tart, ameddig a muszuj ér. Kürti László szerint: „A táji jellegek kihangsúlyozása természetesen csak úgy lehetséges, ha a kutatók először meghatározzák, miként és hogyan válogatják ki a speciális jellegeket. Kérdéses marad azonban az, hogy a néprajzi és szokás adatok adják-e meg a terület sajátosságait, mint olyanokat, vagy fordítva, a terület körülhatárolása lévén kapnak bizonyos szokások és néprajzi adatok regionalitást” (Kürti 2000: 37).

¹³ A jelen írásnak nem célja a népi kultúra táji kutatásának részletes elméleti áttekintése, ebben a kérdéskörben Kósa László 1998-ban publikált tudománytörténeti és terminológiai összefoglalását tartom hivatkozási alpnak.

2004: 18).¹⁴ Ugyanakkor – érzékelve ennek a meghatározásnak kulturális és szociális szempontokból igencsak vitatható „szűkítettségét” – a szerzők felvázolnak egy tágabb kapcsolatháló-rendszert is: „Amennyiben a térség társadalmi struktúrájának egészét vizsgáljuk mint az egyének egymás közti kommunikációjának összességét megmutató kapcsolathálót, akkor az előbbi szűkítő értelmezéssel szemben más módon is definiálhatjuk a *tájat mint interakciós színteret*. Ha az élet »ünnepi« oldala mellett a »hétköznapi« emberi érintkezéseket is figyelembe vesszük – mint a gazdasági kapcsolatok (vásárkapcsolatok, piac, vándorkereskedelem, helyi boltok, kocsmák, szekerezés, mesteremberek, bérmunka, napszám, részesmunka, cselédkedés, szomszédi segítségnyújtás, patrónus–kliens kapcsolatok, pásztorfogadás, zenészfogadás stb.), de ezen túlmenően az oktatásban való részvétel, a jogi és adminisztratív ügyek intézése vagy a katonai szolgálat –, akkor az emberi kapcsolatoknak egy jóval nagyobb, a társadalmi, felekezeti és etnikai határokon túlnyúló köre rajzolható meg. *Ilyen tágabb értelmezéssel az interetnikus kapcsolatok a táji struktúra szerves részét képezik*” (Balogh–Fülemile 2004: 18).¹⁵

De vajon lehet-e egy adott populáció kutatását ilyen egyszerűen szegmentálni, ilyen módon szétválasztani? Kósa László szerint a „táj” egy olyan területegység, „amelyet huzamosabb ideig állandó kulturális, társadalmi, gazdasági és ökológiai tulajdonságok jellemeznek és ezáltal elválik környezetétől”, s mint ilyent egy több tényező bonyolult jelenségnek tart, ez pedig „egyetlen tényezővel hitelesen nem jellemezhető. Az egyetlen

¹⁴ Az idézett definíció indoklása: „...ha a *házassági kapcsolatrendszerek* alapján akarjuk Kalotaszeg határait megvonni, akkor elég egyszerűen és logikusan a következőképpen járhatunk el. A házassági körök hálózata társadalmi, felekezeti és ezzel összefüggően etnikai alapon határolta körbe a táji struktúrát, rámutatva azokra a csoportokra, amelyek a genetikai reprodukció köreit konszenzusosan kialakították, s a csoporton belül egy sajátos kulturális fókuszot, olyan ismétlődő cselekvésmódot és vizuálisan megragadható külsődleges jegyeket alakítottak ki, amelyek tudása és gyakorlása a közösség érzetét adta a benne élőknek” (Balogh–Fülemile 2004: 17–18).

¹⁵ Noha Balogh Balázs és Fülemile Ágnes különböző kapcsolathálózatokról értekezik („Végző soron mind az első megközelítés: a rokonsági kapcsolatháló rajzolata, mind a második módszer: a »mindennapok« kiterjesztett gazdasági–társadalmi–etnikai érintkezéseinek komplex térhálójára releváns megoldást ígérhet egy táji struktúra körbehatárolásánál.” Balogh–Fülemile 2004: 23–24), eltekintenek a szociálintropológiai hálózatok kutatásra oly termékenyen ható Eric R. Wolf komplex társadalmakról alkotott elméletétől, miszerint „a komplex társadalmakban három lényeges, párhuzamos struktúra figyelhető meg: rokonság, barátság, patrónus–kliens viszony” (lásd Szent-Iványi é. n.: 3).

tényezőn nem csupán egyetlen elemet, hanem akár nagyobb jelenségcsoportot is értünk, mely bármilyen terjedelmes, a felsorolt négy fő komponens közül csak egyikhez tartozik.¹⁶ A tájnak nevezett területegység ezért nem jellemezhető kielégítően például kizárólag kulturális vagy kizárólag ökológiai összetevőkkel, bár ez a szakirodalomban nem egyszer előfordul” (Kósa 1998: 30).¹⁷ Kósa tájmeghatározása ugyanakkor „tartalmazza a térrel mindenkor összefüggő időtényezőt is” mint egy adott táj viszonylagosságának egyik fő összetevőjét. Ezt egy igen fontos megállapításnak tartom, mivel a tájalkotó tényezők „találkozása történeti folyamat eredménye, de a mozgás, mely létrehozta, a táj »születésével« nem ér véget. Az egyes struktúrákat felépítő elemek tovább változnak – írja Kósa, s – a táj addig azonos önmagával, míg ezeknek jellegadó egyensúlya bizonyos határokon belül fennáll” (Kósa 1998: 30). És ha egy adott vidék területét mindig csak egy bizonyos idődimenzióban lehet értékelni, akkor például feltehető az a kérdés, hogyha a Kalotaszeg tájnév már a reformáció előtti időkben ismert volt, miért „mindenekelőtt református vallásúak” a kalotaszegiek, s miért nem tekinthetők annak a római katolikus vallásúak?¹⁸ Vagy ha csak az utóbbi évszázad Kalotaszegét kutatjuk, akkor hova sorolhatók a tárgyalt terület falvaiban nagyszámban élő (magyar) neoprotestáns közösségek? Vagy ha az évszázadok során kialakult, jellemző és egységesnek mondható zenei, tánczenei és táncművészi kultúrát vizsgáljuk, akkor vajon a jegenyei legényes nem tekinthető kalotaszeginek, mert „katolikus”, a szucsági hajnali sem, mert esetleg kismemesek énekelték, sőt a papfalvi *ínvártita* (‘fogatós’)

¹⁶ Lásd a 9. számú lábjegyzetet!

¹⁷ Kósa megemlíti, hogy a „négy összetevőnek elméletileg egyenlő a súlya, noha a vizsgálat gyakorlatában alkalmanként eltolódások mehetnek végbe viszonyukban, mert a kutatások egyenletlensége következtében a források és adatok más-más arányban állnak rendelkezésünkre.” Hangsúlyozza, hogy mivel a „táji jelleg különbözőségei a magyar néprajz tudománytörténeti örökségeként elsősorban a kultúrában fejeződik ki” ezért szükséges „a másik három összetevő meghatározó és befolyásoló szerepét az adott lehetőségek szerint mindenkor bemutatni.” A továbbiakban pedig kiemeli, hogy a „komponensek viszonya annyi eltolódást tűr el, amennyi még nem bontja meg a táj jellegzetes egységét. Hiszen a területegység komponensei vagy összetevői ugyan külön-külön alkotóelemei lehetnek más térbeli szerkezeteknek, de azt a sajátos szerkezeti konstrukciót, amit tájnak nevezünk, egyedi esetben megtörténő találkozások és összekapcsolódásuk hozza létre” (Kósa 1998: 30).

¹⁸ Jankó János 1892-ben írta: „E kutatások győztek meg egyszerismind arról, hogy a katolikus Jegénye néprajza a Kalotaszeg többi ref. falvaival csaknem teljesen azonos s hogy különbség csak az egyháziakkal kapcsolatos szokásokban nyilvánul” (Jankó 1892a: 4).

sem, hiszen ezt a reneszánszkorabeli tánc típus már csak a helyi románság körében ismert? Igaz, Balogh Balázs és Fülemile Ágnes bevallása szerint: „Itt most a kulturális jegyek hasonlóságáról, stilisztikai kérdésekről egyáltalán nem beszélünk, mert nem is volt szándékunk egy hagyományos kultúra alapú néprajzitáj-meghatározási módszer.” (Balogh–Fülemile 2004: 23). De lehet-e emberi kapcsolathálókat, meg egyáltalán az identitást kulturális jegyek nélkül kutatni? A „kulturális és társadalmi jelenségek összefonódottsága a valóságban is mindenkor jelentkezik” – írja Sárkány Mihály, majd a kultúra és a társadalom összefüggéseiről értekezve kifejti, hogyha „abból indulunk ki, hogy a kultúra és a társadalom tartalom és forma dialektikus viszonyában áll, feltételezhetjük, hogy mindenfajta társadalmi tagolódás mentén kulturális szerveződés is lezajlik” (Sárkány 2000a: 91).¹⁹ Egy másik – az identitáskutatással foglalkozó – tanulmányában pedig megjegyzi, hogy „az egyén önmagáról alkotott képe elválaszthatatlan társadalmának az ember összetevőiről, a világ felépítéséről, saját rendező elveiről alkotott képétől; vagyis kulturális jelenség” (Sárkány 2000b: 108). S ha az identitás eredendően kulturális jelenség, akkor egy multietnikus és kulturálisan sokrétű térség vizsgálatában az interetnikus kapcsolatok kutatása eleve megkerülhetetlen, nem pedig egy „tágabb értelmezés” része. Annál is inkább, mert a megállapítás ellenére, hogy az interetnikus kapcsolatok „a táji struktúra szerves részét képezik”, „érdeemes megjegyezni, hogy a magyar–román–cigány vegyeslakta Kalotaszeg vizsgálatával mind a mai napig adós a magyar néprajzkutatás”, valamint,

¹⁹ Szerinte azt is „feltételezhetjük, hogy mindenfajta kulturális törésvonal létrejöttének háttérében kereshetünk egymástól elváló társadalmi csoportokat, alakulatokat. Tévednénk azonban, hogyha ezeket azonos nagyságrendűeknek fognáunk fel. Minden társadalmi csoport létének egyik jellemzője ugyanis, hogy igyekszik a maga másoktól való különbözőségét kifejezésre juttatni. Tehát túlmenően azon, hogy bizonyos csoportfajták teljes kultúrák hordozására is képesek, azoknál alacsonyabb szerveződési szintű csoportfajták is igyekeznek valamilyen fajta kulturális különbséget kinyilvánítani, mint különállásuk bizonyítékát, és sokszor nem is spontán módon, hanem tudatosan történik. Ezzel szemben a kultúrának ez természetesen nem sajátja. Ha úgy tetszik, a kultúra objektívebben alakul. Magától értetődően az objektivitás csak viszonylagos. Alakul egyrészt összefüggésben azzal a társadalommal, amely által hordozott, másrészt alakul a saját belső mozgástörvényeinek megfelelően. Ennek következtében a társadalmi határok és a kulturális határok nem okvetlenül esnek egybe nagyságrendjükét illetően. Lehet, hogy ugyanazok a jelenségek, amelyek egy adott társadalmi csoport szemszögéből nézve lényeges kulturális különbség kifejeződései, a kulturális rendszer oldaláról nézve, amelybe tartoznak, elhanyagolható apróságok” (Sárkány 2000a: 91–92).

hogy „az interetnikus együttlétre csak egy-két elszórt elemzés irányult” (Kürti 2000: 29).²⁰

De létezik-e román²¹ vagy cigány²² Kalotaszeg? Igen is, meg nem is, ez nézőpont kérdése. Létezhet, ha adott esetekben a helyi román vagy roma közösségi megnyilvánulásokról mint sajtáságosan ehhez a vidékhez kötődő kulturális entitásokról tárgyalunk. Nem létezhet, hiszen a wolfi komplex társadalomvizsgálat, avagy a személyes tereptapasztalataim is azt tükrözik, hogy az itt élő román és roma közösségek nemigen ismerik/nevezik Kalotaszegnek ezt a vidéket.²³

S ha már a helyi közösségek önismeretét firtatjuk, szükségszerűen felvetődik az a kérdés, hogy vajon a helyi magyar közösségek miért és milyen mértékben vallják magukat kalotaszeginek? Hogy „a népi kultúra táji tagoltsága hogyan él a falusi társadalmak regionális identitástudatában:

²⁰ Ugyanerről Balogh Balázs és Fülemile Ágnes így értekezik: „Ugyanakkor alig felvetett és megválaszolatlan kérdés Kalotaszeg fogalmának tisztázásához a román és cigány közösségeknek a magyarsággal való együttélése is” (Balogh–Fülemile 2004: 11).

²¹ Itt fontos megjegyezni, hogy a román etnográfiai kutatás számára a *Zona Călata* (‘Kalota vidéke’) vagy *Zona Huedin* (‘Hunyad vidéke’) egy kevésbé ismert és kutatott néprajzi tájegység, amelyik területe – a román kutatás történeti és néprajzi szempontjai miatt – igencsak különbözik a magyar leírásoktól, magyarán nem (vagy csak érintőlegesen) azonos Kalotaszeggel. Kürti László fogalmazásában: „...a román néprajzkutatás számára a »Călata«, a »Depresiunea Călățele« (Kalotaszeg medence) elnevezés, vagy a »Huedin« környék (nem ritkán mint »Depresiunea Huedinului« – Hunyadi medence) nem ismeretes annyira, mint a magyar kutatók számára, illetve az egész terület eltölpül a Mócvidék és a »mokányság« fontossága mellett. A román néprajzi munkák nagytöbbsége a »Munții Apuseni« térségbe olvasztotta be a kisebb régiókat, így köztük Kalotaszeg részeit is” (Kürti 2000: 30–31). (Például ezt a kutatási paradigmát közvetíti a kolozsvári Folklór Intézet és Konzervatórium által 1978-ban közösen kiadott, román–magyar kétnyelvű népzenei gyűjteményes kötet, ahol már a magyar címben is románul van a „tájegység” megjelölve: »Huedin környéki népzene”. A kommunista rezsim erőszakos románosítása nemcsak a címben tükröződik: kissé visszatetsző, ahogyan a Szenik Ilona által szerkesztett magyar nyelvű bevezető tanulmány Kalotaszeg helyett „Hunyad környékéről” értekezik.)

²² A kalotaszegi roma közösségek kutatása – a Herrmann Antal és Wlislocki házaspár munkásságához fűződő ígéretes kezdetek ellenére – ez idáig néhány kisebb tanulmány vagy adalék közlésére szorítkozott. A jelen írás a későbbiekben külön alponthan foglalkozik ezzel a szakirodalmi forráshiánnyal.

²³ Kürti László szerint már azért sem lehet román Kalotaszegről beszélni, mert „a román Călățele kifejezés [...], nyilvánvalóan a magyar nyelvhasználatból került át a románba.” Így „inkább csak sejtés, mint bizonyított felfogás az, hogy a magyar Kalotaszeg egyszerűen azért létezik, mint az előbb említett Călățele vagy »zona Huedin«, mert egy jellegetesen magyar tájegység, és ennek – a magyar néprajztudományban is meghatározó – fontosságát a román néprajzkutatás nem tudja vagy nem akarja elfogadni” (Kürti 2000: 32).

hol húzódnak és milyen tényezők jelzik ezeket a többnyire mentális határokat, illetve hol mosódnak egybe ezek a határok.” Mert „a népi kultúra táji tagoltságának eddigi kutatása egy olyan kultúrakoncepciót tükröz, amelyik a kultúrát körülírható és mérhető produktumok összességéként értelmezi, annak inkább tárgyiasult részeit vizsgálja.”²⁴ Ezzel szemben elemzésem a kultúrát állandó változásában és folyamatában képzelem el, avagy Fredrik Barth szavait idézve: „...a kultúra globális, empirikus változatossága folytonos jellegű, s nem tagolható egymástól élesen elkülönülő

²⁴ Itt például Kósa – Filep összefoglaló munkájára gondolok: „...a tájilag-történetileg kialakult csoportok kutatása nem más, mint a magyar népi műveltség analitikus fölbontása” (Kósa–Filep 1975: 37). Ennek a felfogásnak kritikáját fogalmazza meg voltaképpen Kürti is: „...a Kósa–Filep féle régió tipológia nem vesz tudomást a hasonló helyi sajátosságokról, de arról sem, hogy a kisebb belső régiók, bár látszólag a »területiség« elméletét bizonyítják, ugyanakkor az egész Kalotaszeg-elméletet is megkérdőjelezzik. Vagy hogy az »eredeti« hármas felosztás hegemoniára, általánosításra való törekvés, amelyben a helyi jelleg és különbözőségek teljesen elvesznek és semmitmondóvá válnak” (Kürti 2000: 36). (Megjegyzem, hogy Kósa később, önkritikával élve a népi kultúra táji megosztásának kutatásáról azt írja, hogy „ma már látom, hogy egy heterogén tudománytörténeti hagyomány által formált és megnyugtatóan sosem tisztázott »quasi fogalom« meghatározásával próbálkoztam. Ezért nem azonos felosztási alapúak kategóriáim, hanem külön-nemű kérdések egysége keretbe foglalásának sikertelen erőfeszítését tükrözik. Ma azt is látom, hogy amit a magyar néprajztudomány évtizedek óta néprajzi vagy etnikai csoportok kutatásának nevez, abban legalább négy, egymástól világosan elválasztható kérdéskör vegyül” (Kósa 1998: 19). Sőt, miután végigtárgyalja a megkülönböztetett négy komponenst, arra az konklúzióra jut, hogy „a magyar néprajz önmagának okozott nehézséget a néprajzi vagy etnikai csoport terminus bevezetésével. Mind a fogalom tisztázatlansága, mind a fogalomkör heterogenitása, amely azonban egymástól elválasztható tudományos feladatokból tevődik össze, azt a következtetést sugallja, hogy nincs szükség a néprajzi csoport fogalmára” (Kósa 1998: 28).) Talán ezt a kultúrakoncepciót próbálja megkerülni Balogh Balázs és Fülemile Ágnes, amikor kifejtetik, hogy a „néprajzi táj meghatározásában a tudati elemeknek meg kell jelenniük”. Igaz, ők nem a lokális kultúra elemzésében, hanem „a házassági kapcsolathálókat által szerveződő, egymással közönséget érző, saját öntudattal rendelkező koherens táji körzetek kutatásában” látják „a konzekvensen alkalmazható módszert. A „kollektivum”-ként értelmezett mikrotájak nem feltétlenül különböznek egymástól kulturális jegyekben. A hangsúly nem a kultúrára helyeződik, hanem az önfenntartás, a reprodukció képességére. Egyszerűen fogalmazva addig nevezhetünk egy táji egységet néprajzi csoportnak, amíg rendelkezik a hagyományos házassági kör fenntartásának igényével és lehetőségével. Számos esetben megfigyelhetjük, hogy mi-helyt egy házassági kör bomlani kezd, vele párhuzamosan bomlik a csoportidentitás és a csoportkultúra” (Balogh–Fülemile 2004: 24–25). De vajon a reprodukciós folyamatok, a házassági körök, az ehhez kapcsolódó szokásvilág nem tekinthető egy adott kultúra körülírható és mérhető produktumainak? A hagyomány fenntartásának igényét nem egy adott kulturális-társadalmi közeg által kialakított történeti helyzet határozza meg? És a bomlás mint az identitás és kultúra változása nem természetes folyamat?

integráns egységekké. A kultúrát bármilyen tetszőlegesen kiválasztott populáción belül is folyton áramlásban lévőnek, ellentmondásosnak és inkoherensnek tapasztaljuk, és azt látjuk, hogy különböző módon oszlik meg a különféle pozíciókban lévő személyek között. Ezek a jellemzők éppen a kultúra reprodukciójának sajátosságából erednek: mert noha nagyrészt másoktól sajátítjuk el azt mint a világ értelmezésének és a világban való cselekvésünknek alapját, mégis mint saját tapasztalataink eredője csapódik le bennünk. Kétségkívül így van ez identitásérzésünkkel is: noha nem magunk találtuk fel, mégis csupán mi magunk alakíthatjuk, a világban való cselekvésünk és másokkal való interakcióink révén” (Könczei 2002: 7–8).

Valószínűnek tartom, hogy valamennyi Kalotaszeg-kutató szembesült és szembesül a vidék lakóinak regionális identitástudatával, természetesen kérdés, hogy ez mennyire befolyásolta/befolyásolhatta egy-egy konkrét vizsgálat eredményét. Ugyanis a tájegységre vonatkozó jelentős mennyiségű szakirodalom elenyésző része foglalkozik az identitás problémakörével.²⁵ Tény, hogy Kalotaszeg – mint „felkapott”, sokrétű szimbolikus töltettel rendelkező tájegységünk – esetében a tudomány által alkotott (gyakran sztereotip jellegű, s elsősorban a népművészetet érintő) identitásjellemzők visszahatása és elterjedése kézzelfoghatóbb jelenségnek számít, mint az adott közösségek regionális identitása alapján született elemzések, annak ellenére, hogy az elmúlt években publikált kutatásokban mintha hangsúlyosabban teret nyertek volna a regionális identitással kapcsolatos megjegyzések.²⁶ Kétségtelen előrelépést jelent a kalotaszegi regionális identitáskutatásban Balogh Balázs és Fülemile Ágnes 2004-ben megjelent kötete, amelyik részletesen, külön alfejezetben tárgyalja a Kalotaszeg-identitás rétegeit „a lokális önazonosság-tudat és a tájszemlélet tükrében” (Balogh–Fülemile 2004: 86–95). Ebben a szerzők „az ott lakók identitása, önelhelyezkedése és a másokról alkotott képe alapján a *Kalotaszeg-tudatnak* (mint regionális tudatnak) *három réteget*” különböztetik

²⁵ És ezek is többnyire az identitás etnikus vetületére vonatkoznak.

²⁶ Például a regionális identitástudatra hivatkozik Kürti László, amikor megjegyzi, hogy „a Bánffyhunyad környéki falvak lakóinak »*Kalotaszeg tudata*« sokkal erősebb, mint a távolabbi falvakban lakóké”, vagy, hogy „a zsobokiak nagy része érezte velem, hogy csak náluk vagyok igazán Kalotaszegen” (Kürti 2000: 35).

meg, azaz a kalotaszegi identitás régi és új rétegeit, valamint ennek az identitásnak legújabb adoptálóit.²⁷

Ugyancsak a regionális identitáskutatás hiányával magyarázható szerintem a Kalotaszeg meghatározásokban is fellelhető „átmeneti” vidék, terület fogalmának gyakori használata,²⁸ mivel az „átmeneti vidék” fogalom használatának megkérdőjelezését bizonyítja az a tény is, hogy a népi regionális identitástudatban nincsenek »átmenetek«, hiszen minden falusi közösség kultúráját sajátjának, önmagát pedig valahová tartozónak érzi. Mindezek alapján az *átmeneti vidék* fogalmának használatát nem tartom helyesnek, mivel véleményem szerint ilyen jellegű tájegység a népi kultúrában nem létezik” (Könczei 2002: 10–11). Vagy Kürti Lászlót idézve: „Tehát itt is az kérdéses, hogy meddig kell egy területet lezárni vagy bezárni – milyen kritériumok alapján lehet meghatározni –, hisz lényegében minden terület lehet átmeneti, attól függően, hogy a környező területek milyen szempontból vannak körülhatárolva. Egyszerűen úgy érvelhetnénk: az egész Kalotaszeg egy »átmenet« a Szilágyság és a Mezőség között” (Kürti 2000: 39).

És akkor összegezve: meddig tart Kalotaszeg, azaz mely falvak tartoznak vagy tartozhatnak Kalotaszeghez, illetve ki számít kalotaszeginek? Ha a jelenlegi magyar néprajztudomány felől közelítjük meg a kérdést, akkor igazat kell adnunk Kürti Lászlónak, amikor kifejti, hogy „a magyar

²⁷ Szerintük: „*Régi-Kalotaszeg*-tudattal rendelkeznek a térség nyugati felén élők, a Felszegezen és az Alszegezen (Gyerővásárhellyel, Középlak nélkül), amit – mint láttuk – a 17. századtól együttesen neveznek a források »Kalotaszegnek«. *Új-kalotaszegieknek* nevezik a Körös és Szamos vízválasztójától keletre, Kolozsvárig húzódó területen lévő református magyar falvak lakóit, Kis-, és Nagykapussal, Magyarlónával és a Nadas mentével (kihagyva Gyalut, Szászfenest, Egerest, Jegenyét, Szucságot és Kisbácsot). *Legújabb-kalotaszegieknek* hívjuk a Kolozsvártól északra, a Borsa völgye felé átvezető völgyben fekvő Kajántót és a Kolozsvártól délnyugatra, a Fenes völgyében a Jára vizéig húzódó völgy 3 falvát, Magyarfenest, Tordaszentlászlót, Magyarlétát.” Elemzéstük legfontosabb szempontja „az ott lakók identitásának régisége, kohéziója, struktúrája volt” (Balogh–Fülemile 2004: 87). Véleményem szerint – ahogyan már említettem – nem lehet identitást kulturális jegyek nélkül kutatni, ezért bizonyos fenntartással kezelem ezt a Balogh–Fülemile tipológiát, mégis kihangsúlyozom fontosságát, hiszen a népi kultúra táji tagoltságának vizsgálatában megkerülhetetlen az ott lakók regionális identitásának figyelembevétele.

²⁸ „Megérezésem szerint az átmeneti vidék fogalmával azokat a területeket, közösségi kultúrákat próbálta az eddigi szakirodalom definiálni, amelyek az analitikus, történeti-összehasonlító módszert alkalmazó kutatás számára kivételeknek, és ezért nehezen »besorolhatónak« tűntek” (Könczei 2002: 9).

néprajzkutatóknak mind a mai napig eltérő véleményük van arról, hogy milyen szempontok alapján határolják körül Kalotaszeget. Ezt vagy úgy tették, hogy elfogadták a már meglévő határokat, vagy pedig a saját maguk kutatásai alapján tettek hozzá vagy vettek el belőle. A felfedezett sajátosságokkal pedig vagy megerősítették, vagy pedig ha a szerző úgy vélte jónak, akkor megdöntötték a meglévő határokról írt elméleteket” (Kürti 2000: 40).²⁹ Ha pedig a regionális identitás felől közelítjük meg a kérdést, akkor az igen leegyszerűsödik: az számít kalotaszeginek, aki saját magát, illetve kölcsönösen szűkebb-tágabb kulturális és társadalmi közegét annak tartja.³⁰

²⁹ Kürti egyúttal bírálja azt a gondolkodásmódot, amelyik alapján „a területeket és a határokat, melyekkel elválasztjuk a területeket egymástól, különös szimbolikus erővel ruházzuk fel, mintegy ranglétraként csoportosítva azokat, míg másokat egybemosva lealacsonyítunk. Így bizonyos területek s határok különös fontosságot kapnak – mint ahogy az ott lakók is a sajátos definíció alapján lesznek elkönyvelve –, melyek aztán a területeket kiemelik a szürkeségből és mitikus magasságba aposztrofálják” (Kürti 2000: 40). Kürti itt a városi táncházások „kalotaszegi táncrendjét” említi olyan példaként, ahol elkerüli a figyelmet az, hogy „Kalotaszegen is vannak központok és kisebb tájegységek, sőt közösségek, (vagy akár személyek – fogalmaznám én tovább) melyek nem rendelkeznek ilyen globálisan kialakított sztereotip mozgás- és zenei kultúrával, hanem más hang- s mozgáskincs a jellemzőjük” (Kürti 2000: 41). Továbbá élesen kritizálja egyrészt Kalotaszeg etnikai szempontból szinte kizárólagos etnográfiai megközelítését: „Hol van az előírva, hogy egy terület, mint Kalotaszeg, csak mint magyar régió élhet a tudományban? Hol vannak a románok, szászok vagy a cigányok, akikről jóformán semmit sem tudunk meg az elmúlt száz év néprajzi elemzéseiből?”; másrészt pedig a kutatás homogenizáló és funkcionalista törekvését: „Míg a kalotaszegi tér egy távoli néprajzi kultúrának van mitizálva, addig a valós terület igen is közel áll a magyar néprajztudomány központi problémájához: egy homogenizáló és egy funkcionalista törekvéshez, mely nem tud, vagy nem akar bizonyos kényes kérdéseket megoldani” (Kürti 2000: 41).

³⁰ Az ily módon leegyszerűsített kérdésfeltevés fogalmazódik meg voltaképp Kürti tanulmányzáró mondatában is: „...elért-e oda a magyar néprajzkutatás s tud-e valójában válaszolni arra a kérdésre: hol van a határ kutatási területünkön, hol tudományos elméleteinkben, hol a művészeti fogalomban, és hol az ott lakók szemantikai és tudati térképein?” (Kürti 2000: 41).

Szakirodalom

BALÁZS Éva

1939 *Kolozs megye kialakulása*. (Település és népiségtörténeti értekezések, 3.) Budapest

BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes

2004 *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Fejezetek a regionális csoportképzés történeti folyamatairól*. Akadémiai Kiadó, Budapest

ERCSEI Judit – KESZEG Vilmos – POZSONY Ferenc (szerk.)

2001 *Kalotaszeg bibliográfiája*. (Kriza Könyvek, 9.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár

ERDÉLYI MAGYAR SZÓTÖRTÉNETI TÁR VI.

1993 (Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila) Akadémiai Kiadó–Kriterion Könyvkiadó, Budapest–Bukarest

FARAGÓ József – NAGY Jenő – VÁMSZER Géza

1977 *Kalotaszegi magyar népviselet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

FÜLEMILE Ágnes

1996 Történeti idő és emlékezés egy kétnemzetiségű kalotaszegi községben. Kalotaszentkirály–Zentelke ikerközség. *Regio 7.* (1) 64–87.

JANKÓ János

1892a *A kalotaszegi és erdélyi magyarságról*. Különlevonat az *Erdély* 1892. 1., 2. és 3. számából.

1892b *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest (reprint – 1993)

KELEMEN Lajos

1944 Kalotaszeg történelmi és műemlékei. 5 képpel. *Kolozsvári Szemle*. 97–112.

KÓS Károly

1932 *Kalotaszeg*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár

KÓSA László

1979 Kalotaszeg. In: ORTUTAY Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon II. F–Ka*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 737–740.

1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Planétás Kiadó, Budapest

KÓSA László – FILEP Antal

1975 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó, Budapest

KÖNCZEI Csongor

2002 A regionális identitástudat határ(talanság) képzetei. Az átmeneti vidék fogalmának körülírhatatlanságáról. In: SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról.* (Kriza Könyvek, 12.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 7–28.

KÜRTI László

2000 Kalotaszeg – határ, régió, fogalom. In: CZÉGÉNYI Dóra – KESZEG Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 8.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 11–53.

MALONYAY Dezső

1907 *A magyar nép művészete I. A kalotaszegi magyar nép művészete.* Budapest

MARTIN György

1990 Kalotaszeg (Kalotaszeg táncfolklorisztikai leírása). In: HOPPÁL Mihály – NIEDERMÜLLER Péter – TÁTRAI Zsuzsanna (szerk.): *Magyar Néprajz VI. Népzene. Néptánc. Népi játék.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 432–434.

2004 *Mátyás István „Mundruc”. Egy kalotaszegi táncos egyéniségvizsgálata.* Planétás Kiadó, Budapest

SÁRKÁNY Mihály

2000a Kultúra, etnikum, etnikai csoport. In: Uő: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 89–99.

2000b Az identitás kutatása az amerikai kulturális és a brit szociálintropológiában. In: Uő: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 101–114.

SZABÓ T. Attila

1942 *Kalotaszeg helynevei. I. Adatok.* Kolozsvár

SZENT-IVÁNYI István

é.n. *Rövid áttekintés a hálózat-elemzés Network Analysis történetéről, tárgyáról és módszeréről.* Stencil, 2435–2466, készült 60 példányban a MTA Néprajzi Kutató Csoport. *Módszertani írások és munkadokumentumok az „Életpályák és kapcsolat-hálóok” c. kutatóvállalkozáshoz, 1.*

Szilágyi Levente

Az államhatár hatása Csanálos és Vállaj kapcsolatára 1918-tól napjainkig

A határ csak egy emberi társadalom tevékenységeinek határa lehet, mely jó ideig képlékeny és ideiglenes, később azonban szilárd és tartós. A határ nem a keletkezése során felmerülő különböző akadályok miatt változik meg, hanem amiatt, ami a határon belül történik. Hogy egyszerűbben fogalmazzunk: ha a határt magát egy keretnek fogjuk fel, akkor – Lucien Fèbvre találó megjegyzésével élve –, nem a keret a fontos, hanem az amit bekeretez.

(Jacques Ancel: *A határok geográfiája*)

A határterületek elválaszthatatlanok a történeti folyamatoktól, mert annak során alakulnak azzá, illetve szűnnek meg azzá lenni. Egy határvidék jellemvonásait csak történelmi háttérének megismerésével érthetjük meg (Molnár 2002: 301). A vizsgált terület többször is határmódosítások színtere volt a 20. század folyamán – 1920-ban, 1940-ben és 1944-ben. Ezen három kiemelt fordulóponton kívül a Csanálos és Vállaj között meghúzott országhatár minősége szerint többször is változott, sőt ma is alakulóban van. Várhatóan utolsó makroszintű változást történetében Romániának a schengeni övezethez való csatlakozása fogja jelenteni.

Az elmúlt majd kilencven év eseményei jelentősen befolyásolták a két közösség egyéni és kollektív viszonyait. A határ megjelenése és jelenléte külön pályára irányította további életüket, megváltoztatta gondolkodásukat és egymáshoz való viszonyukat is. Az új határok nem vették figyelembe a korábbi gazdasági és közigazgatási határokat, aminek következtében ezeken a területeken azonnali negatív változások történtek. A korábbi centrális helyzetből¹ mindkét település azonnal perifériára sodródott.

¹ Szatmár vármegye székhelyének, Nagykárolynak legközelebb eső vonzáskörzetéhez tartoztak. Az első világháborút követően Nagykároly helyett Szatmárnémeti lett a megye székhelye.

A határmentiség mint létforma, a társadalomtudományos kutatásokban – jobbra a földrajzi és geopolitikai szemlélet hatására – hosszú ideig mint negatív kategória jelent meg, gyakran a periféria szinonimájaként és a pozitívan értékelt centrum ellenpárjaként (Szűts 2008: 67, Süli-Zakar 2003: 31–32, Nemes Nagy 1998, Éger–Langner 2001, Györi 2006). Ennek a szoros összefüggésnek a képét a földrajzi és társadalmi centrum–periféria viszonyban további kutatásokkal sikerült árnyaltabbá tenni. Baranyi Béla határmentiségről írt könyvében a magyar területi tudományok fontos megvalósításának látja, hogy határ menti fekvés nem jelent szükségszerűen hátrányt, sőt akár előnyös is lehet az ott élők számára (Baranyi 2007: 24). S bár elemzésében elsősorban gazdasági kapcsolatrendszerekre, makrorégiós határmenti stratégiákra fókuszál, ezek mellett a mikroszint (pl. határmenti települések együttműködési gyakorlata), illetőleg a kettő közötti dinamikus kölcsönhatások vizsgálatát is megteszi. Baranyi ugyan nem mondja ki, de értelmezésének háttérében a határ – átkelőkkkel oldott – „áramlásintézmény” modellje áll, mely nem alternatívája, hanem inkább kiegészítője a simmeli híd-ajtó metaforapárra alapuló elképzelésnek. Jurij Lotman ugyancsak metaforát alkalmazva fogalmazza meg elképzelését a határok kapcsolatfenntartó funkcióját illetően. Szerinte a határ membránszűrőhöz hasonlítható, melyen a „más” átszivároghat, és ezt nem tehetetlensége okán, hanem funkciójából adódóan (Lotman 2002). A membrán keresztmetszetét, azaz a határ átteresztő képességét, a határokat fenntartó intézmények befolyásolják. Ez a gondolat visszavezet bennünket a határrégiók minőség szerinti kapcsolatának martínezi kategóriáihoz (lásd Szilágyi 2008). A határhelyzet előnyössé válásához Baranyi szerint is szükséges, hogy a határrégiók ne az elidegenítettség állapotában legyenek. Ennek megfelelően a centrum-periféria problémakör Csanálos és Vállaj vonatkozásában való vizsgálatához szükséges a határ történetének rövid bemutatása.

A politikai határ története

A határ története nem más, mint a mellette, benne lakók története. Sem geográfiai térként, sem politikai kategóriaként nem vonatkoztathatunk el azoktól a közösségektől, amelyek ezeket a határokat tevékenységükkel fenntartják vagy éppen bomlasztják (Ancel 1999: 414). A határok mögött mindig társadalmi motivációk rejlenek, még olyankor is, ha a látszat éppen

ennek ellenkezőjét mutatja. A „ráerőszakolt” határok áthatolhatatlansága is társadalmi jelenlét eredménye, az idegen hatalmat képviselő – célzatosan szelektált – emberek azok, akik a határ mindennapjaiban a helyiekkel való találkozásokban a legerősebb taszító tényezőt jelentik.² A határ története, mint a lokális történelem fontos fejezete (vö: Keszeg 2002: 25), a családtörténelmek az egyéni élettörténetek felidézése során születik meg, minden egyes emlékezési alkalommal újra és újra. A határnak ugyanakkor megvan a maga „hivatalos” történelme is.

A kutatás tárgyát képező két település az egykori Szatmár vármegye székhelyétől, Nagyváradtól mindössze 8 (Csanálos) illetőleg 10 km-re (Vállaj) fekszik északnyugati irányban, a Nagyváradot Mátészalkával és Nyíregyházával összekötő út mentén, a Nyírség, a Károlyi-síkság és az Ecsedi-láp találkozásánál. A tágabb értelemben vett térséget jelentős társadalmi, etnikai és vallási diverzitás jellemezte. Együtt éltek itt magyarok, svábok és ruszinok, reformátusok, római és görög katolikusok, akik között a találkozások, érintkezések meghatározóak voltak. A táji-történeti tagolódás egy másik szempontja szerint a szatmári sváb falvak közé tartoznak, melyeknek német lakosságát, a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot követően, Károlyi Sándor és utódai telepítették Nagyvárad és Szatmárnémeti környéki birtokaikra. A Nagyváradtól való kölcsönös függőség, a közös származás és vallás, a hasonlóan megélt másság tudat, valamint a térbeli közelség szoros gazdasági és társadalmi kapcsolatrendszer eredményezett közöttük. Lassan három évszázados fennállásuk során, mindig mint kisebbség léteztek, diaszpóra helyzetük okán ezen a 20. századi határmódosítások sem változtattak. Egymással való kapcsolatuk a határ meghúzását követően sem az interetnikus (kontaktzónák), sem a csoportok közi, sem a szimbolikus viszonyrendszer antropológiai (határ)kutatási paradigmájában nem helyezhető el (mint például: Barth 1996, Cohen 1994, Hastings–Wilson 1999, Minghi 1994, Martínez 1994, Keményfi 1994, 2004). Más, és a dolgozatban ugyancsak vizsgált kérdés, hogy a határmellettiség évtizedei során, a két település kapcsolata lassanként olyan változásokon ment keresztül, melyek aktivizálhatták a fentebb említett értelmezési kereteket. A 20. század végére a két település között fennálló mi–ők viszonyrendszer etnikai és kulturális színezetet is kapott. Meggyőződésem, hogy ennek

² A fizikai korlátokkal megerősített határok, mint az izraeli–palesztin, USA–Mexikó, esetben is érvényesnek tartom ezt.

kialakulásában vitathatatlanul fontos szerepe az országhatárnak volt, mely története nagyobbik részében elidegenített határrégiókba kényszerítette a vizsgált településeket. A kutatásom során próbáltam megtalálni, azokat az eseményeket, fordulópontokat, melyek kiváltották a két falu szociális, kulturális eltávolodását, és természetesen azokat a kísérleteket, amelyek ezen tényezők tompítására irányultak.

Csanáros és Vállaj kapcsolata a határ előtt

Vállaj első sváb lakosai között a kibocsátó német területekről újonnan érkezettek mellett éppen a Csanárosról átköltözöttek voltak a legnagyobb számban. A Csanárosról Vállajra történő migráció folyamatosan zajlott, a 19. század elejéről is vannak adatok áttelepült személyekről (Vonház 1931). Ennek köszönhetően a két település között szoros kollaterális, lineáris és affinális rokonsági kapcsolatháló működött, melynek talán legfontosabb szerepe a két település legfontosabb gazdasági tevékenységében, a mezőgazdasági munkák megszervezésében volt. A földterületek mérete és termékenysége alapján Csanáros volt a gazdagabb. A talajviszonyok is Csanároson voltak a kedvezőbbek Vállaj északon és keleten fekvő határrészeit a nyírségi homokos talaj uralja, míg Csanáros területeit legnagyobb részben kiváló terméshozamú talajok borítják. A homokos területeket a csanárosi gazdák szőlőültetvények formájában hasznosították. Egy Vállajon gyűjtött mondóka, a következőképpen rangsorolja a településeket:

*Mérk-Mérk rongycsomó,
Vállaj-Vállaj szép város,
Csanáros-Csanáros rózsás kert,
Károly-Károly római kert.*

A mondókából az is kiderül, hogy az említett falvak Nagykároly vonzáskörzetébe tartoztak, a Károlyi családtól való függőség megszűnését követően is. Határ, a két település határának találkozási felületének értelmében, már korábban is, valójában a települések megszületésétől kezdve, létezett. A „röghöz kötöttség” terminus is – mint Hofer Tamás írja – a falvak határára vonatkozott. A falu határain kívülre való végleges kilépéskor el kellett számolniuk kötelezettségeikkel és tartozásaikkal. Kérvényezniük kellett,

hogy elhagyhassák a falut mind a falusi előljáróktól, mind a földesúrtól (Hofer 2004: 18).

A települések kapcsolatában kiemelkedő szerep jutott az egyház intézményeinek. A római katolikus vallás nem csak felekezethez való tartozást jelent a szatmári sváboknál. A katolikus egyesületek, az egyházi személyek (papok, szerzetesek, apácák), az egyházhoz kötődő szokások nagy száma azt mutatják, hogy a szatmári svábok vallásossága identitásmeghatározó tényező volt (Marinka 2007). Nem meglepő tehát, hogy az 1990-es évek határnyitási törekvései és sikerei vallási kiindulópontok szerint szerveződtek. A vállalji Vendel napi búcsúk alkalmával egy-egy napra megnyitották a határátkelőt, ugyanígy a magyarországi pápalátogatás alkalmával is. Ezek voltak azok a kivételes alkalmak, amelyek elsőként megteremtették a lehetőséget a legális határhasználatra a két település lakói között.

A politikai határ elválaszt – 1920–1940

Még az országhatár meghúzása előtt határhelyzetbe került mind Csanáros, mind Vállaj lakossága. A román csapatok 1918. április 16. utáni sikeres előrenyomulását követően Csanáros, Vállaj, továbbá a környező települések román katonai közigazgatás alá kerültek. Bár tulajdonképpen harcok a falu környékén nem zajlottak a megszállás mégis konfliktusokat hozott. Vállajon „Egy incidens miatt félreverték a harangot, a falu lakossága pedig tűzre gondolva kapával, villával rohanva indult oltani. A román katonák azt gondolván, hogy ellenük vonulnak, megijedtek és elmenekültek, később erősítéssel visszatértek és kemény büntetések, verések következtek. Becsky Sándor főjegyzőt egy hétre el is vitték, mert nem engedélyezte a rekvirálásokat” (Reszler 2001: 207).

A Vállaj és Csanáros között húzódó államhatár története 1920-ban indul. Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés következményeként Csanáros Romániához került, Vállaj pedig az új határokkal körülrajzolt Magyarország részévé vált.

A határvonal helyzete a nagyhatalmak közötti, elsősorban gazdasági szempontokat és a szövetségesek érdekeit szem előtt tartó megegyezés és döntés eredménye volt. A politikai elválasztó vonal megállapításában a stratégiai fontosságának bizonyuló vasútvonalak és vasúti csomópontok

helyzete kulcsszerepet kapott.³ Az „etnográfiai” és etnikai szempontok, bár elhangzottak és tárgyalások, egyeztetések alapját képezték a Román és Jugoszláv Ügyek Bizottságának ülésorozatában (Ádám–Ormos 1999, 2006) a határvonal végső megállapításakor háttérbe szorultak. A békeszerződésben foglaltak szerint átrajzolt térkép Románia és Magyarország között, új társadalmi, politikai és gazdasági térbe kényszerítette az általam vizsgált két településnek is otthont adó szűkebb és tágabb régiót is.

Térkép. A Nagykároly környéki sváb falvak, valamint az országhatár tervezett és végleges vonala Kardos Rezső szerint (Kardos 1999)

Az ideiglenes román katonai közigazgatást a romániai és magyarországi politikai helyzet megszilárdulását követően a polgári közigazgatás váltotta fel. A határ elválasztó funkciója, csak ekkortól realizálódott. A hatalmi struktúra megszilárdulásának egyik első jele az határátlépő igazolványok, útlevélek megjelenése és kötelezővé tétele volt. Ezeknek legsajátosabb változata a kettős birtokossági igazolvány volt. A határral kettéválasztott területen a kettős birtokosság rendszere alakult ki. A kettős birtokosság rendszerében a határ két oldalán lakók tulajdonjoga megmaradt az elcsatolt mezőgazdasági területek fölött, s külön útlevéllel minden nap átjárhatott földjét művelni, s a saját földjének termését vámmentesen

³ Kutatási terepem viszonylatában ez a Szatmárnémeti–Nagykároly–Nagyvárad–Arad vasútvonalat jelentette.

hazavihette. Sokan reménykedtek abban, hogy határ legalább átjárható lesz. A román hatóságok viszont egyre több akadályt gördítettek az útlevelek kiadása elé. A magyar–román határ átlépése a kettős birtokosok számára is egyre nehezebbé vált. Ezért a csanálói és vállaji gazdák rövid időn belül igyekeztek megszüntetni az újfajta határhazánálból származó kellemetlenségeiket. A határ túloldalára eső földterületeiket eladták vagy elcserélték. Minderre csak az 1922-es esztendő követően került sor. A helyiek által csak „revízióként” emlegetett határkiigazításra 1922-ben került sor. Ennek részeként a Határmegállapító Bizottság március hónapban sorra járta a határszakasz érintett településeit. A bizottság munkája a határ végleges megállapítása volt. Jogkörükbe azonban a kisebb jelentőségű, lokális érdekeltségű problémás területek fértek bele, nem pedig egész települések. A helyszíni szemlék során a biztosok meghallgatták mindkét felet, illetőleg esetenként a települések elöljáróit is kérték. A kiszállásokat megelőzően a bizottság részletes dokumentációt kért az adott település birtokairól, gazdasági viszonyairól, társadalmi kötődéseiről. Ezek felmérésére kérdőívet alkalmaztak.⁴

A csanálói és vállaji helyszíni szemlére 1922. március 11-én került sor. A magyar biztos jelentéséből kiderül, hogy az eseményre mindkét település lakói készültek, ahogyan a román és a magyar biztosok is ezt tették. A bizottság Nagykároly felől, Csanáloson áthaladva előbb Vállajon kezdte meg munkáját, ahol a magyar fél, a vállajiak közreműködésével, saját érdekei szerint tudta befolyásolni a bizottság tagjait. Egy csanálói adatközlő a következőképpen emlékszik vissza erre a napra:

Na s akkor húszba, akkor már így, hogy nyolcvannyalc éve ugye, hogy megcsinálták a határt. Huszonkettőbe vót itt egy revízió, én kilenc éves vótam, hogy a határigazítás... Érdekes vót, vót itt egy vámos, egy román vámos, és az csak féltette a helyzetit, nagy hangulat volt. Átjöttek a fényiek szekerrel, sokan, magyar zászlóval, mert azt mondták, Csanálost, Fényt átsatolják. Hogy határigazítás lesz. Aztán vártuk a bizottságot, én is a toronyba felszaladtunk meg minden, gyerekek, figyeltük mikor jön a bizottság, na jöttek. Csak ez a vámos..., jó hangulat volt, hát ugye ilyenkor... Akkor az betelefonált hogy itt baj lesz. Oszt akkor szakaszonként jöttek ki katonák fegyveresen. Akkor jött egy kocsi,

⁴ Meg kell jegyezni, hogy valamennyi településről készült ilyen kérdőív.

nem tudom, ugye gyerek voltam, hogy franciák vagy mik voltak, s akkor azok elmentek, akkor a katonaság előjött, oszt lőttek a levegőbe, csihé-puhé. Ujjj, mi volt itt akkor.

[Csak a levegőbe lőttek?]

Először a levegőbe. Oszt akkor beszaladtam a templomba, páran. Figyeltem ugyi, csak féltem, mivel ott történt minden. Egy óvatos pillanatban kinyitottam az ajtót, oszt iszkiri, úgy szaladtam hazafele a károlyi utcába. Akkor az embereket nagyon megverték sokat, a hadbírótság elé vitték. Hát a fívóbanda ott vót, nagy öröm vót ott. Vót egy unokatestvérem az az iskolába tanított, nő, és a Magyar himnuszt énekeltek, többet oszt nem mehetett már az iskolába, az is hadbírótság elé került. vót egy húga, óvónő, tanítóképzőt végzett oszt egyszer sem engedték a.... Ó, hát megkezdődött akkor a cirkusz. Szomorú, azóta én mindig figyelem, mer azt gondoltam, hogy bejöttek, hamar kimennek, még most sem mentek ki. [Nevet]

[...]

De a vámos vót a hibás, mert nem lett volna semmi baj, csak hát ez félt, hogy nem tudom mi, hangulat van, lázadás az nem vót, a vámos csinálta az egészet. Vót egy fényi, nem jut, most nem jut hirtelen eszembe, ... Gózner, annál vót a zászló. Azzal a vámost mellybe lökte oszt hanyatesett. Rámentek a katonák, abba belehalt, nem akkor de azután. Szóval hát nagy dolog vót huszonkettőbe. Hét éves vótam. (A. Ferenc, 1913)

Ha összevetjük a csanálói férfi visszaemlékezését az 1922 áprilisában írt jelentés szövegével, megfigyelhetjük a szövegekből megszülető történetek eltérő léptékű kontextusát, a különbséget a lokális és globális történelem szempontrendszerében. Míg utóbbiban az országos, illetőleg nemzeti⁵ érdekek, addig az elsőben az esemény szubjektív tapasztalata a döntő. A csanálói eseményekben részt vett férfiakat, a román hatóságok, később összegyűjtötték, és a nagykárolyi rendőrpáncsnokságra vitték, többeket megverték, bebörtönöztek.

A helyszíni szemlét követően sem zárultak le a határ módosítására szánt csanálói és vállalji kísérletek. A bizottság iratai közt számos levél található, melyet csanálóiak és vállaljiak írtak. Ezek kérvények, melyekben vagy a Magyarországhoz való csatolást kérik, vagy bizonyos birtokok

⁵ Felhívnam a figyelmet a magyar biztos jelentésében megfogalmazott nemzet fogalomra, mely személyes véleményén túl, az akkori magyar nemzetpolitikát tükrözi.

megtartását. A legtöbb írás Károlyi Lajos nagykarolyi gróf nevéhez fűződik, kérvényeiben kizárólag birtokainak ügyében ír.⁶

A Határmegállapító Bizottság meggyőzésére tett kísérlet volt az első, mely a határ megszüntetésére irányult. Ezt követően, majd csak az 1990-es években fogalmazódik meg újra a határ(zár) alulról történő dekonstrukciója – az 1940–1944-es határmódosításokat mind a csanálোসiak mind a vállajiak csupán szemlélőkként élték meg.

A végleges határ meghúzását követően a háború előtti kapcsolathálózat nem lehetett fenntartani. A rokoni kapcsolatok megerősítésére és további bővítésére sem volt lehetőség, sőt ez az időszak az, amely az első csapást mérte a két település szociális kapcsolatrendszerére.

A gazdasági és kulturális kapcsolatok, melyben mint említettem a római katolikus egyház játszotta a főszerepet, hasonló módon visszafejlődtek. A gazdasági kapcsolatok a kettős birtokossághoz kötődnek, melyet – mint már jeleztem – a nehézségek miatt a gazdák igyekeztek minél előbb megszüntetni.

A határ az 1940–1944-es időszakban

A határ történetének újabb fordulópontját jelentette az 1940-es második bécsi döntést követő felszámolása. Erről a periódusról, a magyar hadsereg bevonulásától eltekintve, nagyon kevés adatot sikerült gyűjtenem. A határ nemléte nemcsak a hivatalos iratokban tükröződik, az emlékezet sem őrzött meg erről az időszakról semmit. Adatközlőim nem tudtak olyan eseményt felidézni ebből a periódusból, mely a felszámolt határral kapcsolatba hozható volna. A visszaemlékezések szerint a határ megszüntetése a normális állapotok visszaállítását jelentette Csanáros és Vállaj számára. Ennél azonban valószínűleg sokkal árnyaltabb lehetett a két település viszonya ebben az időszakban. Példaként megemlíthetjük a római katolikus egyház helyzetét, mely csak 1941-re stabilizálódik a Sztálini Katolikus Püspökség első világháborút megelőző állapotába való visszakerekülésével.

Az 1940-es határmódosítást követő években a rokonsági rendszerek még a hétköznapi szintjén is aktívnak bizonyultak. A rokonságra alapuló

⁶ MOL K51-B-10cs. -j dosszié

mezőgazdasági munkaszervezés a határnélküliségnek mind a négy évében fontos szerepet játszott.

1944-ben újabb katonai adminisztráció, ezúttal szovjet, hatáskörébe kerül a régió, a határ fokozatosan újra megerősödött, majd az 1947-es párizsi békeszerződéseket követően véglegessé vált.

A határ 1944 és 1989 között

Győri Róbert szerint a határok meghúzása általában mindkét oldal számára veszteséges, a város nélkül maradó területek a központ hiánya, míg a hinterlandjuktól elszakított városok az ellátó területek hiányában fejlődtek vissza (Győri 2006: 283). Igaz ő kizárólagosan gazdasági szempontokat tartott szem előtt elemzése során. Vállajon gyors és erőteljes visszafejlődés következett be. Nem állíthatjuk azonban, hogy ennek kizárólagos oka a határ megjelenése lett volna. A magyarországi német származású lakosságnak, köztük a vállaljai és mérki sváboknak is, egy másik kényszerítő erővel is szembe kellett néznie, a kitelepítéssel, melynek hírére a vállaljiai tömegesen magyarosították neveiket. Ezzel szemben Csanáloson, perifériára – földrajzi értelemben – és egy új államszervezetbe való kerülésének ellenére sem következett be a vállaljához hasonló regresszió.

A határszéli gazdasági és egyéb forgalom a háborút követően meglepően gyorsan újraindult, majd nagyon rövid időn belül meg is szűnt. Az első világháború után kialakult gyakorlattal szemben 1945 után sokkal élesebben vált el egymástól a kettős birtokos és az alkalmi útilapos forgalom. Mivel az úti okmányok kibocsátása kizárólag a Szövetséges Ellenőrző Bizottság hatáskörébe tartozott és a járási kapitányságok végezték. A határ legális átlépésére szinte kizárólagosan a kishatárforgalom adott lehetőséget, aminek megindulása helyi megegyezések eredménye volt (Bencsik–Nagy 2005: 31). A helyi szintű okmánykibocsátás visszaélésekre adott lehetőséget, melyet a hatalom képviselői ki is használtak.

Eddig az időszakig a határ és a határátkelő története szorosan összefonódott. A határátkelő⁷ az a pont a hatalom ereje koncentráldik és megnyi-

⁷ A határátkelők kiemelt és különleges pontjai egy politikai határnak. Rajtuk keresztül koncentráldnak egy adott helyszínen a határ két oldalának területi relációi (Tóth–Trócsányi–Elekes 2002: 321).

latkozik, az útlevelek ellenőrzésében, a határátkelőt jogtalanul használók kiszűrésében. A háborút követően a határátkelőt megszüntették. Legális forgalom közöttük csak egy-egy, határátkelővel bíró település – többnyire Börvely–Ágerdómajor (vasúti átkelő), Érmihályfalva–Nyírábrány és Pete–Csengersima⁸ – közbeiktatásával történhetett, ráadásul csaknem tíz évvel az elidegenített határtípus felállítását követően, 1956-tól. A határrégiókban lakók ugyanis csak ekkortól kaphattak útlevelet – Romániában. A kommunista korszakban az enyhítések – az 1960-as évek vége, az 1970-es évek eleje – és szigorítások – az 1970-es évek második felétől az 1980-as évek végéig – hatással voltak ugyan a két település közti forgalomra, azonban a határozást követően beindult szegregációs folyamatokat nem változtatták meg döntően. A két település fokozatosan eltávolodott egymástól.

A korszaknak a határhasználatát ha grafikonon próbálnánk ábrázolni egyfajta sinus-görbét kapnánk, melynek csúcserkéi (a határ ezekben intenzíven használt aktivitástér⁹) a front elvonulását követő 3 év, illetőleg az 1980-as évek utolsó esztendői. A minimum értéket a két „csúcspériódus” közötti időszak jelenti. Ebben a periódusban az aktivitástérként értelmezett határ (áthaladó) használatának intenzitása közelít a nullához. A háborút követő években – egészen 1947-ig – a visszaállított határ, ha korlátozottan is de átjárható maradt. Vállaj és Csanalos lakossága is 1947-et nevezi meg mint a kizáró határ megjelenési dátumát.

1947-ig a határ merevségét a visszaemlékezések feketézéstörténetei oldják. A csempészetben az egyéni vállalkozókon kívül a hatóságok is részt vettek, a határrendészeti autókat felhasználva hordták a sót Magyarországra, egész pontosan Vállajra. A csempészetben kívül létezett egy másfajta, de ugyancsak illegális határhasználati gyakorlat is, mely a határőrökkel kialakított személyes kapcsolatokat, illetőleg a terepismeretet

⁸ 1946-ban ezek közül csak az Érmihályfalva–Nyírábrány átkelő volt országos érdekű, az 1950-es években nem volt határátkelő Magyarország és Románia között ezen a határszakaszon. Az 1960-as években nyílt meg újra az előbb említett átkelő, majd az 1970-es években előbb a Börvely–Ágerdómajor, majd a Pete–Csengersima átkelő, előbbi a kishatárforgalomnak („kisútlevéllel”), utóbbi az országos szintű nemzetközi forgalomnak („nagyútlevéllel”) (Bencsik 2005: 222–227).

⁹ Az aktivitásterek Keményfi Róbert meghatározásában a térbeli mozgás és tevékenységek színterei. Az aktivitásterek vizsgálatában a különböző *térelmekben* – mely esetünkben a határzóna – zajló mozgások és ezek intenzitásának megfigyelését tartja fontosnak. (Keményfi 2004: 153–154)

igyekezett kihasználni, és sok esetben a csempészet mellékeseményeként jelent meg. Sokan vállalták az elfogatás kockázatát annak érdekében, hogy a határ túoldalán élő rokonaikat felkeressék. Erre vonatkozó adatokat kizárólag Vállajon sikerült gyűjtenem.

Igen. Ha valami különleges vót akkor aszongya most megyek a szőlőbe, gyertek oda, hát ugyi nem olyan messzi vót. Oszt mondom jöttek, szegény a kapát a vállarul vette, úgy jöttek, de magában nem mert már jönni sose, csak olyannal akinek vót itt valami ismerőse. Oszt akkor csak kapáltak, kapáltak, oszt ha ismertek egy kiskatonát, amelyik szógálatba vót, úgy mint itt is megjátszák, hát mert meg lehet játszani ugye, akkor átsuhantak. De csak pontos időre, de jaj, vót hogy csak bejött egy tíz percre és akkor már rohant is vissza.

[Átjött?!]

Átjött a szőlőnél, beszélgettek oszt visszament. Ilyen is vót vagy három eset. Aztán egyszer mondta, hogy most láttuk utoljára egymást. Oszt akkor egyszer csak írtak, hogy nagyon beteg és nagyon vár. De mire elkészült az útlevél, meg minden, ugye akkor nem úgy ment, mint most. Most hamar megcsinálják. Akkor belekerült egy hónapba meg két hónapba míg megadták. S akkorára már meg is halt. Már a temetésén sem vótunk. Nem.

[És más is csinálta ezt, hogy átjött és visszament?]

Igen, igen. Akkor annyira túl szigorú még nem vót.

[De mikor volt ez?]

Hát ez a háború után vót nemsokára. (H. Jánosné Cs. Anna, 1938)

Az 1947-et követő évtizedek eredményezték a legnagyobb mértékű eltávolodást. A határhasználat a saját oldal használatára, megművelésére szorult. Az elvileg baráti országok között olyan zár létesült, mely összehasonlíthatatlanul erősebbnek bizonyult a két világháború közöttinél, és melyre nem volt példa a két ország közötti kapcsolatok addigi történetében. Kapcsolattartásra a levélváltások és határsáv mentén fekvő területek megmunkálása során létrejövő találkozások adtak alkalmat. A kommunikációs csatornák leszűkítése, kontrollja és cenzúrája¹⁰ csak egyike volt azoknak az eszközöknek, amellyel a (román) hatalom befolyásolta a határ mentén élők – jobban a csanálósiaiak, kevésbé a vállajaiak – mindennapjait.

¹⁰ A levelezések cenzúráját mind Vállajon, mind Csanáloson említették.

A kollektivizálás előtt a csanálosi határsávban földet birtokló lakosokat – azt követően a tsz vezetőségét – kötelezték arra, hogy kizárólag alacsony növésű növényeket termesszenek. A határsáv tisztán tartása, a homokkal beszórt sáv karbantartása is az itteni gazdák/tsz feladata volt. Polgári személyek nem tartózkodhattak csak bizonyos óráig a határsávban, ez mindkét oldalon érvényben volt. A csanálosiak meg sem közelíthették a határt a személyi igazolvány felmutatása nélkül. A személyi igazolvány hiányából fakadó konfliktusok a visszaemlékezések egyik gyakori motívuma. A mi-ők viszonyban a román kiskatonáktól elszenvedett inzultusok, illetőleg a velük kialakított személyes kapcsolatoknak a lokális társadalmi rendszerbe való beillesztésére tett többnyire sikertelen kísérletek folyamatosan fennálló másságérzetet generáltak. A román hatósági kényszerből elvileg független vállalkások is személyes kapcsolatba kerültek olykor a román határrendészettel, a találkozások szinte kivétel nélkül negatív tapasztalatokat eredményeztek a tárgyalt periódusban. A határon véletlenül áttévedt vállalkozók meghurcolása, megalázása szerepel az első helyen, de akad példa a román katonák (határon)túlkapasáira is:

Mert én meg jártam az erdőgazdaságra dőgozni, akkor még nem is vót szabad szólni se. Mert akkor a magyarok is jártak. Mert egészen ott dőgoztunk a határ mellett. De olyan tökéletlenek vótak, hogy vót is, akit átrántottak. Romániából hívták át a katonák, hogy gyere kisasszony, hai! És akkor megfogták, átrántották és vitték be az izére. Ilyen is vót. (H. Jánosné Cs. Anna, 1938)

A levéltári forrásokban nem találtam a csanáros–vállaji határszakaszon történt incidensekről adatot, noha a határ Szatmár megyei szakaszán a tűzváltások sem voltak ritkák a román és a magyar határőrök között, főként a vizsgált periódus első szakaszában. A tanulmányozott anyagban¹¹ csak a határsértésekről készített jegyzőkönyvek olvashatók.

A versengés adott térrészek birtoklásáért egy adott településen belül, melyben legkevesebb két etnikai csoport megtalálható szinte természetes jelenség, de vajon volt-e szimbolikus vetülete a Csanáloson térhasználatért folyó közdelemnek? A (román) hatalom kiépítette maga bázisait a településen. Ezek közül legfontosabb a kaszárnya, majd a később létrehozott vámépület. A kaszárnya nem a település és a határ között húzóó jó kilo-

¹¹ MOL XIX–J–1–k 231 tétel, 00679/1952

méteres sávban, hanem az utolsó ház tőszomszédságában épült, úgy hogy az utca másik oldalán épült házak túlcsoordulnak rajta és közelebb fekszenek a határhoz. A kaszárnya helyének megválasztásában szándékosságot, a hatalom erőteljesebb jelenlétének igényét látom. Az épületet az 1980-as évek végén itt lezajló események tették hírhedté. Az 1980-as évek végén meginduló menekülthullám sikertelen próbálkozóit itt verték meg. Az itt történt kínzásokról a csanárosiak még ma sem nyilatkoznak szívesen, eddigi terepmunkám során egyetlen személy engedélyezte, hogy rögzítsem az elhangzottakat. Ha az interjúk során erre terelődött a szó mindig megkértek, hogy kapcsoljam ki a diktafont. A kaszárnyával szemben lakók a nevüket sem vállalták, miután erről kérdeztem őket.

Na meg háthogy itt hogy verték őket.

[Hol, itt a határon?]

Itt-itt, nem messze tőlünk, ott szöktek át. Most ahun van a vám. Tudja, hogy hol van az az épület? Na ott kaszárnya vót, katonakaszárnya. Az utca szélén oda voltak kötve, hidegbe, mezítláb odatéve és ott verték őket. Arra, ha mentünk, olyan keservesen néztek ránk, mink is csak keservesen néztünk, nem tudtunk rajtuk segíteni, a szívünk szakadt meg.

[És ez mikor volt? Meddig volt meg az kapu meg az a kaszárnya?]

Ez Ceaușescu-időbe, Ceaușescu-idő végén, amikor már kezdtek elszökni.

[És kikötötték őket?]

Kikötötték őket. És ott álltak mezítláb, és verték őket.

[És látták az itteniek?]

Hát persze hogy látták. Olyan nagyon nem is mertünk arra menni. Verték bizony szegény embereket. (E. Éva, 1936)

Gráfik Imre funkcionális helyváltoztatásként értelmezett térhasználati modelljét követve a határ mellett fekvő szőlőskert is, noha a perifériális mozgásövezet része volt eredetileg, centrális pozícióba kerül (Gráfik 1995). Látogatottságának nagyságrendje, a benne összpontosuló többirányú kommunikációs csatornák tükrözik a falu térszerkezetében elfoglalt helyének fontosságát. Nem véletlen hogy az idegenekkel való találkozások legnagyobb hányada is ebben a térben zajlik.

A politikai határvonal jelenléte valóban tudomásul vehető, sőt meg is szokható azonban a határt őrző, idegen, katonákkal való mindennapos találkozások a tér beszűkülésének érzetéhez vezettek. A másság állandó kinyilatkoztatását, az idegenség érzetét újra és újra megerősítették

a személyes tapasztalatok, a mások vallomásaiból merített tudás, a kaszárnyában elkövetett rémtettekről való kollektív tudomás. A félelem és a tehetetlenség a kiszolgáltatottság frusztrációját eredményezte, mely *szervezett felejtéshez* vezetett.¹² A kínzásokról, a sikertelen szökési kísérletek követő, gyakran túlzott bántalmazásokról ritkán hajlandóak beszélni Csanáloson, és egyszer sem működő diktafon előtt és nevet felvállalva. *Nincs arról mit beszélni, örülünk, hogy vége, elmúlt* (F. Gyula). Ebben a kijelentésben a felelősségvállalás egy formáját látom. Ezekre az eseményekre a falu terében került sor, még akkor is, ha ők maguk is igyekeznek elhatárolódni a kaszárnya által képviselt hatalmi tértől. A földrajzi tér és a szimbolikus tér összemosódása miatt, a félelem generálta tehetetlen düh érzése mellett a falu hírére, állapotára kínosan vigyázó sváb lakosság számára – ahol a szombati utcaseprés és szemégyűjtés kötelező érvényű – megengedhetetlen a negatív falukép lehetősége. A csanálosiakban szegényérzet van a nem általuk, mégis az ő életükben elkövetett dolgok miatt. A csanálosi Schwegler István *A vészidőszak krónikája* című kéziratot deportálás történetében bevezetőjében szomorúan csodálkozik rá két asszony véletlenül kihallgatott beszélgetésére, melyben Csanálos is megemlítődött. „Utaztam egyszer a vonaton Nagyváradon túl, két asszony beszélgetett. – 'A te férjed melyik lágerben volt?' 'A csanálosiban.' Gondolkoztam, micsoda emlék Csanálosról.” (A háborút követően, a frontról visszatérő, megszökö katonákat gyűjtötték itt össze. A szerző megj.)

A kapcsolatok alakulása 1990 és 2002 között – az átkelő megnyitása

A rendszerváltások utáni első évek a kapcsolatok újraalakításának jegyében teltek. Testvértelepülési szerződések születtek, s mint a korábbiakban már említettem a határ megnyitásának első kezdeményezéseire is ekkor került sor. A határ első alkalommal való megnyitása, a vállaji Vendel napi

¹² Peter Burke a szervezett felejtésről a társadalmi amnéziával kapcsolatban ír, melyet az emlékezet kiegészítő fogalmaként definiál. Az amnéziának az emlékezethez hasonlóan közösségformáló funkciója van. A múlt társadalmi rekonstrukciójában ugyanolyan fontos a különböző események kiszűrése, mint a többiek felidézése. A szervezett felejtés különösen kényes emlékek cenzúrázását szolgálja (Burke 2001).

búcsú alkalmával, eufóriás hangulatot teremtett. A búcsú a későbbiek során is kulturális hídként üzemelt, hiszen a határátkelő üzembe helyezéséig ez volt az egyetlen esemény, melyen nagy számban vettek részt mind a vállaljai, mind a csanálóiak, s bár egyre kevesebb embert vonz ma is az egyik legfontosabb azonosságát generáló intézmény.

Az igazi változást a 2002-es határátkelő-nyitás hozta meg. Ehhez hasonló horderejű volt a Románia európai integrációját követő vámvizsgálatok megszűnésének, és az egyszerűsített határátkelés bevezetésének, mely makroszinten lehetővé tette a térség régió irányába történő fejlődését. A határátkelő megnyitása tranzit szerepkört osztott a két településre, és ezen alapszik a határátkelő negatív megítélése is – a fokozódó forgalom miatti elégedetlenség. Mikroszinten – Csanáros és Vállaj kapcsolatában – megteremtette a családi-baráti kapcsolatok újjáépítésének lehetőségét. Az első évek igazolták is ezt a szándékot, sokan indultak meglátogatni rokonokat, barátokat, deportált sorstársakat. Az első fokú rokonsági kapcsolatban lévők azonban ekkorra már többnyire meghaltak, a másod-harmadfokú rokonsági szál pedig nem bizonyult elég erősnek ahhoz, hogy kellő alapot szolgáltasson a kapcsolatháló megszilárdításához, a családlátogatások száma lecsökkent.

A két település viszonyában ma is az egyháznak van a legfontosabb szerepe. A mindennapi határhasználatban is vallási indíttatású látogatósok a döntőek. A vallaji templomnak nincs állandó lelkésze, így a hívek közül sokan Csanárosra járnak át misére. A nagyobb ünnepeket megelőző időszakokban naponta akár két alkalommal is átbicikliznek Csanárosra.

A politikai határ történetének utolsó állomása Románia schengeni övezethez való csatlakozását követően jön majd el. A politikai határ megszűnése azonban nem jelenti a határok minden szintű feloldódását is (Jeggle 1994: 5).

Összegzés

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy határ és a mellette, benne élők – esetünkben Csanáros és Vállaj lakossága – között állandó kapcsolat áll és állt fenn, melynek minősége ugyancsak a határhelyzet jellegének függvényében volt szorosabb illetőleg lazább. Nem csak a határ jelenlétének voltak hatásai az emberekre, hanem az emberek is alakítottak rajta. A legális és illegális határátlépésekben, a határhasználatban (és ebben az esetben

mint birtokhatár) állandó konfliktusokra¹³ került sor a hatalom és a határlakók között. A különböző periódusokban más és más jellegűek voltak ezek a konfliktusok. A szökési szituációkat is konfliktusnak nevezem, noha ebben az esetben a cél pontosan a találkozás elkerülése volt, a határ szimbolikus valóságában, a szökők szembeszegültek azzal a hatalommal, mely azt fenntartotta. A nem csanálói szökők között voltak olyanok, akik ideiglenesen beléptek a falu kognitív terébe is, hiszen egy olyan határrészre vezetik el őket a csanálóiak, mely csak az övék, a hatalom még nem tudta „elfoglalni”, ugyanakkor azonnal ki is lépnek belőle, ez a cselekvés egyszeri és – legalábbis számukra – megismételhetetlen.

A két település lakói a kétszeri határmeghúzást követően teljesen eltérő módon „lakták be” újra azt a földrajzi teret, melybe a határkövekkel jelzett határvonal került. A terület használatában felborult az egyensúly. A politikai határ szimmetriája¹⁴ egyáltalán nem jutott érvényre a határháznál, a határdinamika egészen egyoldalú volt. A vállalji határátlépők aránya elenyésző volt a csanálóiakéhoz képest, nem csak a kommunista időszakban, hanem a határ megjelenését követő valamennyi periódusban. A kiegyenlítődés akkor következett be, amikor megteremtődött a két falu közötti határátkelés legális intézménye, a határátkelő.

A határelmény is időszakonként külön vizsgálható csak. Az interjúzással elérhető periódusban a vállaljiak negatív határelménye erősebb a csanálóiakénál. Ebben a gazdasági és társadalmi helyzet alakulásának különbözőségét látom. Vállaj, bár a határ meghúzását követően Magyarországon maradt, elszakadt korábbi gazdasági, kulturális központjától, Nagykárolytól aminek következtében hamarosan megjelentek a perifériára sodródott települések esetében oly gyakori regresszív folyamatok. A határ meghúzását megelőző időszakhoz mérhető kapcsolatrendszer már biztosan nem fog kialakulni a két település között, ám Csanáros és Vállaj esetén továbbra sem beszélhetünk a határ „csöndjéről” (Váradi 2002).

¹³ Konfliktusnak nevezek mindenféle találkozást a helybeliek és a hatalom őrei között.

¹⁴ A határkövek által képzeletben meghúzott határvonal mindkét oldalán egy húsz plusz három méteres határsáv, biztonsági zóna választotta el a két országot a kommunista időszakban. Míg a román oldalon ennek a törvény által előírt határsávnak a tisztítása az 1990-es évekig folyamatos volt, addig Magyarországon a 20 méteres tiltósáv valójában soha nem is létezett, a vállaljiak rendelkezésére állt egy, a határvonallal párhuzamosan, attól pár méterre futó dűlőút.

A második világháborút követően a határ, a különböző típusú illegális határátlépések, határsértések puhító hatása ellenére, közvetve és közvetlenül, radikális módon elválasztotta egymástól Csanálost és Vállajt, olyanmódon hogy a 2002-ben, és 2004-ben bekövetkezett változások nem az egymáshoz való visszatalálást eredményezték, hanem újabb kapcsolatok lehetőségét villantották fel.

A határ megítélése az egyéni preferenciákon túlmenően időszakonként is eltéréseket mutatott. Éles vonal húzható a 2002-es határnyitás előtt és után. Míg azt megelőzően a határhoz való viszonyulás egyértelműen elutasító jellegű volt, addig a határnyitást követően árnyalódott a határról alkotott vélemények előjele. A szabad népességmozgás addig ismeretlen elemekkel növelte a falu tereibe belépők sorát, mely félelmet váltott ki a határ miatt addig „elzártságban” élőkben. A nem európai menekültek megjelenése még inkább csökkentette a biztonságérzetet.

Szakirodalom

ÁDÁM Magda – ORMOS Mária (szerk.)

1999 *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről, 1918–1919.* Akadémiai Kiadó, Budapest

2006 *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéből, 1920–1921.* Akadémiai Kiadó, Budapest

ANCEL Jacques

1999 A határok geográfiája. In: CSIZMADIA Sándor – MOLNÁR Gusztáv – PATAKI Gábor Zsolt (szerk.): *Geopolitikai szöveggyűjtemény. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 413–422.* (Eredeti megjelenés: *Geographie des Frontieres.* Librairie Gallimard, Paris, 1938.)

BARANYI Béla

2007 *A határmentiség dimenziói Magyarországon.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs

BARTH, Fredrik

1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* 7. (1) 3–25.

BENCSIK Péter – NAGY György

2005 *A magyar útiokmányok története 1945–1990.* Tipico Design, Budapest

BURKE Peter

2001 A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio* 12. (1) 3–21.

COHEN, Anthony P.

1994 Culture, identity and the concept of boundary. In: *Revista de antropologia social*. Madrid, 49–61.

ÉGER György – LANGER Josef

2001 *Határ, régió, etnikumok Közép-Európában*. Osiris–MTA Kisebbség-kutató Intézet, Budapest

GRÁFIK Imre

1995 A tér és jelentései. In: ZAKARIÁS Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 3. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 107–113.

GYŐRI Róbert

2006 A határ két oldalán. (Városi vonzaskörzetek és a trianoni határmegvonás a Nyugat-Dunántúlon). In: GYŐRI Róbert – HAJDÚ Zoltán (szerk.): *Kárpát-medence: Települések, Tájak, régiók, térstruktúrák*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 279–292.

HASTINGS, Donnan – WILSON, Thomas M.

1999 *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. Berg, Oxford

HOFER Tamás

2004 Szempontok a határok történeti-etnográfiai értelmezéséhez. In: KOVÁCS Nóra – OSVÁT Anna – SZARKA László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 18–21.

JEGGLE, Utz

1994 Határ és identitás. *Regio* 5. (2) 3–18.

KARDOS Rezső

1999 *Vállaj község története*. Vállaj

KEMÉNYFI Róbert

1994 *Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar–román faluban*. (Folklor és etnográfia, 84.) Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen

2004 *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen

KESZEG Vilmos

2002 *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok.* (Ariadné Könyvek.) Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.

LOTMAN, Jurij

2002 A határ fogalma. In: SZITÁR Katalin (szerk.): *Kultúra és intellektus. Válogatott tanulmányok a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből.* Argumentum Kiadó, Budapest

MARINKA Melinda

2007 A szentháromság tiszteletének kialakulása a szatmári sváboknál a táj szakralizációjának következtében. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő s Novák László tiszteletére.* (Az Arany János Múzeum Közleményei, XII.) Nagykőrös–Debrecen, 447–461.

MARTÍNEZ, Oscar. J.

1994 Dynamics of Border Interaction: New approaches to border analysis. In: SCHOFIELD, Clive H. (ed.): *Global Boundaries World Boundaries.* Routledge, London, 1–15.

MINGHI, Julian V.

1994 International harmony, landscape change and new conflict. In: GRUNDY-WAR, Carl (ed.): *Eurasia. World Boundaries Volume 3.* Routledge, London–New York, 89–100.

MOLNÁR Judit

2002 Egy térség ahol a határ elválaszt. Képek a Sajó és a Hernád közötti magyar–szlovák határvidék társadalomföldrajzi vizsgálataiból. In: PÁSZTOR Cecília (szerk.) „...ahol a határ elválaszt”. *Trianon és következményei a Kárpát-medencében.* Nagy Iván Történeti Kör–Nógrád Megyei Levéltár–Szindbád Kiadó, Balassagyarmat, 299–315.

NEMES NAGY József

1998 *A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba.* (Ember–Település–Régió.) Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest

RESZLER Gábor

2001 Vállaj története 1920–1944. In: CZÖVEK István (szerk.): *Vállaj. A honfoglalástól 2000-ig.* Vállaj, 159–317.

SCHWEGLER István

é. n. *A vészidőkről krónikája.* Kézirat.

SÜLI-ZAKAR István

2003 A határok és a határmentiség átértékelődése Közép-Európában. In: Uő (szerk.): *Határok és határmentiség az átalakuló Közép-Európában*. Debrecen, Kossuth Egyetem Kiadó, 30–49.

SZILÁGYI Levente

2008 Határhelyzetben – Vállaj és Csanálos esete. In: ILYÉS Sándor – JAKAB Albert Zsolt – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 7. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 83–97.

SZÜTS István Gergely

2008 Államhatáron innen és túl. In: BECZE Szabolcs – SZÜTS István Gergely (szerk.): *Határlét. Antropológiai tanulmányok Jabloncáról*. Miskolc, 63–89.

TÓTH József – TRÓCSÁNYI András – ELEKES Tibor

2002 A térszerkezet változásai Erdélyben a XIX. századtól napjainkig. In: PÁSZTOR Cecília (szerk.) „...ahol a határ elválaszt”. *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Nagy Iván Történelmi Kör–Nógrád Megyei Levéltár–Szindbád Kiadó, Balassagyarmat, 319–331.

VÁRADI, Mónika Mária – WASTL-WALTER, Doris – VEIDER, Friedrich

2002 A végek csöndje. Határ-narratívák az osztrák–magyar határvidékről. *Regio* 13. (2) 85–107.

VONHÁZ István

1931 *A szatmármegyei német telepítés*. Pécs

Peti Lehel

Közösségi krízishelyzeteket artikuláló látomások a moldvai csángó falvakban

Jelen írásomban a lokális hagyományokból táplálkozó vallásos képzetek működésének vizsgálatán keresztül a társadalmi válsághelyzetek és a vallásosság közötti kapcsolatokat vizsgálom. A moldvai csángók vallási életének azokat a területeit elemzem, ahol a hagyományos vallási magyarázórendszerek tömeges transzcendens élmények, látomások kialakulását hívták elő.

A tanulmány a következőképpen épül fel: Először röviden ismertetem a témával kapcsolatos, a régióra koncentráló néprajzi szakirodalmat, majd megnevezem azokat a szempontokat, amelyek alapján saját etnográfiai anyagom elemzésére kísérletet teszek. Ezt követően bemutatom azokat a hagyományos világképben gyökerező ideológiákat, amelyek a látomások jelentkezését támogatták. A következő részben közösségi krízishelyzeteket artikuláló, kollektív látomásokról szóló etnográfiai szöveganyagot elemzek.

*

A moldvai csángókkal kapcsolatos kutatásokban, az irántuk való tudományos érdeklődés kezdetétől fogva a hangsúly a népcsoport lokális hagyományaira, eredetére, valamint a többi magyar népcsoporttól való nyelvi különbözőségére esett. E népcsoport vallásos életét bemutató munkákra a tematikai sokféleség és az etnográfiai adatgyűjtés gazdagsága a jellemző. Az összehangolt kutatásokat támogató intézményi keretek hiánya, a kutatást ellehetetlenítő politikai-ideológiai körülmények, az egyes kutatók kulturális értékmentéselvű szemlélete stb. ugyanakkor módszertanilag sok tekintetben egyenetlen elemzéseket eredményezett (lásd Tánczos 2007). Szintén ezzel magyarázható, hogy míg az emberélet fordulóinak szokásait, a szakrális térszerkezetet és a tér vallásos objektumait, a búcsújárást és a szentkultuszt, a szentelményeket, a díszítőművészet és az egyházművészet vallásos jelképeit, a vallásos tartalmú orális szöveg-

hagyományt meglehetősen gazdag irodalom dokumentálja és értelmezi, egyes kutatási területek (például a vallásos mentalitás működése vagy a vallásos intézményrendszer) alig, vagy egyáltalán nem kapott figyelmet (lásd Tánczos 2007).

A moldvai csángó közösségekben jelentkező látomások vizsgálata szintén nem képezte módszeres kutatások tárgyát. Eلسzórtan sor került ugyan látomás-szöveg közlésekre, ám ezek módszeres elemzése legtöbbször elmaradt.¹

Pócs Éva a lészpedi látóasszonyként ismertté vált Jánó Ilonával Kóka Ilona által készített eddigi legteljesebb interjúkötet alapján közölt összehasonlító jellegű elemzést (Pócs 2006). Szakirodalmi összehasonlítási alapot képez Pozsony Ferenc írása is, aki két látnok specialista látomásaira koncentrált, emellett számba veszi az utóbbi évtized azon eseményeit, amely különösen kedvezett a látomások születésének a moldvai közösségekben (Pozsony 1998). Pozsony Ferenc állítása szerint az utóbbi ötven évben a moldvai csángó falvakban adott időszakokban a látomások ciklikusan sűrűsödtek. A szerző a második világháborút, a kollektivizálást megelőző periódust (1958–1962), a Nicolae Ceaușescu bukását megelőző két évet (1988–1989), valamint 1990 tavaszát nevezi meg ezek között (Pozsony 1998: 78), amelyek társadalomtörténeti szempontból koncentrált társadalmi konfliktusok időszakai voltak.²

Az etnográfiai anyagomat képező látomás-szövegek időben négy periódusban helyezhetők el:

- 1.) A *második világháború*, amely időszakra a bemutatásra kerülő etnográfiai anyagban csak két látomás-szöveg utal, mivel a háború idején tapasztalt látomásokról már csak a legidősebb korosztály tud beszámolni.
- 2.) A *kommunista diktatúra* időszaka, amely időszakban tapasztalt látomások idejét csak hozzávetőlegesen lehet behatárolni, főként ami az időben távoli, a diktatúra kiépülésének kezdeti fázisát illeti. A 2001 óta történő gyűjtéseim idején természetesen már csak bizonytalan válaszokat kaphattam az ebben az időszakban tapasztalt látomások időbeni történéseit illetően.

¹ A moldvai csángó falvakban gyűjtött látomás-elbeszéléseket közölt Bosnyák Sándor (Bosnyák 1980, 2001), Ferenczes István (Ferenczes 2003), Kóka Rózália (Kóka 1982, 2006), Moldován Domokos (Moldován 1985, 1993). Egy adatközlő folklórtudását, világképét bemutatva Pozsony Ferenc közöl néhány látomás-elbeszélést (Pozsony 1994).

² A politikai, közéleti válságok látomások formájában történő artikulálása zajlott a Székelyföldön is, ahogy azt Gagyi József az 1949-es máréfalvi millenáris mozgalomról több munkájában is bemutatta (Gagyi 1998, 2004).

3.) Közvetlenül az *1989-es romániai rendszerváltást* megelőző időszak, amely a látomások tartalmát illetően a diktátor bukását, a véres forradalmat vetítették előre.

4.) A *rendszerváltás* óta eltelt időszak.

De milyen típusú látomások megtapasztalására került sor a kommunista diktatúra idején a moldvai falvakban, és milyen szerepet töltek be egy-egy közösség életében? Milyen vallásos tartalmak, szimbólumok fordultak elő bennük, és kik vettek részt az értelmezésükben? Milyen eszközöket vetett be a hatalom az ilyen spontán alakuló rítusok megakadályozása érdekében, hogyha magukra vonták figyelmét? Mi történik e vallásos képzetek innovatív formáival a rendszerváltást követően?

Felkészülés a krízishelyzetekre

A társadalmi, gazdasági kiszolgáltatottság helyzeteiben a hagyományos vallásossághoz kötődő csángó közösségekben egy olyan kollektív értelemrendszeren nyugvó értelmező szimbólumrendszer működhetett, amely a változó környezethez való adaptációt segítette.

A krízishelyzetekre való felkészülés, ezek kezelése szintén a vallásos embert körülvevő transzcendens jelzések közösségre támogatott értelmezése révén történt meg. Gyakran különös, a megszokottnál sokkal erősebb fényű csillagok, vagy a lenyugvó Nap szivárványszínekben való játszása jelezhetett előre katasztrófát, kollektív szerencsétlenséget. A transzcendens értelemmel felruházott előjelekhez³, csodákhoz fűződő tudás vagy szimbolikus kódrendszer a jelenbeli csángó társadalomban részleteiben máig fellelhető, mint ahogy az a bemutatásra kerülő etnográfiai anyagból kiderül.

A csángók hite szerint a Hajnali csillag különösen erős fénye a közösségre törő veszélyre figyelmeztet: háborúra, földrengésre, tűzkatasztrófára. Ugyanerre figyelmeztet egy máskor nem látható nagy csillag, amelyet Trunkban a második világháború idején, valamint az 1989-es romániai forradalom kitörésekor láttak utoljára.

³ Moldvában ezeket jegyeknek hívják.

Másik mikor mutyitódik [megjelenik] a csillag... a verekedés. Mikor estendég [esetefelé] így megmutyitódik a nagy csillag, az verekedés. Akkor történik valami. [Milyen verekedés?] Mind most es vót a revolúcióba [forradalom] es... Annak egy csillag, s amikor mutyitódott, mondták. S egyszer há... még nem tött el egy hét, kettő, három, s ... [S maguk látták a csillagot?] Há, láttuk há. Nagy csillag vót. [Még mikor jelenik meg ez a csillag?] Mikor még verekedés lesz. Lehet holnap es, lehet holnapután es, lehet ne legyen! [Még máskor jelent-e meg az a nagy csillag?] Mikor örökké földingás történik. Hogy megrázza a földet, akkor nagy jégyre az. Nagy jég, gyétoť nagy jég [erős jegy]. Hajnali csillag es mutyissa ő, de kicsikén. [A Hajnali csillag hogy mutatja?] Jön egy nagyobb csillag, mind a másíkok. Mutyitódik csak ott homályban... Történik valami... földingások, verekedés vaj valami, gyulás. [...] Tudják, hogy valami jó a fejünkre. [...] Itt elébb mi helyünkbe valami történik, Isten örözzön meg egy gyúlastól, vaj földingástól. Mutyissa abba a hónapba történik valami. [Volt olyan, hogy mind a kettő mutatta?] Történik, há. Csak abba kaptak hírt az emberek, hogy régvél más módú vót. Megindult a verekedés vaj földingás. Lezúgtak [összeomlottak] a házak. Nem mindenütt. Más helyeket, hol rosszabbak vótak.⁴

1940-ben nagy erejű földrengés rázta meg Bukilát. A házakban sok kárt tevő földrengést az emberek a második világháború előjelének tekintették. „Még 40-be es, akkor esz vót egy nagy földingász. Megálltunk, künn vótam, a keretek így lógtak ne, akkor mondták a zemberek, tudjátok meg, hogy ez a földingász jelenti, hogy vérontász kell legyen. Az esz vót, akkor jött a háború! Nagy földingász vót ez esz, mellik eljött moszt! Egy földi ember nem bír sánni, hogy oprilja [állítsa] meg a földingászt, hogy ne rázza meg az Atya!” (Gazda 1993: 199).

A második világháború súlyosan érintette Lészpedet is. A front közel húzódott a településhez, a falu lakói a német, a román és az orosz katonaság átvonulását is megszenvedték. A háziállatokat, fiatal nőket gyakran kellett a közeli erdőbe kimenekíteni a megszálló katonaság elől. Az oroszok puskával lőttek meg az ólban a disznókat és a gazda udvarán lakmároztak. A visszaemlékezések szerint az oroszok csángó férfiakat köteleztek arra, hogy a németekre vadászva az ismeretlen terepen vezessék őket. Muntyán

⁴ Bordás János (1926), Trunk, 2001. július 12.

Lézia német katonaság oroszok általi kiűzetésére, a katonák garázdálkodásaira így emlékezett vissza:

Akkor aztán vót, vót, a ruszak [oroszok] mikó bėjöttek... Ide héjzánk.. á milyen dógok... [Az hogy történt, mire emlékszik akkor?] Úgy elmentünk hazurró, me mink oda bé ültünk az én apámék lángă şosea [az út mellett]. Válé [völgyben] oda bé. Ott vót a házunk. Úgy el kellett megnyünk hazurró, azok mikor jöttek bé. A front bėjött itt, itt jött bé a hegyen, mikó bėjött, a front ide, s az a miféle [felderítő] elől jött egy lóval, az a, hogy mandták annak... az a nagy kard a kezibe így né, felemelve, s jött bé! Ő jött elől, s aztán jöttek a katanaság utána. [...] Mentek úgy, mentek a németek után. Futtak. [...] S a németek akkó futkostak ki az erdőn. Itt a hegyen mind. Mentek úúúgy, futtak úúgy... csude dolog, olyan dolog vót. [A népet bántották itt a faluba?] Jaaj, milyen rikojtozásak is voltak éjjel is, mentek reik, jöttek részegettek meg azak a katanák. Ruszak. Chiár [éppen] az oláhak es. Megtőtette a fejét, aztán kész. Mentek rea, melyikek közel vótak a nagy út mellett. Mentek reik. Keresték a léányokat. Ez a rusz mondta: „Bárisnyá!” Úgy mandták araszul, bárisnyá. Kérték a léányakat. Mind el voltunk futkasva, én ott voltam ki. Voltak nyámjaink [rokonaink] ki az erdő mellett, ada mentiünk ki! Kivittük a johokat, kivittük a disznyót, kivittünk mindent, az én édesapám atthan ült. Vót két fejöstehenyünk, s fejte meg, s adatt a ruszagnak tejet, adatt mindent, méges feltették utojijára. Úgy siratóztunk, elvitték. Elvitték itt le, muticcsam meg az utat, hogy hol futtak a németek ki. Itt az erdőbe. Jajj, kész. Gondoltuk meglövik, s gátá [kész]. [...] Elfutkostak mindenki hazulrónét. A léányok előrözköttek mindenütt. Mandam, tátám atthan vót, adatt tejet nekik. Disznyót meglötték, vették el onnét az ográdából, lötték meg úgy, vitték tették fe abba a kezánba [főzőüst] főzni hátul, mentek utánik az ételvel. Csúf dolog vót erőst.⁵

Ónodi Antal lészpedi ácsmester szerint 1940–41 tájékán különösen gyakran láttak ablaküvegeken megjelenő Mária- és Jézusalakot. A háború teremtette egzisztenciális bizonytalanság időszakában, amikor családtagok egymás életéért aggódtak, az emberek a vonat ablaküvegén kirajzolódó szentcsalád képét vélték felfedezni.

⁵ Muntyán Lézi (1930), Lészped, 2008. szeptember 28.

[S azt hallották-e, hogy régebb mondták, látszódjon az ablaküvegen Mária? Vagy Jézus?] *Az igaz, nezték, az ablakon mutyitódott Jézus, Mária, tyár még mind a hárman, ugyebár a család, a szentesalád. De úgy az mind mikor ki lett volna írva, nem hogy rendesen látszodjék.* [S ez mikor történt, Lészpeden történt?] *Háború üdején.* [Második verekedés-kor?] *Igen. Negyvenbe, negyvenegybe.* [S itt látták Lészpeden?] *Hát én es láttam.* [S hogy történt, ezt kicsit elmondaná részletesebben? Itt a faluban történt?] *Hát nezték sok helyt. Sok helyt. Az ablakon. A vonaton. Ment a vonat, hát mutitódott így, reá vót írva, ki vót írva, de nem hogy élve lehetett volna vagy...* [S ezt sokan nézték?] *Hát nezte a világ.* [S hogy tetszött, hogy nézett ki Mária?] *Úgy mint a képbe ment, mint mikor a gyermekek kirajzolják az iskolába, úgy volt, úgy látszott.*⁶

Krízis-látomások a kommunizmus idején

A beszámolók szerint az ablaküvegen megjelenő Szűz Mária, valamint egyéb szentek látása Lészpeden a front átvonulását követő években, a kommunista hatalomátvétel idején, az 1947–48–49-es években vált gyakorivá. Az új hatalom propagandával, agitációval próbálta a látomások hírére spontán módon kialakuló többnyire néhány szomszédságból álló gyülekezéseket megakadályozni, a résztvevőket elijeszteni. Akiknél ez nem működött, azokat a milícia megfenyegette és pénzbüntetéseket szabott ki rájuk. A jelenések hírére nagy számban összeseregülő gyermekeknek osztályfőnöki órákon magyarázták a jelenségek „világi” hátterét. A propaganda szerint az ablaküvegeket petróleummal, gázolajjal kenték meg, szárazra dörzsölésük után a visszaverődő napsugarak fényjátéka okozta a jelenséget.

[S olyanról hallottak, hogy másoknak megmutyitódott Mária?] *Evvel kötésben [kapcsolatban] azt akaram mondani, hogy '47, '48, '49-es esztendőkbén, mondták, hogy Mária mutatkozik az ablakakan. Ez egyféle család vót, mert mi történt? Ha megkened egy kicsi motorinával [gázolajjal] az ablakakat és megdörgölgöd, akkor vannak azok a színes sugarak az ablakan. Nem, me Mária!* [S sok volt, ilyen, hogy láttak az ablakokon?] *Hát, mind nézték az ablakokat.*

⁶ Ónodi Antal (1930), Lészped, 2008. augusztus 8.

– Néztem én es, nem láttam.

– Én Szentgyörgyön vótam az iskolába, mikor ez megtörtént. Mikor hazajöttem, akkor csodálkoztam. Mikor visszamentem, orosz órán, egy osztályfőnöki órán eléhozódott a csodatevő, mert a tanár tudta. Meghal-latszódott ott. S aztán mondtuk, hogy né, nállunk is így, így meg így. „Na, aszongya, holnap reggel megmutatom neketek, hogy mit láttatok tük ott!” S akkor elhozott egy ilyen petróleumos rongyot, s egy üveget, körülbe-lül olyan hatvan-hatvan centire, megkente, s egy más száraz ronggyal megdörögölte, s aztán kitette a napfényre. S aztán néztük oldalból. Mert szembe nem látszadatt jól. De odalból látszodott az a petróleumsugarak.

– Olyan sugarak, mintha szivárvány lett vóna. [Maguk mint gyermeket mondták osztályfőnöki órán, hogy mutatkozott Mária...] Igen, mi történt itt nálunk. [De itt ez hogy volt? Összegyűltek többen?] Há csodálkoztak. [De csak egy háznál, vagy több háznál?] Több háznál! Há ki megtörölte petróleummal vagy lámpagázzal az ablakat, annak mutatkozott.

– Nem es tudam, mit mondjak Jánas bácsi. Nem tudam, a pornit un zvon [egy hír terjedt], így, hogy...

– Egy ilyen hír, egy ilyen

– Egy ilyen hír, s aztán mentek, né, itt es van, ott es van.

– S aztán még mondak egy dógot. Még a papaknak, s a tanáraknak se vót még felvilágosítva úgy, hogy meg tudják magyarázni, hogy mi az. Aztá későbbre, azt hiszem, hogy valaki csak kísérletezett, hogy ki-találták, kimagyarázta, hogy mi történt. [De a nép hitte itt a faluban...] Hogyne! Szűz Mária megjelent az ablakan!

[Szűz Máriát mondtak?] Na, még más szenteket is. [...]

[Így mikor mutatkozott Szűz Mária, ide a faluba nem jöttek, a Securitátétól vagy a párttól?]

– Jöttek, jöttek! [S az hogy volt?] Jöttek, mondták, hogy nem igaz. Nem így, nem úgy! Még büntetést es kaptak, amleyikek tartották, hogy igaz. [Megbüntették őket?] Igen. [De honnan, a párttól?] Hát, a milícia [rendőrség]. [De nem verték meg az embereket?] Nem, ezért nem. [...] nem volt senkinek mersze, hogy csináljanak gyűlést. Még a templomba se akarták, szóval tiltották a hitet.⁷

⁷ Ződ János (1935) és Tóthné Ződ Erzsébet (1944), Lészped, 2007. augusztus 5.

E jelenések gyakori motívuma volt a világ bűnei miatt könnyező Szűz Mária alakja.

*Hát, igen, halltam én es, hogy lett lenne képen folytak lenne le, az ablakokan mutitodatt lenne meg Mária, s folytak a könnyvei. De én nem láttam. [...] [Hogy mondták, mit mondtak?] Hogy Mária meg van jelenve az ablakokan, s aztán látták, hogy folytak lenne a könnyvei.*⁸

Ehhez hasonló jelenségeket tapasztaltak búcsúk alkalmával is. Bár ezek az események a korábbi spontán, bármilyen szervezethez nélkülözhető eseményekhez képest ritualizáltabb körülmények közepette történtek, mégsem tartoztak egy-egy búcsújárás rítusrendszerébe, mint például a pünkösdi hajnali napbanezés, vagy a szőkefalvi Mária-jelenéseken, valamint az ezek emlékére szervezett búcsúkon intézményesült napsoda. Lényegében ezeket is nagyfokú spontenitás jellemezte, amelyekbe az egyház semmi módon nem avatkozott be. A hatalom informátorai révén folyamatosan monitorizálta a búcsúkat, ezért gyorsan tudott reagálni rájuk.

A cacica-i búcsúban, amely mára fokozatosan a moldvai csángók legfontosabb búcsújáróhelyévé vált, gyakran tapasztaltak ehhez hasonló jelenségeket, például ablaküvegen megjelenő Máriát a Kisjézussal az ölében.

*Csak úgy, én es úgy lehet mondjam, eccer mikor kicsi leány vótam, Kacsikán megkenték vót az ablakot gázval, megmosták vót, úgy marad tarkacsán, úgy vaj aszt mondták, ne Szűz Mária tartsa Jézuszkát az ölibe. Ott van, odamentek ugye, én es aszt mondtam, ne, én es látom, de nem láttam! Úgy mondta az egész, hogy ne mondják, hogy bűnös vagy, nem látod, mert azért bűnös van, nem láttad... de a nem való. S evvel a testvel, evvel, evvel szemekvel, ezekkel bűnös földdel, nem látod meg bűnös testvel, evvel.*⁹

Az 1970-es évek közepén Újfaluban a Szent Teréz-napi búcsúban tömegesen látták az egyik ház ablakán megjelenő Szűz Máriát. A beszámoló a Szent Szüzet a moldvai katolikus templomok Mária-ábrázolásai szerint festették le: kék ruhát viselt, fején koronát hordott. A ház előtt összegyűlt tömeget a politikai rendőrség feloszlatta; az egyik titkosrendőr bedobta az ablakot. Az eseményt értelmező propaganda, mint mindenütt, ahol ilyeneket tapasztaltak, azt bizonygatta, hogy az ablakot gázolajjal kenték be, ennek hatására láthatták a zárandokok a Mária-alakot az üveglapon:

⁸ Imre Erzsi (1934), Lészped, 2008. augusztus 8.

⁹ Haidoc Borbála (1924), Trunk, 2001. július 8–14. Bende Szende gyűjtése.

[S régebb volt úgy, hogy az ablakon látszodjon Mária vagy Jézus?] Vót. Vót az ablakszemen. [felesége mondja]. Újfaluba láttam vót. Úgy mondják: Dózsába. Úgy, úgy, egy ablakba. Úgy... láttam. De aztán vótak a komanisztak, ezek, az ablakat kidobták. Hogy ne még nezze egy es. Ne máj nezzék! Azongyák, hogy megkenték, aszongyák, gázval, ilyen motorinval [gázolajjal], s azért tetszik ulyannak, aszongyák. De a nem létezik, mert oda fel nem ment egy se, hogy megkenje azt. De há így vót. [Sok világ látta azt ott Dózsába?] Igen. Sok világ látta. Há, egy búcsú nap, Szent Teréza napján vót. Sakan látták. Há nem csak egy. [Maga is odajárt akkor...] Ott vótam én es, abba a tájba. Láttam. De há aztán kidabták az ablakat. [De hogy dobták, jött a komoniszt, s kidobta?] Há egy ilyen fiatal, de a komonisztok idejibe vót. Hogy ne lássák. [Látták maguk, hogy kidobta?] Igen. [S mit mondott?] Há nem mondott semmit. Há én vótam az útba, s ő fennünnől kidobta. Mert én messzinnőn láttam, volt vagy húsz méter, ha nem lett lesz még több. Messzinnen volt. [S hogy tetszett, vagy hogy látszott Mária az ablakon?] Az ablakon kívűl, hogy mondjam én, mind a könyvben es ki van írva. Épp úgy láttam én. Azt láttam. Aztán mást nem láttam. [S hogy tetszett?] Kék ruhája vót. Szépen koronája fejibe, mind van templamakba es. Éppen úgy vót. Azt láttam én es. [S mondott valamit?] Nem, hát nem vót mód, mert hamar elizélték, elhejgették, hogy nem való, aszongyák. Hazugság! De az nem vót hazugság, mind mái világ van! Há ha nem hisznek az Istenbe, az Isten minek ad kukurudzát, búzát, törökbúzát, hogy élünk mük es, hogy élünk itt. Há ki adja? Adja Iliescu? Adja más? Mind csak a jó Isten adja.¹⁰

E látomások jelentkezését a csángó közösségekben jelen lévő millenáris várakozások is támogatták. A millenáris várakozás mindent elpusztító földrengésektől vagy egyéb kollektív szerencsétlenségektől való félelemben, az ezekre való rituális előkészületekben nyilvánult meg. A csángó folklór jelentős adatközlőjétől, Hodorog Lucától az 1980-as évek végéről származó gyűjtéseiből két erre utaló elbeszélést is közöl Pozsony Ferenc (Pozsony 1994). A klézsei Hodorog Luca beszámolója szerint az 1980-as évek végén egy nagy erejű földrengés bekövetkezéséről szóló jóslat nyomán sokan legjobb ruháikba öltözve, virrasztva várták a pusztítás bekövetkeztét. Az asszony elmondása szerint a felfokozott, félelmekkel teli

¹⁰ Bejan (Kukuri) Péter (1933), Kléze, 2006. január 13.

várakozás során Krisztussal álmodott, aki megnyugtatta, hogy a jóslat hamis volt. „Ugyan én es láttam, ugyan Jézust. Beszéltem es vele. Tudja mi, eszembe vót egy nagy földrengés. S amíg a földrengés vót, azt nem jövendölték, ami vót, de azt mondták, hogy kell legyen még egy valamikor. Azt mondja az egyik: ezen a napon lesz, másik napon lesz, éjjel lesz. Nem tom, mikor lesz. Az emberek még éjjel es felőtöztek. Készültek minden vasárnapon, hogy ha hálnak meg, mind tiszta ötözetbe haljanak meg az egész. [...] S akkor vajegy két hétig nem tudtam aludni, úgy gondoltam magamban, hogy nem aluszom éjjel, hogy nem fekszem le egyáltalán, sem nappal, sem éjjel, hogy halljam én meg mikor zúg, jó a földrengés. [...] Oda lefeküdtem, elaludtam. Szombat este vót. Másnap reggel kilenc óraker ebredtem meg. Akkor hajnalban, vasárnap reggel odajött Jézus, bėjött az ajtón, s mikor így az ajtón bėjött, a hátát neki tette így az ajtónak. [A Jézussal való párbeszédnek csak az utolsó, lényegesebb szakaszát közlöm.] [...] »Te ahogy vagy, meghalatsz akármikor. Hát mét nem kérdezted meg, hogy mét nem jövendölték azt a földrengést, aki vót, s ne immán, aki kell legyen? Te – azt mondja –soha ne higgy senkinek, amit neked jövendölnek. Amit az Atya kell adjon – azt mondja –, amit az Isten ad, a földiek nem tudják. Jövendőlnek, mondják, hogy így lesz, úgy lesz, de azt nem adja meg az Isten. Amit meg kell adjon, nem tudnak arról semmit. De amikor még valamit mondanak arról, hogy jön, te kérdezd meg úgy: hogy járt fel az atyához, hogy azt mondja. Te es fel akarnál menni azon a létrán, hogy neked es kérdezni valód lenne valami egyéb lélekről, tiszta lélekről. S többet ne hidd azt, amit a földiek jövendölnek.« Mondom: »Ha ha ullyan igen mondják, úgyes meghiszem.« [...] S akkor én azt gondoltam, hogy az igazán való, hogy benn van ő. S akkor kinyíltak a szememim. S nézem, s az ajtónál nem vót senk. Pedig Jézus ott vót. Nagy haja így lefésülve két-felé. Itt éppen elválasztva szépen a haja. Éppen fejrbe, úgy a lábáig, s ő meztláb. Egy fekete valami bájerval felövezve úgy. Kezei le, hajdonfejt s meztláb. A szép fehér ruhába, le végig a földig. S igazán Jézus vót.” (Pozsony 1994: 221–223).¹¹

1987 őszén hetven forrófalvi utazott székelyföldi idénymunkára. Az Úz völgyében egy szakadékba zuhant az őket szállító teherautó. A balesetben 23 forrófalvi tizenéves lelte halálát. A tömeges szerencsétlenség millenáris

¹¹ A gyűjtés ideje: 1988. július 16.

képzetek aktivizálásához járult hozzá a közösségben. A falu életére máig drámai hatással lévő tragédia hatásaként a képzelet intenzív foglalkoztatásának eredményeként került sor a falu több lakója által tapasztalt kollektív, millenarisztikus elemeket tartalmazó látomásra. Hodorog Luca visszaemlékezése szerint az egész falut érintő temetésen az emberek azt beszélték, hogy az esetet megelőzően egy hónappal a forrófalviak azt tapasztalták, hogy az eget hatalmas fekete zászlók borították be, amelyet az emberek a világvége bekövetkeztének jeleként értelmeztek. „Mielőtt a szerencsétlenség megtörtént, egyvalaki, egy ember beszélgette ott Kákován, hogy egy hónappal hamarébb, augusztus hónapjában látták, hogy egy nagy fekete felhő, nem egy, hanem több ászlók, fekete ászlók jöttek a falu felett, s boríták le setétségbe. S mindig setétedett el az a falu. Ők nem tudták, hogy az mi lehet, nem tudták felődozni. Arra vélték, hogy jó a világvége, azét setétedik bé. Ők látták egészen. Az egész világ nézte ugyan, hogy milyen fekete ászlók vannak, s borissák bé a falvikot. Ők azt tudták, hogy más falukon es lássa valaki. Megkérdezték akkor a temetésen, hogy tü nem láttátok, hogy nálatok nincs fekete ászlók, s borissák bé a világosságot, hogy setétség válik a falu fugelet. Nem, azt mondták. Nem es látták, senki sem látta, csak az ő falujik vót ulyan.

Ez vót ugye egy jel, ugye, hogy mi kell ott törénjék. De nem tudták felődozni. Ők azt gondolták, hogy világ vége jó. Megegyeztek ugye akkor, s mind mentek a misére egész augusztus hónapjában. A templom mindig tele vót néppel, világgal, gyermekekvel, öregekvel, minden emberekvel. Mind mentek a templomba szolgálatra, hogy ne halljanak meg anélkül, s úgy, hogy ne legyenek meggyónva. Ugye, megtakarítva a lelkik a bűntől. Ők arra mind érdeklődtek. S mire arra értek, ahhoz a vasárnaphoz, hogy elmentek a gyermekek, elindultak pityókáért. Pityókaszedni Csíkba. Hetvenen indultak Kákováról. Ők mind azt mondták, az egész, hogy azét mennek, hogy nincs mit egyenek, hálnak meg étlen, velik megtörtént a nagy szerencsétlenség. S azután, miután megvót a gyilkos halál, ugye, a véletlen halál, s annyinak, eltemették azokat, a sok halottat. Kákován huszonháromat. Aztán többet nem látták azt a nagy fekete ászlókát fenn, hogy borissa le a falut.” (Pozsony 1994: 227)¹²

¹² A gyűjtés ideje: 1988. szeptember 5.

A tömegszerencsétlenség a millenarisztikus várakozásokra jellemző vallásos aktivitás megnövekedését eredményezte. Intenzívebbé vált a templom látogatása, a gyónás, ahogy azt Gagyi József az 1949-es székelyföldi millenáris mozgalom esetében is megfigyelte (Gagyi 1998, 2004).

A rendszerváltást megelőzően

A kommunizmus bukását hozó romániai forradalom kitörése előtti években a hatalom szigora teljes súlyával nehezedett e falvak lakóira is. A forradalmat megelőző években egy Rácsila melletti ortodox falu vált a csángó falvak zarándoklatának helyszínévé, ahol egy idős cigány asszony régi házában ablakain mutatkozó Mária-alakot véltek felfedezni.

Van un sat ortodox de la Rácsila încolo [van egy ortodox falu, Rachilán túl]. Ilyen cigán falu. S ő csak mondják, leánkám es nagy vót, csak mongyák, hogy futkastak úgy le a világ, mentünk le oda [érthetetlen szövegrész], met ne egy ablakan se arată Maica Domnului [Mária megjelent az ablakon]. Mária. Na elfuttunk, oda lementünk, neztük, parcă se vedea ceva, parcă [mintha látszott volna valami]. No, künn az ográdából [udvarból] így néztük, annyi világ ment, jöttek, mentek, eccereccer mintha mutitodatt lenne, eccereccer nem láccat semmi, aztán ki tudja. [S a világ ment, futott nézte?] Igen, igen. [...] Egy olyan régi házacska vót, még küsebb vót mind ez, bordei [viskó] cum zice [ahogy mondják], s ilyen küs ablakai vótak. S egy olyan szép ográdája [kertje] vót. Zöd füve, s minden. S egy olyan üdös asszan vót ott csak magába. De mondom, hogy mutítatta, mutítatta ott hagyán, há valamit zeriltunk [láttunk, észrevettünk], de én nem láttam úgy kláru [tisztán], hogy én látam Máriát, én ott nem láttam. Úgy, csak parcă o umbră [mintha egy árnyék]... Mikor láccatt az es, mikor nem láccatt. De futtak a világ, mentek, csudálkáltak, hogy bódogságas szép Szűzmária, hogy ott a cigánénál, az olánénál... Na... kinek milyen érzelme van. Hejába cigán, hejába oláh, hejába magyar na... [...] [Mikó vót ez? Nem emlékszik?] Óóó...Csáuseszku idejin vót... [...] Akkor amikor ő véle megtörtént [...] a világ erőst meg vót szerítval... Újesztendő volt, cum s-ar zice [ahogy mondanák], s nem lehetett senki azan az éjjen kibújjan, nehogy lőjjenek avval a lövőkvel, vagy uráljanak, vagy... nimic [semmi]. Nagy strictság [szigorúság] vót att. Policiá [csendőrség] az es járt, csendesség

*legyen. Nehogy iskitilodjék [kitörjön] verekedés, valami efféle... nagy csendesség vót... vagy két esztendeig nagy csendesség vót erőst amikő Csáuseszkt leütték.*¹³

Az 1980-as évek Romániáját az általános hiány jellemzi; ezt az évtizedet általában az elmúlt korszak legsötétebb periódusaként tartják számon (Chelcea 2000: 135). A társadalmi bizonytalanság és félelem táptalaján a rendszerváltás környékén véres, elborzasztó motívumokat tartalmazó hiedelemmondák születtek. Az 1980-as évek végén nemcsak moldvai, de erdélyi falvakban is elterjedt az a hiedelemmonda, hogy Nicolae Ceaușescu román diktátoron fiatal lányok véréből vérátömlesztést hajtanak végre. A hiedelemmonda a diktatúra utolsó, legkeményebb időszakában érzett rémület szimbolikus kifejeződése volt. A hiánytapasztalat metaforikus leképeződése a diktatúra örökkévalóságától, a diktátor halhatatlanságától való félelemben nyert megfogalmazást.¹⁴

Ebben az időszakban háborút, forradalmat előrevetítő kollektív látomások megtapasztalására is sor került sor.

Az 1989-es forradalmat megelőzően a bogdánfalvi Jitár János egy nyári nap a kertjében dolgozva *napszentületre*, nyugaton látta, hogy a lenyugvó Nap különös szivárványszínekben játszik. Mivel tudta, hogy az ilyen „jel-ek” háborúra utalnak, tapasztalatát megbeszélte több, a gyárban dolgozó kollégájával. Beszámolójából az derül ki, hogy a csodás jelenséget többen látták. Mindez azt jelzi, hogy adott időszakban egész közösségek vártak valamiféle csodára: *Mondták az emberek, hogy valami történet lesz.* Ilyen körülmények között az emberek lelkiállapota kedvező volt a mások által tapasztalt csodás jelenségek befogadására, a hallott transzcendens-élmények értelmezésére.¹⁵ Mivel Temesvár, ahol a forradalom kirobbant, Bogdánfalvától „napszentületre” van, Jitár János beigazolódottnak látta a katasztrófát előrevetítő látomást.

Ezt láttam én isz. Láttam, napszentületre, úgy, mikor sóvárványfélű lett, a Nap mikor szentült le, s mondták az öregek, valami történet kell legyen. Ezt láttam én a szememmel. S kérdeztek a románok, ott a gyárnál

¹³ Muntyán Lézi (1930), Lészped, 2008. szeptember 28.

¹⁴ E hiedelemmondát is felfedezhetjük Jánó Ilona moldvai látóasszony egyik, a diktatúra végén jelentkező látomásában (Peti 2008: 544).

¹⁵ Hasonlóan ahhoz a korábban idézett esethez, amikor a többek által az égen látott fényes keresztet egy lézpedi asszony később álmában látta meg.

voltam, hogy láttam én még ilyet valaha. De mondták az öregek, ha a sóvárvány tisztán tetsződik, hogy napjövetre, akkor ott leszen háború. S nem történt meg Temesváron? Temesváron kezdődött meg. [S még emlékezik ilyen, jegyekre, hogy jegyek legyenek, s valami baj történjen?] Mondták az öregek, hogy még voltak jegyek, de én nem láttam. De ezt láttam, én az én szememvel láttam, s ez meg is történt azután, hogy e volt nyárba, napszentületre volt. A kertbe dolgoztam, s mondták a többiek, hogy nézzem, mi van nyugatra. Mondták az emberek, hogy valami történet lesz. S éppen megtörtént. Temesváron nem volt? Temesvár napszentületre [nyugatra] van. Onnét kezdődött.¹⁶

A rendszerváltás után

Az 1990-es évek elején egy külsőrekecsini ház ablakán véltek látni egy férfialakot, akiről többen azt állították, hogy Jézus. A jelenés színhelyére többen ellátogattak a környező falvakból is. Az ehhez kapcsolódó értelmezések megoszlottak, a látogatók közül voltak, akik megkérdőjelezték azt az állítást, hogy a házban támadt hirtelen fényesség után jelent meg a Jézus-kép az ablakon. Az értelmezést aztán a falutól nem túl messzire lévő ortodox kolostor egyik papja kanonizálta, aki az esemény színhelyét meglátogatva azt állította, hogy csodás jelenéssel van dolguk.

A füst úgy vót kicsánva, mintha lett lenne egy Jézus. Egy fotográfiét [fényképet] oda kicsántak. Meggyújtottak lett egy gyartyát, s avval kifüstölték. S aztán mentek. Há én es eljártam. Azt mondták magától csánódott, csak egy világosság bément a házba, s magától odaizélt. Azt mondták, egy jegy. [De mit láttak, maguk láttak valamit ott?] Há, én azt a füstöt.

- Füst [18 éves lánya közbeszól].
- Te es jártál ott? [az anyja kérdezi]
- Há. Kerekedett tiszta fehérvel, kifüstölte.

¹⁶ Jitár János (1937), Bogdánfalva, 2008. március 1.

– *Így ne, ki volt kerekedve így [mutatja], mintha ki lett lenne cikkcálva egy ember, egy férfi. S aszanták, hogy az Jézus. Az olá pap adament, s aszanta egy jegy, o minune [egy csoda].*¹⁷

Ablakon megjelenő Mária-képet Forrófalván is láttak ebben az időszakban, ahova Trunkból is többen ellátogattak, hogy a csodás történet részesei lehessenek.

[S Forrófalvára is szoktak járni?] *Igen, jártunk oda es, met oda gyalog kellett menni. Mondta ez, izé, ez szomszédasszony, Borbál néni eszt, eccer ott vótak ilyen... ablakok, de meg vótak kenve gázval, s osztán ott mind reflektálta [visszaverte], a nap mikor szüti. Akkor úgy tetszett az éjjen vaj mind látták Szűz Máriát az ablakon. Ne, hájtok ide [gyertek ide]. Lehet mász lássza, nem tudom, de...*¹⁸

Roman városában egy magas tömbház tetején látták Szűz Máriát az esti órákban.

*Még vótak, innét jártak fel oda, nem Kacsikába, Román, úgy mondták, hogy eszte Szűz Mária mutyilódik [mutatkozik] a blokk tetején, egy nagy blokk teteje vót. Osztán járt fel a világ, s nézte. Osztán ezek mind mondták, mit nézitek, reflektálják a rázákot [visszaverik a fénysugarakat], s felaggattak oda valami ulyan nagy imádkozót, s azokra fények mentek, sz azok... Szűz Máriát nemcsak úgy lássuk meg, hogy moszt nesztek. Az erősztt kell imádság, s kell, oda kell a szív menjen, nem úgy csak, hogy hájtok [gyertek] menjünk, me moszt ide a szomszédba jó Szűz Mária.*¹⁹

2000-ben egy Szabófalva környéki faluban vélték látni tömegesen Szűz Máriát, aki ekkor egy fa tetején mutatkozott meg az embereknek. A jelenés színhelyére például Trunkból sokan elmentek, annak ellenére, hogy a helyszín meglehetősen távol feküdt a falutól (kb. 100 km-re):

*Ott még mondták oda fel, nem tudom melyik faluba, még aszonták a fa tetején mutyitodik. [...] Nem Halaucești. Mind csak egy más faluba ott elé Halauceștien.*²⁰ [S mit mondtak?] *Hogy mutyitodik a fa tetején Szűz Mária. Még innét elé is jártak oda. [Innen Galbeniből voltak ott?] Voltak,*

¹⁷ Lőrincz Mihályné (középkorú), Csíkfalva, 2002. március.

¹⁸ Róka Nica (?), Trunk, 2001. július 8–14., Bende Szende gyűjtése.

¹⁹ Róka Nica (?), Trunk, 2001. július 8–14., Bende Szende gyűjtése.

²⁰ Roman város vonzáskörzetébe tartozó falu, Trunktól északi irányban fekszik.

de én nem jártam. [S ez milyenkor volt? Melyik évben?] *Ennek vagyon öt-hat esztendeje.*²¹

A hosszas, merev nézés során, az érzékelés nyomán képszerű, ikonikus Mária-, Jézus-alakokat vagy egyéb szentek alakját, árnyékát látták. Az ikonicitás nemcsak a látomások képi anyagának statikus jellegében nyilvánul meg, de általában az élmények tartalmában is kifejeződik. Ezeknek az élményeknek a leggyakoribb szereplője Szűz Mária, akit általában nem élő alakként, hanem képszerűen érzékelnek.

Szintén ikonikus jelleget mutatnak a Kisjézust ölében tartó Máriával, a szentsaláddal, vagy a könnyező Máriával kapcsolatos élmények. E látomások képi szerveződése a csángók vizuális vallási kultúráját meghatározó, a környezetükben lévő ikonok, vallásos képek témáit követik,²² ahogy azt más kultúrákban tapasztalt látomások esetében is többen megfigyelték. Ragnhild Bejerre Finnstad a kopt látomások elemzése során emellett érvel, hogy a látomások jelentkezését támogató, befolyásoló széles körű vallási-kulturális hagyományok között kiemelt szerepet kap az ikonográfiai háttér. Mindamellett, hogy az ikonográfiai ábrázolásokat és a látomásokat általában mint lényegileg két különböző dolgot szoktuk számon tartani, felfoghatók úgy is, mint a mentális képzelőerő kollektív kultivációjának a formáját (Finnstad 1994: 8). Kopt látomás-narratívákat, az élményeknek a hívek általi ábrázolását, megfestését, valamint olyan fotókat vizsgálva, amelyekről az illető közösségben azt állították, hogy a jelenést örökítették meg,²³ arra a következtetésre jut, hogy ezek tartalma megegyezik a kopt vallási vizuális kultúra legerjedtebb és legnépszerűbb ikonográfiai ábrázolásaival (Finnstad 1994: 9, 12).

Ezek az élmények a Paolo Apolito által „gyenge” látomásoknak (*weak visions*) nevezett Oliveto Citra-i jelenésalapú kegyhelyen tapasztalt kollektív látomásokra emlékeztetnek. Ezek tartalmához hasonlóan egyszerűek, bizonytalanok és ellentmondásosak voltak (Apolito 1998: 61). Abban a kollektív szimbólumtermelési folyamatban, amelyben Apolito szerint az Oliveto Citrai-i Mária-jelenés mint vallásos jelenség létrejött, a „gyenge látók” (*weak seers*) fontos szerepet játszottak. E látók tág csoportja arra

²¹ Coşa Roza (40–45 év körüli), Trunk, 2006. január 14.

²² A moldvai csángó szobabelsőket díszítő fotókról és vallásos ábrázolásokról lásd Iancu Laura írását (Iancu 2007).

²³ A szerző ezeket „fotó-ikonoknak” (photo-icon) hívja.

törekedett, hogy a változatos, bizonytalan szerveződésű érzékelést az élmények értelmezése révén pontosabbá tegyék (Apolito 1998: 101). Adatközlőim e látomásokról való beszámolóikban gyakran kihangsúlyozták az érzékelés bizonytalanságát.²⁴

Következtetések

A közösségeket fenyegető válsághelyzetekben a vallásos élmény látomásos formái különösen gyakoriakká váltak. Ezek az élmények többek hasonló felépítésű, azonos motívumokból szerveződő transzcendens tapasztalatai lehetnek, amelyek gyakran eseményjellegűek voltak. Rövid ideig tartó, spontán gyülekezések jöttek létre hírukra, az érdeklődést kiváltó, véleményformálásra ösztönző vallásos események alapjául szolgáltak. A vallásos hit közösségi megélésének igényéhez teremtettek alkalmat, amely a kommunista diktatúra idején, a vallásnak a nyilvánosságból való kiszorítása után is fontos igény maradt. Intenzívebbé tették az egyéni vallásgyakorlatot, ösztönözték az imádkozást, rózsafüzérmondást. A diktatúra idején a vallásos aktivitásnak ez a formája alkalmas volt a hatalom ellenőrzésének a kijátszására. Amennyiben a hatalom figyelmét felkeltette, propagandával, fenyegetésekkel és büntetésekkel próbálta a milícia az embereket távol tartani ezektől az eseményektől. Ezek a látomások az intézményesedés semmilyen szintjét nem érhették el, soha nem kerültek rögzítésre, kiadásra, népszerűsítésre egyházi ponyvanyomtatványokon.

²⁴ A látókok és a hívők közötti kollaborálás tényére a látomások tartalmának megkonstruálását illetően több munka is felhívta a figyelmet (Badone 2007, Zimdars-Swartz 1991, Jonas 2005). William Christian, aki külön figyelmet szentelt ezen együttműködés elemzésére, amellet érvel, hogy a közönség részvételével zajló Mária-jelenések esetében a látomás sokkal inkább egy kollektív termék, mint a látó egyéni élménye (Christian 1987). Nem volt ez másképpen a középkor idején sem: a legtöbb látomás-közlés valamiképpen magán viseli az egyházi doktrína lenyomatát a bírósági feljegyzésektől az önéletrajzi leírásokig (lásd például Mooney 1999, Gurevich–Shukman 1984, Gurevich 1992, Clark 1996). Keszeg Vilmos egyik írásában bemutatta, hogy a mezőszégi cseberbenezés során rituálisan előidézett látomások tartalmáról szóló narratíva a résztvevők egyezkedése során született meg (Keszeg 2002).

Az ablaküvegen megjelenő szentek látására a világ több kultúrájából is ismerünk párhuzamokat.²⁵ A látomások leggyakoribb motívumai, a könnyező Mária, az ölében a Kisjézust tartó Mária, valamint a szentesalád a magyar nyelvterületen tapasztalt, a közösségi értelmezést is bevonó, ikonikus jellegű látomások esetében is gyakran előfordul. A természeti jelenségek látomásszerű kiteljesedésére, „égi jelek” tapasztalása a látomásalapú kegyhelyek gyakori elbeszéléstípusa, de a magyar nyelvterületen ismert látó specialisták elbeszéléseiből is ismertek.²⁶

A krízishelyzetekben a katasztrófákat, közéleti szerencsétlenséget előrevetítő előjelek, látomások értelmezése kollektív cselekedet volt. A kollektív értelmezés a közös értelemrendszeren nyugvó kulturális értelmező szimbólumok révén történt.

Az ablakokon megjelenő Mária-alakok a rendszerváltást követően is részét képezik e falvak vallásos élménytapszatalatainak. Bár a szocializmus bukása sok vonatkozásban új kontextust teremtett, az ebben az időszakban, főként az 1990-es évek elején tapasztalt látomások sok vonatkozásban a társadalmi bizonytalanság és szociális félelmek táptalaján születtek. Nem véletlen, hogy az imagisztikus vallásosság a rendszerváltást követő időszakban is ismerve maradt a moldvai falvak vallási életének és fontos szerepet játszott az átalakulásban.

Szakirodalom

APOLITO, Paolo

1998 *Apparitions of Madonna at Oliveto Citra: local visions and cosmic drama*. Pennsylvania State University Press, University Park

BADONE, Ellen

2007 *Echoes from Kerizinen: pilgrimage, narrative, and the construction of sacred history at a Marián shrine in northwestern France*. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 13. 453–470.

²⁵ Amerikai vonatkozásban lásd erről Bitel 2009: 82. Az amerikai média csak 2008-ban több ilyen esetről is beszámolt.

²⁶ Lásd az *Álmok és látomások a 20–21. századból* című szöveggyűjteményt, amelyben a Kárpát-medence minden pontjáról, az álmok, látomások tematikus és funkcionális csoportjait átfogó szövegeket tartalmaz (Keszeg–Peti–Pócs 2009).

BITEL, Lisa M.

2009 Looking the Wrong Way: Authenticity and Proof of Religious Vision. *Visual Resources. An International Journal of Documentation* 25. (1–2) 69–92.

BOSNYÁK Sándor

1980 *A moldvai magyarok hitvilága*. (Folklór Archívum, 12.) MTA Néprajzi Kutatócsoportja, Budapest

2001 *Magyar Biblia. A világ teremtése, az özönvíz, Jézus élete s a világ vége napjaink szájhagyományában*. Európai Folklór Intézet–L'Harmattan Kiadó, Budapest

CHELCEA, Liviu

2000 A hiány kultúrája az államszocializmus idején. Árúk, fogyasztók és stratégiák egy román faluban a nyolcvanas években. *Replika* 39. 135–153.

CHRISTIAN, William A. Jr.

1987 Tapping and Defining New Power: The First Month of Visions at Ezquioga, July 1931. *American Ethnologist* 14. (1) 140–166.

CLARK, Anne L.

1996 *Elisabeth of Schönau. A Twelfth-Century Visionary*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia

FERENCZES István

2003 Moldovának árva népe. Jánó Ilona pokolra száll. *Moldvai Magyarság* XIII. (6) 20–21, (7) 20–21, (8) 20–21, (9) 21.

FINNESTAD, Ragnild Bjerre

1994 Apparition, Icons and Photos: a Study of Modern Coptic Visions of the Holy World. *Temenos* 30. 7–34.

GAGYI József

1998 *Jelek égen és földön. Hiedelem és helyi társadalom a Székelyföldön*.

KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja–Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 101–124.

2004 *A krízis éve Székelyföldön. 1949*. (Múltunk Könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda

GAZDA József

1993 *Hát én hogyné siratnám. Csángók a sodró időben*. Szent István Társulat, Budapest

GUREVICH, Aaron J.

1992 *Historical Anthropology of the Middle Ages*. The University of Chicago Press, Cambridge

GUREVICH, Aaron J. – SHUKMAN, Ann

1984 Oral and Written Culture of the Middle Ages: Two „Peasant Visions” of the Late Twelfth–Early Thirteenth Centuries. *New Literary History* 16. (1) 51–66.

IANCU Laura

2007 A fotográfia és változó hagyományai a moldvai Magyarfaluban. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklór és vizuális kultúra*. Akadémiai Kiadó, Budapest

JONAS, Raymond

2005 *The Tragic Tale of Claire Ferchaud and the Great War*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London

KESZEG Vilmos

2002 Egy látomás. Az esemény, a reprezentáció és az ítélkezés. In: Uő: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMPRESS–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 28–59.

KESZEG Vilmos – PETI Lehel – PÓCS Éva (szerk.)

2009 *Álmok és látomások a 20–21. századból. Szöveggyűjtemény I.* L’Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest

KÓKA Rozália

1982 A lézpedi „szent leján”. *Tiszatáj* XXXVI. (8) 29–44.

KÓKA Rozália (közreadja)

2006 *Bételjesítem Isten akaratját... A lézpedi szent leány látomásai*. L’Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest

MOLDOVÁN Domokos

1985 „Ha megyek látomásba...” (filmforgatókönyv 1984–85). *Filmkultúra* XXI. (11) 76–93.

1993 „Ha megyek látomásba...” (filmforgatókönyv 1984–85). In: HALÁSZ Péter (szerk.): *„Megfog vala apóm szokcor kezemtől...” Tanulmányok Domokos Pál Péter Emlékére*. Lakatos Demeter Egyesület, Budapest, 131–146.

MOONEY, Catherin (ed.)

1999 *Gendered Voices: Medieval Saints and their Interpreters*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia

PETI Lehel

2008 A lélekmentő. Katasztrófaélmény és imitatio Christi egy csángó asszony látomásaiban. In: PÓCS Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Tanulmányok a transzcendensről VI.* Balassi Kiadó, Budapest, 534–552.

PÓCS Éva

2006 „Jánó Ilona és az újkori magyar látomások.” In: KÓKA Rozália (közreadja): *Bételesítem Isten akaratját... A lészpedi szent leány látomásai.* L'Haramttan–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 230–251.

POZSONY Ferenc

1994 *Szeret vize martján. Moldvai csángómagyar népköltészet.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár

1998 Látomások a moldvai csángó falvakban. In: PÓCS Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Balassi Kiadó–University Press, Budapest–Pécs, 72–80.

TÁNCZOS Vilmos

2007 A moldvai csángó népi vallásosság kutatásának területei. Kutatótörténeti összefoglaló. In: S. LACKOVITS Emőke – SZŐCSNÉ GAZDA Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát medencében 7.* Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 311–338.

ZIMDARS-SWARTZ, Sandra L.

1991 *Encountering Mary: from la Salette to Medjugorje.* University Press, Princeton–New Jersey

Ozsváth Imola

Falusi értelmiségiek háborús- és katonatörténetei

Bevezetés

Az egyéni életpályákra történő visszaemlékezések, memoárok jellegzetes motívuma a világháborúkra, fogságban töltött időkre, a katonai szolgálat idejére vonatkozó emlékek reprezentációja. A tanulmány témája egyetlen társadalmi csoport, a néptanítók, falusi értelmiségiek élettörténeti narrációiban megörökített világháborúkra, katonaságra vonatkozó emlékek, történetek elemzése.

A vizsgálat alapjául udvarhelyszéki pedagógusok narratív reprezentációi szolgálnak. Az egyes kérdések részletesebb megvilágítása érdekében kontroll anyagként a Kriza János Néprajzi Társaság adattárában őrzött,¹ valamint már nyomtatásban megjelent élettörténetekre,² tanítók visszaemlékezéseire hivatkozom.

A dolgozatban a bemutatásra kerülő narratívumok vizsgálatára a történetek eltérő beszédmódját szem előtt tartva négy rövidebb fejezetben kerül sor.

1. Az elbeszélők többsége gyerekként élte meg a II. világháborút, szemtanúja volt az idegen hadsereg bevonulásának, a település férfilakosságának foglytáborokba történő hurcolásának. Gyerekként maguk vették át a családi gazdaság vezetését, emiatt hosszabb időre kimaradtak az iskolából.
2. Ugyancsak sorsesemény nemcsak a gyerek, család, hanem a település életében is a foglyok hazatérése. A memoárokban megfogalmazásra kerülnek a szülők, nagyszülők, rokonok fogságtörténetei.

¹ Gyulai Iлона: *Tizenegy testvér. Életem emlékeiből*. Keszeg Vilmos gyűjtése, 1998; Márkodi Siklódi Sándor önéletrása, Keszeg Vilmos gyűjtése, 2000.

² István Lajos élettörténete, Kovácsné István Anikó gyűjtése (vö: Kovácsné 2006: 397–581).

3. Az elbeszélők többsége fiatal tanítóként a román hadseregnél teljesített akár három éves katonai szolgálatot, ahol a hivatásuknak megfelelően az iskolázatlan katonatársaik alfabetizálására is vállalkoztak. Ezek az emlékek részletes megfogalmazást nyernek a tanítók élettörténetében. Nem egy esetben sor kerül az akkori katonai rendszer kritikai szemléletű bemutatására is.
4. A néptanítók kikerülve a falusi tanítói katedrára a megörökítés szándékával összegyűjtik az idősek fogságtörténeteit, a fogolytáborból küldött leveleket, emléktáblát állítanak a hősi halottaknak, rögzítik, lejegyzik a szóbeliségben élő katonafolklórt.

A falusi értelmiségiek háborúval, katonasággal kapcsolatos emlékeinek vizsgálata során arra vagyok kíváncsi, hogy a humánus világ építői hogyan beszélnek, milyen motívumok köré szervezik a világháború agresszivitását, embertelenségét megjelenítő történeteket. Ezen túl a különböző beszédmódokat bemutató fejezetek keretében vizsgált narratívumok újabb kérdéseket implikálnak.

1. Mit jelentett az udvarhelyszéki falvakban élő gyerekek számára a háború, gyerekként mit érzekelt a világot felforgató eseményekből? A világháború milyen kihatással volt a gyerekek életére? Hogyan beszél élettörténetében az idős kor perspektívájából ezekről az emlékekről az a gyermekkor világát megidéző falusi értelmiségi?
2. Mit jelentett az elbeszélő és a település életében a foglyok hazatérése? Milyen történeteket mesélnek a frontról hazatérő családtagok, rokonok? Ezek a történetek milyen szerepet kapnak az értelmiségiek élettörténetében?
3. A tanítóképzők, kollégiumok biztonságot nyújtó, humánus környezetből kikerült fiatal értelmiségi hogyan élte meg a román katonai szolgálatot? Egy anyanyelvi környezetből kikerülő fiatal legény hogyan viselkedik egy számára idegen nyelvű, idegen kultúrájú társaságban? A kollégiumi tanárok humánus bánásmódjához szokott tanítók hogyan élik meg a kiképzőtisztek parancsai által uralt katonai élet mindennapjait. A katonaság idejéből milyen személyes élmények, történetek kerülnek be a tanítók memoárjába?
4. Végül a tanítói pálya során az értelmiségi milyen külső vagy belső indíttatásból fakadóan kerül ismét kapcsolatba katonasággal, a háborúk világával? Miért érzi feladatának a szóbeliségben élő népi tudás, népi emlékezet rögzítését, a katonafolklór gyűjtését?

A katonaság és fogságtörténet a néprajzi érdeklődésben

A katonaság mint intézmény a 21. század elejére megszűnt létezni. A világháborúkra személyesen emlékező, még életben lévő közösség nagyon idős. A kutatás számára sürgető feladat a katonaságra, világháborúkra vonatkozó személyes emlékek összegyűjtése és vizsgálata. Ebben a munkában részt vállalt a falusi értelmiség, a tanítóság is. Egyrészt visszaemlékezéseiben megörökítette saját emlékeit, történeteit, másrészt a megörökítés, áthagyományozás szándékával összegyűjtötte a település idős lakosságának világháborúkra, katonaságra vonatkozó emlékeit, a frontmezőkről hazahozott történeteket, magnószalagra rögzítette a katonadalokat.

A néptanítók szóbeli hagyomány iránti érdeklődése nem csupán belső készletű. A tudomány már korábban felhívta a tanítóság figyelmét a nép körében fellelhető kulturális értékekre, a „*menthetetlen pusztulással*” (Szendrey 1920: 1) fenyegetett ősi hagyományokra, melyeket a nemzeti ösztartozás megőrzésének eszközeként határozott meg. „Ezek összessége teszi a nemzetet nemzetté, tehát a magyart magyarrá: ezért nemzeti kötelességünk ősi kultúránk maradványait összegyűjteni” (Szendrey 1920: 1) – hangzik el a Magyar Néprajzi Társaság első szegedi propagandagyűlésén 1920. október 9-én Szendrey Zsigmond előadásában a néphagyomány gyűjtésének romantikus szemléletű indoklása (vö: Kósa 2001: 37–70). Az említett propagandagyűlésen elhangzott neves néprajzosok (mint Viski Károly, Szendrey Zsigmond) előadásait a tanítóság számára nyilvánosságra hozta a *Néptanítók Lapja* különnyomat formájában. Tehát a néptanítók fórumának minősülő szakfolyóiratot olvasó falusi értelmiség értesülhetett a népi kultúra elemeinek gyűjtésére irányuló felhívásról. Szendrey Zsigmond A *néphagyományok gyűjtésének módszere* című előadásában hosszasan ismerteti a gyűjtésre alkalmas témákat, ahol a „világháborúból hazatérők nótái”-ra, az írott füzetek gyűjtésére külön felhívja a tanítók figyelmét (Szendrey 1920: 4–5). 1920-ban a hagyományos népköltészeti műfajok sorában a katonafolklórt, mint új gyűjtési témát nevezi meg az előadó.

A tudomány rögtön az első világháború után felfedezte a fogolytáborokat mint a néprajzi vizsgálódás számára új perspektívát jelentő terepet. A Turáni Társaság³ mozgalmat indított a tudományos intézetek körében,

³ Az 1910-ben alapított Turáni Társaság a keleti gyökerek kutatásával foglalkozik.

miszerint a különböző szakterületek kutatói a magyarországi fogolytáborokban őrzött oroszországi hadifoglyok körében végezzenek turáni eredetű elemekre vonatkozó kutatásokat. A társaság részéről Sebestyén Gyula tiltakozik a fogolytábor lakóinak tanulmányozása ellen. Azzal érvel, hogy a táborban fogva tartott finnek és észtek „fényes néprajzi irodalom”-mal rendelkeznek, „így nem vagyunk ráutalva, hogy tanulmányozásukkal ezt a szomorú alkalmat megörökítsük.”⁴

Később éppen ezen „szomorú alkalmak” megörökítése vált a tudományos kutatás tárgyává. A hadifogságból, frontról hazakerülő katonák beszámolóit, visszaemlékezései az alulnézet perspektívájával egészítik ki a történészek és politikusok által tudományosan és nagyobb összefüggésekben bemutatott történelmi eseményeket. „A nagy tudományos művekből szinte semmit nem tudunk meg a közkatona, a harcoló ember kálváriájáról, arról a lelki és testi szenvedésről, ami a bevonulástól kezdődően végigkíséri a hadseregben való szolgálatát. Mindezeket a haretéren, az első vonalban küzdő emberek élték át elsősorban. Erről hiteles képet maga a katona tud nyújtani, az, aki részese a gyötrelmeknek és a megpróbáltatásoknak” – írja Ujváry Zoltán Egri Gyula háborús emlékeit közreadó kiadvány előszavában (Egri 1992: 5).

Egri Gyula története nem az egyetlen ebben a témakörben a *Folklor és Etnográfia* sorozatban. Itt teszi közzé Szabó István a szolnoki gimnáziumi tanár, Winter András, első világháború ideje alatt írt naplóját. A naplóíró igazi értelmiségi magatartásról tesz tanúbizonyságot, amikor a világháborús viszonyok közepette is ismereteit állandóan gyarapította, hogy azokkal majd békeidőben tanítványai tudását gazdagítsa (vö: Szabó 1992: 5).

A rendszerváltozás után, amikor már nyíltan lehetett szólni a szovjet fogságról, a hadifoglyokkal való bánásmódról, magánkiadóknál, magánnyomdáknál rendre jelentek meg nyomtatásban a világháborúról, hadifogságról szóló személyes beszámolók, visszaemlékezések. A Vasvári Zoltán által közzétett címlistát (vö: Vasvári 2000: 546–547) a teljesség igénye nélkül a következők folytathatnánk: Barna Sándor: *Alázatosan jelentem. Háborús visszaemlékezéseim* (2006), Szak István: *A szenvedések országútján. Fogolynapló* (2006), Korchmáros István: *A birodalom markában, 1944–1948. Hadifogoly életünk mindennapjai Szevasztopolban* (2005),

⁴ A Turáni Társaság felhívását az *Ethnographia* szerkesztősége teszi közzé a *Néprajzi hírek* rovatban 1915-ben.

Szalai Lajos: *831 nap szovjet hadifogság* (2004) Furkó Béla: *1944–48. Egy magyar hadifogoly emlékei a szovjet lágerekben élőkről és holtakról* (2005), Letenyei István: *Németországba hurcolt leventék voltunk. Levente- és hadifogoly történetek* (2005), Ponori Thewrewk Aurél: *Nyugatosok. Hadifogoly-émlékezések. Ember(ség)próbák szögesdrót mögött* (2004), Nádasi Alfonz: *Hadifogolynapló* (2004), Göcsei Imre: *A szögesdrót mögött. Egy hadifogoly naplójából* (2001), Torma István: *Négy év robot a vörös pokolban. Magyar hadifogoly visszaemlékezései* (2001), Mezei Gábor: *Hat évmegpróbáltatás. Egy munkaszolgálatos hadifogoly naplója* (2000), Zsigmond József: *Apám nyomában Szibériában. Az én háborúm és fogságom történetéből: 1944–1948* (2002), Ráduly Béla: *Törhetetlen hittel. Egy hadifogoly emlékei* (2005).

Gyűjteményes kötetek is napvilágot láttak. Így például Ferencz Imre szerkesztésében: *Történetek a fogságból. Hatvan székely hadifogoly* (1997).

Jóval kevesebb számban, de még a rendszerváltás előtt is jelentek meg fogságtörténeteket tartalmazó visszaemlékezések: Daróczy Zoltán: *Egykor volt egy hadifogság... Egy hadifogoly visszaemlékezései* (1986), Halász Miklós: *Sokat kibírt az ember. Egy hadifogoly emlékei* (1935) Szóregi Béla: *Egy orosz hadifogoly naplója. Azoknak írtam, akik kommunisták Amerikában* (1953).

A háború- és fogságtörténetek tudományos igényű vizsgálata az 1990-es években kezdődött el, és a mai napig a tudományos érdeklődés fókuszában áll. A kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság 2007-ben tematikus konferenciát szervezett *Az eltűnt katona* címmel,⁵ ahol a legújabb kutatási eredmények és a témában megjelent legfrissebb kiadványok kerültek bemutatásra, mint például a 2007-ben megjelent Benkő Levente – Papp Annamária szerzőpáros *Magyar fogolysors a második világháborúban* című összegző munkája (2007).

A falusi értelmiségiek a hagyomány megörökítése és a tudomány szolgálatának céljával bekapcsolódtak a gyűjtőmunkába, sorra látnak napvilágot a világháborús- és katonafolklor-gyűjtések (lásd: Nagy 2008).

⁵ A konferencián elhangzott előadások szövege a Kriza János Néprajzi Társaság évkönyvében látott napvilágot (Ilyés–Keszeg 2008).

Udvarhelyszéki pedagógusok háborús- és katonatörténetei

1. Bálint Dezső tanító 1929-ben született a Nyikó menti Székelyszentmiklóson. A majd 200 lap terjedelmű visszaemlékezéseit szülőfaluja megfigyatozásának történetével indítja. Kemény adatok révén jeleníti meg a település jelenbeli állapotát: 1930 óta az akkori 55 gazdaságból 1998-ra már csak 5 működik, 29 fiatal továbbtanult, oklevelet szerezve idegenben keresett megélhetést, 23 személy a falutól távol alapított családot, 11 férfi esett el az első világháborúban, 3-an a másodikban maradtak oda. A memoár a továbbiakban saját családjának története révén a település megfigyatozásának történetét meséli el.

Az *Előszó helyett* címmel ellátott legelső fejezet allegorikus története a második világháború borzalmairól szól, ezzel is jelezve, hogy a háború alapvetően meghatározta az elbeszélő gyermekkorát. A lírai hangvételi bevezető még az események ismertetése előtt bevezeti az olvasót a háborús idők elmúlást idéző hangulatába. Az elbeszélő gyerekfejjel vasárnap délelőtt kaszál a mezőn, a halálra ítélt mezei virágok látványa, a megkonduuló harangok fogoly édesapját, fronton sínylődő őt bátyját juttatják eszébe: *A háború borzalma még nem múlt el. És itthon szoltak a harangok. Hatalmas öbleikkel az ég felé fordulgatva zúgták fel a légbé kicsi unitárius falujuk népének fájalmát, keservét. Könyörgünk Istenünk, szűnjön meg a vérontás! Jöjjetek haza foglyok és katonák, legyetek már dolgos emberek, hiszen itthon asszonyok szántanak, és gyermekek kezében van a kasza.* Az emlékeit rögzítő nyugdíjas tanító többes szám első személyű beszédmódja arra utalhat, hogy a gyerekkori emlékek megjelenítésekor is a település népéért aggódva, a közösség nevében könyörög. A történet elbeszélője két világot állít egymással szembe: a távoli idegen frontok vérontásait és az itthon gyászos ünnepi csendjét, amint édesanyja a vasárnapi istentiszteleten fekete hárászkendőjébe burkolózva a háború borzalmait megélt családtagjaiért imádkozik.

A lírai bevezető fejezet után kerül sor az élettörténet mesélésére. Az elbeszélő lelkes hangon beszél a gazdasági világválság nehéz időszaka utáni *boldog békeidők* négy évről. Tizenegy éves kisdiaóként éli meg a magyarok bejövételét. Az esemény megnyugvást, békés hangulatot hozott a család életébe. Ez az időszak jórészt a Magyarországról érkezett Nánási Klára tanítónő személye révén került be a memoárba, aki új tanítási módszereivel meghatározóvá vált a majdani tanító életében. Ő javasolta a szülőknék

a gyerek taníttatását, így került fel Bálint Dezső a székelykeresztúri Unitárius Gimnázium első osztályába. Itt érte meg a második világháború kitörését. *Minden reggel órák előtt felállva imádkoztunk a magyar honvédek győzelméért. És hittünk* – meséli memoárjában a tanító.

1944 májusában édesapját SAS behívóval⁶ elvitték a frontra, emiatt az *iskolai tanulmányok megszakítására* kényszerült. Édesanyja ment érte a szomorú hírrrel a gimnáziumba, hogy hazavigye Bálint Dezsőt Szentmiklóásra, ugyanis a legnagyobb fiúként rá várt a családi gazdaság átvétele. Keserű hangon ír édesanyja bánatáról: *Nem panaszkodott soha, csak hulltak, hulltak a könnyei. Csak néha hallottam: Jaj, Istenem, Istenem!* A memoár több fejezete során büszkén meséli az elbeszélő, hogy gyerekként megállta a helyét a gazdaság vezetésében, hogyan irányította a cséplést, vett részt a család fő helyett a kalákákban, szántott az ökrökkel a mezőn. Az unokák számára megörökített múlt idézése során elégedettséggel meséli, hogy ő gyerekként megbirkózott a felnőtt ember szerszámaival, édesanyja büszkeségére haladt a családi gazdaság, mindamelllett, hogy megélték a front átvonulását, még a kötelező beszolgáltatásoknak is eleget tudtak tenni. Sajnálattal jegyzi meg, hogy amíg a mostani gyerekek még azt sem tudják, hogy milyen munkálatok vannak a falusi gazdaságban az év során, ő háborús időkben *a kátét az ekeszarvához fogva tanulta*, télidőben az állatok gondozása és a favágás mellett még olvasásra is maradt ideje.

Egy következő epizód során édesanyja a focsani-i *fogolytáborban tett látogatásáról* mesél az elbeszélő. A történet az édesanyja megsérülése és hosszas betegsége révén kerül be az élettörténetbe.

A *menekültek befogadása* egy következő motívum a gyermekkor háborús éveinek felidézése során. A Székelykeresztúrról menekülő beteg asszony a fiával három hétig lakott az elbeszélő családjánál, aki a fiúval életre szóló barátságot kötött.

Egy következő történet a *foglyok hazalátogatásáról* szól. A közelben vonult át a csapat, így az elbeszélő édesapja éjszaka hazalátogatott, és a front esetleges átvonulása esetére tanácsokkal látta el (bunker ásása) az

⁶ Nèvre szóló katonai behívóparancs a második világháborúban Magyarországon a nem tényleges állományúak számára. A posta expresszküldeményként kezelte, címzettje köteles volt 48 órán belül bevonulni a kijelölt helyre. Nevét az első szavak: „Sürgös, azonnal siess” kezdőbetűinek összeolvasásából kapta.

otthon maradottakat. Ekkor szembesült azzal az elbeszélő, hogy nemcsak a fogolykatonák, hanem a falu lakossága is veszélyben van. Gyerekként menekült barátjával és testvérével meggondolatlanul veszélyes kalandra vállalkozott, így egy eltévedt ágyúgolyó becsapódása révén megtapasztalhatta *a háború közvetlen közelségét: Apám mikor hazakerült a háborúból, fogságból, és azt a bizonyos haditerepet katonai szakértelemmel megvizsgálta, a tanulságok levonása után azzal fejezte be, hogy ő a háborút megjárta, de ágyúgolyó hozzá ilyen közel nem esett le egyszer se* – írja memoárjában Bálint Dezső tanító.

A *Jönnek a muszkák* című fejezet az orosz csapatok bevonulásáról szól. Az elbeszélő gyerekszemmel követi végig először a német hadtest harci járműveinek elvonulását, majd az orosz csapatok bevonulását a faluba. A két nap eseményeinek bemutatása során különböző hangvételi történetek kerülnek elmesélésre. A vidám kedélyű, anekdotáiról híres nagypapa társaságában szemléli végig az elbeszélő az orosz csapat bevonulását, melyet úgy jelenít meg memoárjában, mintha vásáros komédiások vonulnának végig a falun: *Ekkor délután, egészen estig a falu népének nagy része a nagyvályúnál volt. Néztük a nagy vonulást. Csodálkoztunk. Jöttek kóboros szekerek is, benne asszonyokkal, harmonikaszóval. Énekeltek, mint a lakodalomban.* Még egy tréfás szóváltásra is sor került az ülepe alatt lyukas párnával lovagló hosszú lábú oroszral. A következő történetek viszont már *az átvonuló orosz csapatok pusztító tevékenységéről és a fosztogatásról* szólnak. Magukkal vitték a legszebb lovakat, a könyveket és a színdaraboknál használt festett színpalákat felégették, az asszonyokat zaklatták, vendégeltették magukat, miközben kirabolták a férfiember nélkül maradt családokat. Az elbeszélő a saját házukban megtörtént esetet meséli el részletesen, ahol életét veszélyeztetve csente vissza az oroszról édesapja féltve őrzött zsebóráját.⁷

Az 1936-ban született Balázsi Dénes, székelyszentléleki pedagógus, gyermekkori emlékeit idézve több történetet mesélt arról, ahogyan a

⁷ *Anyám jött hátra, hogy hol vagyok. Szállok le a létrán. Te ott mit csinálsz? Én mutatom a láncon csüngő zsebórámat. Elvettem az oroszról. Hát ez az apádé! Öröm és ijedtség! És még több ijedtség. Aztán a hátsó kerten át futás le a rétbe a törökbúzásba. Anyám sírt. Hátha agyonlőtt volna! Jaj, Istenem, hátha visszajő mérgében., és otthon valami bajt csinál. Este mertünk csak nagy lassan hazaorozkodni. Szerencsére a csapat még azon délután elvonult Kede felé. Visszafelé aztán nem jöttek, csak egy pár visszaszökött ló* – írja memoárjában Bálint Dezső.

német és orosz csapatok átvonultak szülőfaluján, Recsenyéden. Nyolc-éves gyereként pajtásaival a szomszéd kertben állomásozó német kocsik körül báméskodtak, csodálták az idegen, gazdagabb világot megjelenítő harcokocsikat, luxuscikkeket fogyasztó német katonákat. Gyerekként színes dobozokat gyűjtöttek, a fiatal legénykék újdonságnak számító illatos cigarettára tettek szert. Ehhez az alkalomhoz fűződik az elbeszélő első cigarettázása. A székely gyerekek örömmel gondozták az elvonuló csapatok után hátra maradt lovakat. A tanító gyerekkorára emlékezve csalódottan meséli, hogy a háborúban megkárosodó gazdák jogtalanul birtokba vették a gyerekek szórakozását biztosító felgyógyult lovakat. Az elbeszélő élettörténeti epizód arról is beszámol, hogy a háború idején sok falusi gazdaembert lovával és szekereivel együtt magával vitt, és háborús célokra használt fel a bevonuló hadsereg.⁸

Az elbeszélés szerint a kisgyerekek szemében az átvonuló hadsereg úgy jelenik meg, mint akitől érdekes tárgyakat lehet gyűjteni (*aztán örvendtünk az elhagyott dolgoknak*), mint akik rájuk bízzák lovaik fűrésztését: *rendkívül tetszett nekünk, hogy meglomagolhattuk, úszathattuk, járhattunk velük...* Hasonló hangvételű a *történetek gyűjtésének története*,⁹ melyre utólag rosszállóan emlékszik a felnőtt elbeszélő. A veszélyes játék elmesélése után egy szerencsétlen esetről is beszámol.

Háborús időkben nemcsak a fronton harcoló katonák, hanem a falvak lakói is állandó veszélynek voltak kitéve, éppen ezért a *menedékhely*, *bunker* ásása több történet közös motívuma. A háború idején tizenöt éves Bálint Dezső, az éjszaka hazalátogató fogoly édesapja tanácsára maga ássa

⁸ *Őt elhajtották a lovával és a szekereivel, hogy a román hadseregnek szállítson muniációt egészen Tordáig. A szekere tönkre ment, a lovai elpusztultak, és amikor visszajött látta, hogy már annyira felépült a ló, gondolta, az ő lóva helyett ő birtokba veszi [...] Mi azt persze nem értettük meg, hogy neki ehhez mégiscsak joga volt, mert nemcsak egy lovat, hanem két lovat veszített el. Nohát ez az érzés ez megmaradt életünk végéig – meséli Balázsi Dénes.*

⁹ *Rendeteg lőszert, robbanóanyagot találtunk. S én például... nagyon szépek voltak azok a csomagolások, ilyen tölténytárat, hogy hazavigyem, és valahova ugye magamnak én azt eltegyem. Hát feltettem a padlásra, s szerencsétlenségemre, de szerencsém is volt benne, apám ugye aztán megmentett. A szűszék mögé, gabonás szűszék mögé tettem, de nem figyeltem arra, hogy nagyon közel van, tehát egy méterre sincs a kályhacső, ami a padlásra a füstöt kivezette. S mikor apám ezt észrevette, felfedezte, hogy mi van, aztán nem... az volt neki a módszere, hogy magarázott. Aztán elmondta, tudod, hogy a házunkat fel tudta volna robbantani, s nem csak azt, amennyi itt van... azt mondja, a szomszéd házak is lementek volna – emlékezik Balázsi Dénes.*

ki másnap a család számára esetleges menedéket jelentő bunkert. Balázi Dénes, aki 1944-ben nyolcéves kisgyerek, arról mesél, hogy az édesapja által ásott bunkerben töltötték a szeptember 12–13-ra virradó éjszakát, *mert egész éjszaka lőtték az oklándi tetőről a kénosi tetőt*. Az ő édesapját is nemsokára elvitték SAS behívóval. Az elbeszélő arra emlékszik, hogy a falun átvonuló seregek látására kivonultak az emberek a kapuk elé. Ott volt ő is gyerekként, és nyugdíjas korára is élesen megmaradt az emlékezetében az az epizód, amikor az átvonuló katonák kezében meglátta Sztálin képét, melyre a világjárt szomszéd cigányasszony hívta fel a figyelmét.¹⁰

A román katonák átvonulásával kapcsolatba két történetre emlékszik Balázi Dénes. Mindkét történet főszereplője az *agresszív, fegyverének hatalmával visszaélő, fosztogató katona*.¹¹ A harcterekre vonuló katonák fegyverrel a kezükben tettek szert élelem kiegészítésre. A falusi portákon lelőtték a szárnyasokat, és megvendégeltették belőle magukat. Az elbeszélő arra emlékszik, hogy édesanyját fegyverrel kényszerítették, hogy megkésztse a katonák által szerzett ételmelet. Gyerekként oda voltak ültetve a tisztekkel az asztalhoz, velük együtt kellett étkezzenek. Hasonló epizódról mesél memoárjában Bálint Dezső tanító is.

A hidegvérrel tüzet nyitó, *kegyetlen katona* képe egy másik Balázi Dénes által felidézett történetben is megmutatkozik. Az elbeszélő gyerekként szemtanúja (*és az volt egy felejthetetlen látványom...*) egy olyan epizódnak, amikor a falun győztesként átvonuló orosz–román hadtestből egy orosz katona kegyetlenül, hidegvérrel sortüzet nyitott egy betegen

¹⁰ *Reggelre elcsendesedett minden [...] kimentünk a kapuba, s a szomszédba, ott lakott a szomszédunkban egy cigány család, aki történetesen Pécsen a polgármesternél volt szakácsnő [...], ügyes asszony volt. Ő a háború alatti magyar híradókból meg honnan ugye, s a rengeteg plakátból ismerte ugye Sztalint. Kimentünk a kapuba, s azt mondja, né Sztálin, megismerte, és mutatta, hogy Sztálin. Ez az oroszoknak, azt mondja, a vezetőjük. Na és ugye ez volt...*

¹¹ *A román katonáról van két olyan emlékem, amit ugye nem felejték el soha. Az egyik az, hogy a szomszédasszony sírva jött az anyám komámasszonya, azt mondja, hogy nézd meg, mit csináltak, az egész majorságomat lelőtték. [...] Egy ilyen román határvadász, ilyen félrecsapott sapkás határvadász, ült egy lovon, és odakiülte a legényét, hogy a paplant vegye el. Anyám megfogta a paplant, és kihúzta anyámat a kapun, mert nem akarta elengedni, és ez a szergent a pisztolyt ráfogta, és azt mondta, hogy ha nem engedi el, meglövi. Mer a kettő az nagyon kiegészíti egymást, mert a katona az ilyen... egyik hangos, a másik pedig az aki ennie kell, a másik a kényelméért ki tudja, mit le nem művelne – meséli Balázi Dénes.*

kuporgó német fogolyra. Az otthagyt holttestet az elbeszélő édesapja tisztességesen eltemette.¹²

Az 1899-ben született Gyulai Ilona tanítónő naplójában¹³ részletesen ír arról, hogy ő tizenéves lányként hogyan élte meg az első világháborút, a háborús események milyen hatással voltak családjára és a település életére. Két évvel idősebb fiútestvére, Zoltán, a hadi fogságból küldi leveleit. Majd a levelek elmaradásával a család aggodalma fokozódik, édesanyja és a család fájdalma emlékezik naplójában az elbeszélő, aki ebben az időben a sepsiszentgyörgyi tanítóképző növendéke. 1916-ban, a téli szünetidő lejártával éppen a kollégiumba készül visszautazni Gyulai Ilona, amikor Románia hadat üzent Magyarországnak, és Székelyföldről elindultak a menekülők.¹⁴ Az aggódo édesanya szekeret fogad, és azzal indul a három kisgyerekével menekülő nagyobbik lánya elé Marosludasra. A Komjátszegen élő család nyújt menedéket a nagyobbik lány, Gizi és családjára számra. A *menekültek befogadása* a háborús időket megjelenítő visszaemlékezések gyakori motívuma.

A hadüzenet a tanintézmények bezárását hozta magával, és akárcsak Bálint Dezső esetében a második világháború, Gyulai Ilona számára is a háborús események, Románia hadüzenete a *tanulmányok megszakítását* jelentette. Bálint Dezső földműves család gyerekeként, a családi gazdaság vezetőjeként négy év múlva, apja frontról való hazatérését követően mehetett vissza az iskolába. Gyulai Ilona tanítócsaládba születve a krízishelyzet után rögtön, a sepsiszentgyörgyi tanítóképző Debrecenbe való költözésével, tehát tanintézmény újraindulásával folytathatta elkezdett tanulmányait. Így emlékezik: *Jöttek a hírek a háborúról, meg a frontoktól távolabbi élet folyásáról. Így egyik nap egy rövid hír az újságban: a sepsiszentgyörgyi képző növendékei jelentkezzenek Debrecenben, a református képzőben. Erre engem kötéllel sem lehetett volna tartani. A*

¹² Ezt a katonát ugye hogy elvonultak az oroszok apám... más senki nem mert hozza nyúlni, hát apám ment oda, ugye megállapította, hogy meghalt, elvette ezt a... úgy nevezik a dögcéduláját... azt a halotti céduláját, és talán egy borotva, vagy mi volt, ilyen apró dolog a zsebemben. Megborotválta, felöltöztették, és a temetőbe, emlékszem, hogy hova temették el.

¹³ Gyulai Ilona tanítónő *Tizenegy testvér. Életem emlékeiből* című naplója a Kriza János Néprajzi Társaság adattárában található. A napló Keszeg Vilmos gyűjtése.

¹⁴ 1916-ban már vége volt a szünetidőnek, befejeztem a varrásokat, készen volt a ládám, hogy induljak Szentgyörgyre, hát jött a pap, s mondja, hogy Kolozsváron volt, Románia hadat üzent Magyarországnak, a székelyföldről elindultak a menekülők. Én ottmaradtam a félig csomagolt ládával – írja visszaemlékezéseiben Gyulai Ilona tanítónő.

naplói-író részletesen ír az utazáshoz szükséges rendőrségi igazolvány megszerzésének kálváriájáról.

A háborús idők az *életkörülmények megváltozását* hozták magukkal. Hosszú oldalakon keresztül beszél Gyulai Ilona tanítónő a debreceni kollégiumban töltött nehéz időkről, a szűkös körülményekről. A kontraprezentikus beszédmód¹⁵ az ínséges időket megjelenítő elbeszélések gyakori narrációs eljárása. A háború előtti sepsiszentgyörgyi évekre nosztalgiával emlékszik a háborús viszonyok miatt gyakran éhező debreceni kollégista: *Hol maradt a sepsiszentgyörgyi finom, változatos étrend?* – teszi fel naplójában a kérdést?

Gyulai Ilona tanítónő naplójában részletesen beszámol a debreceni tanintézményben töltött két évről. A kollégium védelmet biztosító falai között békében folyt az oktatás, szabadidejükben a tanítóképzős lányok meleg ruhát kötöttek a frontokon harcoló katonáknak.

A memoárok megörökítenek olyan epizódokat is, melyekben a háború végén a *visszavonuló csapatok szállást kérnek* a település portáin.¹⁶ A harcok befejeződtek, az ellenség katonái, mint egyszerű, tisztességes emberek jelennek meg ezekben a történetekben. Míg korábban hatalmaskodtak, önkényeskedtek, fosztogattak, a háború befejeztével *maguk éllelmezték magukat, a falusiaktól vásároltak szükségességeket, semmit nem vettek el csak úgy* – emlékezik Gyulai Ilona. A német katonák barátságosan viselkedtek, érdeklődtek a szállást biztosító családról, és fényképek alapján ők is beszéltek övéikről.¹⁷

A háborúból hazatérő szeretett családtagok *viszontlátásának öröme* a vizsgált élettörténetek, memoárok jellegzetes motívuma. Bálint Dezső

¹⁵ Jan Assmann írja, hogy ez a fajta emlékezet „a jelen hiányosságaiból kiindulva egy olyan múlt emlékét idézi vissza, amely többnyire a hőskor vonásait ölti. Ezek az elbeszélések egészen más fényben láttatják a jelent: a hiányzót, az eltüntet, a kiveszettet (...) hangsúlyozzák, tudatosítják a szakadékat „egykor” és „most” között. A jelen (...) viszonylagossá válik a szebb múlthoz képest” (Assmann 1999: 79).

¹⁶ Októberben kisebb csapat német katonára vonult be a faluba, három tiszt vezetésével odajöttek szálásért. Azt hiszem, rajtam kívül esetleg a pappal tudtak valamennyire értekezni, bár akkori időben a gimnáziumokban a latin, a teológián az angol volt kötelező. Valahogy annyit megértettem, hogy csak egy éjszakai pihenőről van szó, a három tisztnek ott volt a másik szobánk, a katonáknak az iskola – emlékezik Gyulai Ilona.

¹⁷ A frontokról küldött székely katonák levelei is beszámolnak a fegyverszünetek emberi pillanatairól, amikor a közeli ellenséges csapatok kommunikáltak egymással, esetenként még barátságok is szövődtek a német és a magyar katonák közt (vö: József 2000: 308).

tanító visszaemlékezésében megörökíti azt az 1848-beli tavaszi napot, amikor a falu határában szántva meglátta a frontról négy év után hazaérkező édesapját: *Szántottam külső törökbúzás kertben. A göröndön ülve tízóraiztam. Láttam, hogy jó kifele egy orosz katonasapkas. Közelebből már észrevettem, hogy fogoly kell legyen, és kifelé, Kedének irányít. Még elgondoltam – immár aki még él, mindenki hazajött, de mi talán hiába várunk. Vajon mi van apámmal? A kicsi sovány ember a barázda mellett megáll, néz és kérdi: Megismersz-e fiam? És zokogva ráborult a frissen szántott földünkre.* Az elbeszélő életében a frontról hazatérő édesapa az elkezdett tanulmányok folytatásának lehetőségét jelentette. Őszre a 45 kilóra fogyott édesapa felerősödött, újra átvehette helyét a családi gazdaság vezetésében, így Bálint Dezső négy év kényszerszünet után több hasonló sorsú társával együtt felvételizett a székelykeresztúri tanítóképző első évfolyamára.

A hazatérő édesapa viszontlátásának öröméről számol be Balácsi Dénes is. A katonák fizikai és lelki megpróbáltatásáról, a hiányos élelmezéséről tanúskodnak a hazatérő lesoványodott, tönkrement katonák leírásai: *S hát mi persze nagyon örültünk, mert ugye ott volt, már szeptember vége volt, amikor emlékszem, hogy hazajött. Nagyon szakállason és lesoványodva, nagyon fáradtan.*

Az első részben vizsgált történetekben a falusi értelmiségiek egyes szám első személyben jelenítették meg világháborúkkal kapcsolatos gyermekkori emlékeiket. Ugyanazokat a történelmi eseményeket másként élte meg a nyolcéves gyerek, akinek az idegen katonák átvonulása színes dobozok, töltények gyűjtését, katonák lovainak fűrösztését, meglovaglását jelentette. Édesapját elvitték ugyan a frontra, de mivel négygyerekes családapája volt, egy családi fénykép és jegyzői nyilatkozat felmutatásával hazaengedték, így biztosíthatta az otthon védelmét. Másként élte meg a világháborút a falusi földműves család tizenöt éves gyereke, akinek édesapja frontszolgálata az elkezdett tanulmányok megszakítását jelentette. Szükség volt rá a családi gazdaságban, öntudatosan végezte a felnőttek munkáját, életét veszélyeztetve megvédte a családi vagyont, amikor az orosz katonák a faluban fosztogattak. A tanítócsalád gyereke a háborús események következményeként tanulmányait szülőföldjétől távol, szűkös körülmények között Debrecenben folytatta.

2. Ugyancsak sorsesemény nemcsak a gyerek, család, hanem a település életében is a foglyok hazatérése. A memoárokban megfogalmazásra kerülnek a szülők, nagyszülők, rokonok fogságtörténetei is. Ezek már nem a vizsgált visszaemlékezések, memoárok, élettörténetek elbeszélőinek személyes élményei, hanem a család történetének emlékezetre méltó eseményei. A memoárok a családi emlékezet megörökítését is szolgálják.

Balázi Dénes édesapját SAS behívóval elvitték, és szanitécként vették be a Szászrégen melletti üvegsúri csatába. A harcmezőn közvetlenül szembesült a *háború borzalmaival*: *Halottak, itt az üvegsúri csatában úgy beborították a harcteret, hogy földre nem lehetett lépni, csak halottra, s állat, ember ott összevegyülve* – meséli az elbeszélő édesapja, aki kihasználva, hogy egy súlyosan megsérült sebesültet a tűzvonal-tól távol eső kórházba kellett szállítani, barátjával együtt megszökött a harcterről. A *szökési kísérleteket elmesélő történetek* gyakoriak ebben a műfajban. A Balázi Dénes édesapjának szökési históriája a *románul tudás előnyét* valamint a *civil lakosság segítőkészségét* emeli ki. A menekülőket két esetben is a nyelvismeret mentette meg. Először egy román asszonnyal szót értve sikerült a katonabakancsért cserébe a szökéshez szükséges civil ruhára szert tenni, aki még figyelmeztette is a menekülőket a Görgény völgyi románok magyarelles megnyilvánulásaira. A hazafelé vezető úton az orosz katonák ezúttal mint civileket fogták be a szökevényeket a sebesültek szállítására, utána meg fogva tartották egy istállóban. Az elbeszélés szerint ezúttal is a román tudás mentette meg a foglyokat, mivel egy családi fénykép segítségével sikerült megértetni a moldáviai román őrkatonával, hogy ők hazafele tartanak, így az futni hagyta őket.¹⁸

Egy másik szökéstörténet a *foglyok „kicszerelésének”* esete kapcsán kerül elmesélésre. Balázi Dénes meséli édesapjának történetét, aki volt

¹⁸ *Aztán itt is megint a román tudás annyit segített, hogy hozza mert szólni az őrhöz, és habár ez besszerábiai román volt, tehát moldáviai román. Elővette a családi képét, amit állandóan magával hordozott, s megmutatta, né, nézz ide, azt mondja, én megyek haza, haza akarok menni. Na aztán megegyeztek, hogy ő nem engedi el, de el kell menjen, azt mondja most ő, figyelmeztette őket én most elmegyek, szólok a társamnak, hogy el kell menjek a bajomra, tehát szükségemre, s ti ezalatt azt mondja igyekezzetek innen a pajtából hátrafele vagy merre eltűnni, de én azt mondja, nem felelek. Ha nem tudtok elbújni, azt mondja, lehet, hogy riadó lesz, s utolérlek. Na de sikerült nekik onnan eljönni* – meséli Balázi Dénes édesapja szökésének történetét.

orosz fogolytársának segítve maga került bajba.¹⁹ Ez a történet is a civil lakosság segítőkészségéről szól. Az elbeszélő gyerekkori emléket meséli: *mi a kerteken ott csüngtünk, s néztük, hogy kísérik a foglyokat...* Egy ilyen alkalommal az egyik fogoly az elbeszélő édesapjának nevét kiáltotta, és tőle küldött üzenetet a családjának, hogy menjenek Oklándra, vigyenek italt, élelmet és értéktárgyakat, mert azzal ki lehet váltani az ott állomásozó foglyokat. Az elbeszélő édesapja, aki négygyerekes családapaként egy rendelet folytán hamarabb hazakerült a frontról, szívesen segített volt bajtársának. Csakhogy az elbeszélés szerint az oroszok becstelenuil jártak el, a fogoly kiváltását úgy bonyolították le, hogy a javakat is elvették, emellett az elbeszélő édesapját is ott tartották embert emberre cserélve. A szökésben ezúttal az est homálya és a közeli kukoricás segített Balázi Dénes édesapjának.

A néptanítók memoárjaikban megörökítik a családi emlékezetben élő *meneküléstörténeteket*. Bálint Dezső a nagyanyja élettörténetének rekonstruálása során elmeséli, hogyan élte meg nagyanyja családja a románok betörését. A családfő az első világháború frontján harcol, amikor megérkezik 1916-ban a románok hadba vonulásának híre. Az elbeszélő nagyanyja szekéren menekíti családját. (Hasonló történetre emlékszik gyermekkorából Gyulai Ilona tanítónő.) Német segítséggel időben visszazorítják a román csapatokat, így hazatérhetnek a menekültek.

A hadifoglyok dolgoztatása, a kényszermunka gyakori motívuma a memoárookban megjelenő háborús történeteknek. Bálint Dezső édesapja a fogságból hazatérve a doneci²⁰ emlékeiről mesél. A szénbányában dolgoztatták a foglyokat. Többet nem tudunk meg a memoárból erről az élettörténeti epizódról. Az elbeszélő arra emlékszik, hogy amikor édesapja az ottani helyzetről mesélt, *mindig szétnézett, nem hallja-e valaki*. Nemcsak a magyar foglyokat dolgoztatták Oroszországban, hanem az orosz foglyokat is munkára kényszerítették Erdélyben. Bálint Dezső tanító nagyanyja élettörténetének mesélése során jegyzi meg memoárjában, hogy: *A háború alatt orosz foglyok segítették a férfihiányos családokat a munkában*.

¹⁹ Aztán volt neki egy ilyen sztorija, hogy magyarokat kísértek el. S ezek között ott volt az az egyik fiatal kollégája, a foglyok között, akit ott hagyott ő Ukrajnában ott a Cseremis folyó mellett.

²⁰ Oroszország legnagyobb szénvidéke.

Bálint Dezső nagyapja az első világháborúban huszárként harcolt az osztrák–magyar hadseregben. A mindig „komédiázó” székely ember tréfásan megválaszolja a történelem iránt érdeklődő unoka, a majdani tanító háborús életre vonatkozó kérdéseit. Így kerül be a memoárba egy adoma a magyar huszárról.²¹ A történet tanulsága: a harcmezőn a túléléshez ösztartás és megfontoltság szükséges.

A székely ember háborús viszonyok közt is működő akasztófahumorára, csavaros észjárására vall a 103 éves Lukácsi Mózes oroszok bejövetelkor tett megjegyzése is: *Hadd el fiam! Ezeknek a vén nagyapjok is járt itt!* Bálint Dezső az 1944-es orosz bevonulás kapcsán memoárjában elmeséli szülőfaluja legidősebb emberének 1849-re vonatkozó emlékeit. A *fosztogató orosz* hadsereg a fehéregyházai csatát követően is végigvont a településen. A népi emlékezet szerint akkor is elhajtották a legszebb állatokat.²²

Gyulai Ilona tanítónő testvére az első világháború idején megjárta a szerbiai frontot, ahol megsebesült, és hazakerülve könnyebb beosztást kapott: ő vezette Kolozsváron a katonák ételmezését. Ilyen pozícióba kerülve azt tapasztalta, hogy *a háború sokak számára a meggazdagodás lehetőségét* jelentette. A hadiszállítók becstelének, csálnak, ezért éheznek és fáznak a foglyok, meséli otthon a családnak Szerbiai emlékeit. Ezek, a testvére által mesélt háborús történetek ébresztik rá a tanítói pályán sok negatív tapasztalatot megélt Gyulai Ionát, hogy a világ a becstelen

²¹ Szívesen hallgattam háborús históriáit. Volt, miről beszéljen. Az I. világháborút az osztrák–magyar hadseregben huszárként harcolta végig. És hazajött. Hogy lehet, hogy papámat nem vágták le? Kérdeztem. Pödört egyet a bajuszán, és kihúzta magát. Arra kellett ügyelni – és ujjával előre mutatott, hogy a kavarodásban az ember ne maradjon egyedül – mondta összehúzott szemmel –, mert hanem közrefogták, s levágták.

– Hát mi úgy tanultuk, hogy a vitéz huszárok egyedül ugrattak be az ellenség közé – húztam ki én is magamat.

– Az ott is maradt – intett nagyapám a csonka ujjával a föld felé. Vitézkedni is csak ésszel szabad – zárta le a témát. „Hö! Az nem úgy mönyön.” – mondta később.

²² Mondták, hogy Csíkból már átjöttek az oroszok. A 103 éves Lukácsi Mózes bácsinak mondtuk: Hallja-e apó, jönnek a muszkák! A nagydarab öreg csak a botja végét tette tovább. *Hadd el fiam! Ezeknek a vén nagyapjok is járt itt* – mondta csendesén.

Elmesélte volt, hogy annak idején Fehéregyházáról feljött volt egy néhány orosz, és a csordából olyan két ökröt hajtottak el, hogy „Még most is megüsmerném”. „Meg én, ha meglátnám” – tette utána. Nyolc éves volt akkor, és csordaterelő Csereháton.

emberek számára kedvez, a megvesztegetés útján történő érvényesülés egyre inkább általánossá válik.²³

A második részben vizsgált egyes szám harmadik személyben mesélt háborús- és fogságtörténetek a családi és közösségi emlékezetnek részét képezik. A világháborús frontokról hazatérő családtagok beszámolóit helyet kapnak a néptanítók élettörténetében, ugyanis a múlt, a közösségi emlékezet megőrkötése, áthagyományozása az értelmiségiek memoárjának megfogalmazott célkitűzése. A vizsgált történetek a háború borzalmairól, a foglyok dolgoztatásáról, szökési kísérleteiről, a családok menekülésekről, az átvonuló csapatok fosztogatásáról, a becstelen hadiszállítókról, és a foglyok éhezéséről szólnak. A háború vége, a hadifoglyok hazatérése megkönnyebbülést hoz a család életébe. Testileg felépülve, megerősödve kézbe veszik a családi gazdaságot, így a háború idején iskolából kimaradt fiúgyermek folytathatják tanulmányaikat, az asszonyok felhagyhatnak a megerőltető férfimunkák végzésével, helyreállhat a családban a rend.

3. A néptanítók, falusi értelmiségiek élettörténetükben, visszaemlékezéseikben megőrkötik az életükben sorseseeményként megélt katonaságuk történetét. A háborús és katonatörténetek mesélése különböző céllal történhet, mint például az információátadás, tanítás, példamutatás, az emlékezés öröme stb., többek közt meg kell említenünk a szórakoztatást is. Bálint Dezső például memoárjában a katonatörténetek mesélése során megjegyzi, hogy: *csak érdekesebb eseményeket idézek fel, mert a hosszú katonai históriákat sokan unják is hallgatni.* Az *Applikáció* című fejezet bevezető részéből idézett megjegyzés nevezhető retorikai fogásnak is, melyet egy katonai hadgyakorlat részletes leírása követ.

Bálint Dezső, székelyszentléleki tanítónak már tanítóképzős éveit meghatározta a sorkatonai behívó. Mivel fogoly édesapja helyett át kellett vegye a családi gazdaság vezetését, négy év kihagyásával felvételizhetett a székelykeresztúri képzőbe. Már az iskolai évek alatt kétszer megkapta

²³ *Feri akkor már Kolozsváron vezette az átmeneti csapatok részére létesített katonai konyhát, így néha hazalépett, mesélt a Szerbiában töltött idejéről. [...] Ő elég tájékozott volt, felhíborodással tárgyalta, hogy a háború mennyi lehetőséget adott egyeseknek a hirtelen meggazdagodásra. Ugyancsak az ő értesülései alapján jöttem rá, hogy megindult a megvesztegetés útján érvényesülés lehetősége, ami fokozatosan széles, terebélyes ágazatú fává, a vesztegetések ezerféle mérges virágát produkáló alattomos eljárásá nőtt napjainkban.*

a katonai behívót. Attól tartott, ismét tanulmányai megszakítására kényszerül, így több hasonló sorsú tanuló társával együtt a harmad és negyedik évet egy évbe sűrítve Sepsiszentgyörgyön fejezte be tanulmányait, szerzett képesítő vizsgával tanítói oklevelet. A tanítóképző, kollégium biztonságot nyújtó, humánus környezetéből kikerülve csupán egy hónapot tölthetett a katedrán, ugyanis megérkezett a már rég esedékes behívó. Bákóban a gyalogos ezredhez sorozták be, onnan irányították át a lovas tüzér alakulathoz, egy altiszti iskolába. Jó tanulmányi eredményeinek és alkalmazkodó természetének tulajdoníthatóan katonai pályája felfele ívelt, fél év múlva már kiképző altiszt volt, majd az ezredes maga mellé szólította irodai munkák végzésére. Így emlékszik vissza erre az időre: *Emberekim szerettem, pedig magyar voltam. Ez a 33 román katona nem járt rosszul velem. Felettessel is meg voltak elégedve.*

A színmagyar környezetben felnőtt Bálint Dezső iskolai éveire emlékezve memoárjában többször ír a román nyelv tanulásának nehézségeiről. A katonaság jó alkalom volt számára a *hiányos nyelvismeretek bővítésére. Örvendtem, hogy most már románul is tudok [...] nekem az egészről a román nyelv túrhető elsajátítása volt a legfontosabb* – elégedetten jegyzi meg visszaemlékezéseiben, ahol arra is fény derül, hogy az etnikai különbözőség nem jelentett nehézséget az elbeszélő életében. A memoárban megörökített történetek arra utalnak, hogy katona katonával barátkozott, sorstársak közt nem számított a különböző nemzetiség. Boldogan emlékszik vissza például arra a családi nyaralásra, amikor a tengerparton román katonabarátjával találkozva két héten keresztül a közös emlékekről, a katonaevekről beszéltek: *Jól esett találkozni és érezni, hogy egy magyar és egy román összeölelkezve örülnek egymásnak*²⁴ – emlékezik az elbeszélő. A katonaság, mint az életre szóló *barátságok kötésének* helye és ideje, több élettörténet közös motívuma.

A krízishelyzeteket a barátok társasága teszi megélhetővé. Még három hónap lett volna hátra a másfél éves katonaságból Bálint Dezső

²⁴ Úgy gondolom, fontos megjegyezni, hogy a memoár 1998-ban íródott. Az elbeszélő tanítóként, kultúrigazgatóként tanúja volt a román állami hatalom 1989 előtti diszkriminatív, magyarellenes politikájának. Ez érződik át a „pedig magyar voltam” megjegyzésén is, amely éppen arról szól, hogy az elbeszélő katonasága idején, 1951–1953 között a bákói katonai alakulathoz nem jelentett hátrányt a kisebbségi etnicitás.

számára, amikor változott a rendszer, és egy rendelet révén három évre növelték a sorkatonai szolgálat idejét. A bákói alakulat magyar katonái együtt indultak a hosszú idő óta először engedélyezett kimenőre. *Most különösen szükség volt, hogy túlélő vigasztalást, reményt öntsünk egymásba* – emlékezik az elbeszélő. Az idézett történetből megismerhetjük a katonadalok fejt bűnnek eresztő, *nótázó katonáját*, aki a tiltás és figyelmeztetés ellenére virtusból is folytatja az éneklést.²⁵

Az *éhező katona* képe is gyakori motívum a vizsgált történetekben. Háborúidőben a rossz gazdasági helyzet, az akadozó fronti szolgálat, a hadiszállítók becstelensége stb. sok más oka lehet a katonák éheztesítésének. Bálint Dezső *Katonakapca* című története egy katonai hadgyakorlatot ír le részletesen, amelynek az elbeszélő szerint *egyik célja, szoktatni a katonákat a háborús helyzetekhez. Szoktatni a hideg, az eső elviseléséhez, az álmatlansághoz, nehezebb feladatok teljesítéséhez, a szomjúsághoz és még az éhezéshez is*. A történet az elbeszélő és csapata táplálékszerzéséről szól. A *találékony katonák* a közelben pásztorkodó bács segítségével jutottak élelemhez, melyért cserébe a segítőkész pástornak ajándékozták meleg katonakapcájukat, arra gondolva, hogy a hadgyakorlat végén pótolják azt az alakulat raktárából. Elérzékenyülve emlékszik az elbeszélő a szeretett nagyapa személyére hasonlító öreg báccsal kapcsolatos történetre.²⁶

A katonák dolgoztatása nemcsak a fogságtörténetek motívuma. Bálint Dezső memoárjának *Katonadolog* című fejezete a regruták mindennapi feladatairól, a parancsszóra elvégzett munkáiról szól. A gyakorlati célokat szolgáló tevékenységek, mint például a favágás, krumpli válogatás mellett sokszor értelmetlennek tűnő munkák elvégzésére is sor került. Ez

²⁵ *Akár jó- akár rosszkedvében van az ember, kell egy-két pohár bor. Így van a katona is. Ha kimenőt kaptunk, első tervünk volt meginni valamit. Barátokkal pohár mellett beszélgetni, egymást vigasztalni. Legtöbbször ez történt – indítja a mesélést Bálint Dezső tanító.*

²⁶ *Az öregnek könnyei is eleredtek, amikor a jó meleg kapcát a kezében forgatta. Most már az opincaban nem fázik meg a lába. Aztán pakolt nekünk egy jó darab sajtot és túrót, hogy vigyünk a társunknak is. Nagyon jól esett, ahogy örvendett az a szegény magányos öregember. Nekem is könnyes lett a szemem, amint búcsúzásokor megölelt. Nagyon hasonlított nagyapámra, akit már nyolc éve, hogy eltemettünk.*

utóbbi főleg büntetések következménye. Célja a katonák fegyelemre, feltétlen engedelmességre való szoktatása.²⁷

A katona gyakran került *váratlan helyzetek* elé, kiváltképp akkor, ha a könnyebbnek ígérkező munkára önkéntesen jelentkezett. A tisztek ezzel leckéztették meg a számító, spekuláló regrutákat. Példa erre a fejsze használata nélküli favágás, és a filmnézés helyett romlott krumpli válogatásának története.²⁸

A *katonai felszerelés*, ruházat tisztán, rendben tartása a regruták mindennapos feladata volt. Ennek meg is volt a hozadéka, mivel az utcán fényes, rendezett egyenruhában büszkén megjelenő katonát a nők bálványozták, a gyerekek irigységgel szemlélték, a hivatalokban és mulatóhelyeken megkülönböztetett bánásmódban részesítették.²⁹

A *katonák szorgalmát* lóporral³⁰ mérték. Erről szól Bálint Dezső memoárjának egy fejezete, mely a román katonák találékonyságáról szól. A tele van lóporral szólásnak egyfajta magyarázatát³¹ is közli a történet, mely a lovasezrednél működő lóporkereskedelem titkos üzleti társulatát is bemutatja. A lovak tisztításánál pontosan elvégzett munkát lóporral kell bizonyítani. A tiszta, ápolts lova miatt bajba kerülő elbeszélő „lóporral tele lévő” román katonakollegájától cigaretta fejében tesz szert a szorgalmát bizonyító lóporra, ezzel sikerül „lóvá tenni” a tisztet, aki a cserekeresked-

²⁷ *Aztán ha egy szakaszt valamiért megbüntettek, Azok a következő vasárnap délután, ha más hasznosabb munka nem került, akkor az egyik raktárból mindent áthordtak a másik raktárba. A másik vasárnap aztán egy más csapat visszahordta. Ez így ment oda-vissza. Itt a munka nem volt befejezve soha. Lehetett folytatni bármikor* – írja memoárjában Bálint Dezső.

²⁸ *Hogy regrutának mire jó jelentkezni és mire nem, ezt kiszámítani nem lehet* – indítja a humoros – ugyanakkor a regruta számára kemény munkát jelentő – történetek mesélését a tanító.

²⁹ *Amikor teljes felszereléssel mentünk ki az ezred udvarán keresztül, majd át a város egy részén csillogva-villogva a lovak hátán, a ragyogó felszereléssel, mindenki bámult és mosolygott. Néztem a járdán lévő, szájukat tátó kamaszok arcán az irigységet, hogy milyen jó élet is az a katonaélet* – írja memoárjában Bálint Dezső.

³⁰ Az istállózott ló naponkénti tisztogatásánál a vakarás alkalmából a lóvakaró fogai közé gyűlt finom por. A kocsis a lóport a vakaró fogai közül az istálló tisztára sepert földjére a ló faránál párhuzamos sorokba veri ki (sorpor). Ez a bizonyítéka a rendes ápolásnak (lásd Balogh 1980: 467).

³¹ A szólás tényleges eredetére eddig még nem találtam választ, az általam ismert szó-lásszótárak nem tárgyalják.

lem további folytatását illetően „lovat ad alája”, megdicséri találékonyságáért mondván: „Vezi băiatule, ai învâțat cum se face treaba”.³²

A tisztek *példát statuáltak* egy-egy negatív esettel, ezzel megelőzve a katonák folytonos figyelmeztetését, ellenőrzését. *Egy megjárja. A többi tanul belőle* – meséli Bálint Dezső az őrségen megtörtént esetet. A saját őrségtörténete azt bizonyítja, hogy a hatásos példa mennyire félelemben tartotta a katonákat. Utólag nevetést válthat ki az olvasóból a csattanóra záruló történet, de megfogalmazásra kerül benne az éjszakai őrséget teljesítő katona félelme. *A fegyház jutott eszembe* – meséli memoárjában az elbeszélő.

A memoár megfogalmazása során több megerőltető hadgyakorlat idéződik fel az elbeszélő emlékezetében, melyekből az olvasóközösségre való tekintettel szelektál. A katonai szolgálattól mentesülő unokái számára részletesen megjelenít egy pár *megrendezett csatát*. Utólag úgy látja, hogy ezek a hadgyakorlatok azt szolgálták, hogy át tudta érezni a tényleges harcokban küzdők szenvedését. *...éjjel nappal mennyit fáradoztunk, de ha a Don-kanyari honvédekre gondolok, ahhoz képest a miénket szégyen is említeni. Erről panaszkodni a rájuk való tekintettel illetlenség is volna. De akkor legalább egy kissé átéreztem a szenvedésüket* – meséli Bálint Dezső. Kritikusan ír az előkészületekről, visszagondolva azt látja, hogy mennyire nevetséges volt a tisztek buzgó igyekezete, melyet az előreléptetés reményében kifejtettek.³³

Ebbe a sorba kívánczik két tréfás katonatörténet bemutatása, amely a hatalmaskodó, kemény parancsokat osztogató, büntetéseket kirovó *tábornokok nevetséges helyzetbe kerüléséről, inkompetenciájukról* szól. Ezekben a történetekben a sokszor megalázott katona felettese, a tábornok fölébe kerül, elégtételt nyer. Ahogy Bálint Dezső írja: *egyszer, amikor a parancsnok szomorú, és a katona hal meg a röhögéstől*. A két történet kétféle tábornoktípust jelenít meg, akik a parancsok osztogatásánál egyformán következetesek, de a kudarcot különbözőképpen élik meg. A

³² Magyarra fordítva kétértelmű kijelentés: 'Látod, fiam, megtanultad, hogyan végezd a dolgod'. Vagy: 'Megtanultad, hogyan kell intézni a dolgot'.

³³ *Napok óta készültünk az applikációra. Valahová megyünk. Az ezred össztűzzel kell az ellenséges állásokat szétverje. Már napok óta lázas munka. Az irodákon idegesség, az ezred minden zugában parancsosztogatás, idegesség, futkosás, kiabálás. Jön, hogy valahová elbújnak, és jól kiröhögjem magamat. Hogy ezek a tisztek milyen komolyan veszik, röhögnivaló. Hiába, na. Ez a szaknájuk, ebből élnek. És a siker nem maradhat el.*

tereplovaglás során *kaszkétáját* elvesztő tábornok a katonák megszegésével leplezi kudarcát. Egy másik történetben az ezredhez érkező generális a gyakorlat szemléltetése során kétszer is kudarcot vall. Tekintélyét elvesztve megszegyenülten hajtott el kocsiján. A katonák úgy emlékeznek erre a történetre, amely miatt megérte elszenvedni a nehézségeket.³⁴

István Lajos, Korondon született népművelőt 1941-ben sorozták be magyar katonának. Élettörténetében részletesen ír a *berukkolásról*, a bevonulást megelőző estén sorra kerülő zenés mulatságról. A rokonság a berukkoló katonát a falu végéig kísérte. *Annyi nép volt összegyűlve, mint egy temetésre* – írja István Lajos (lásd Kovácsné 2006: 500). Hasonlókról számol be Nagy István, zetelaki tanító, aki az idős rokonokat kikérdezve rögzítette a katonalátó szokását. Zetelakán viszont az összegyűlt tömeget a lakodalmas menethez hasonlítják: *Mikor mennek katonának a legények, ugye azelőtt besorozzák, egy búcsúestet tartanak a leányoknak s a legényeknek s a rokonoknak. S arra összegyűlnek... mint egy lakodalom, olyan, olyan. Há ugye most már szokás, most már pénzt is adnak, de akkoriban nem adtak pénzt, hanem ezzel búcsúztatták a legényt. Aztán ha hazakerült a katonaságtól, akkor hazakerült, s ha meghalt valahol a frontokon ugye, hát akkor ezt úgy vették, mintha el lett volna lakadalmazva. Olyan szép szokás volt.*

István Lajos élettörténetében megjelenített történetek a *tehetségével társai közül kiemelkedő katonáról* szólnak. Az elbeszélő katonatársai és a felettesei rendelkezésére verseket írt, melyekkel bizonyos kiváltságokra tett szert. A tisztek az István Lajos által írt költeményekkel udvaroltak, az általa mondott vicceken szórakoztak. Tehetségével a szakácsok körében is népszerű volt, így dupla adag vacsorát kapott (lásd Kovácsné 2006: 502).

A szigorú katonai rend betartása kötelező. A szabályok megszegése komoly büntetéseket von maga után. István Lajos önéletírásában öt fajta büntetésmódot jelenít meg: a fordított menetöltözetben való jelentkezés a sorból való kilépésért járt, az ajtót be nem csukó katona ajtóval a hátán kellett megkerülje a laktanyát, és százszor leírja fogadalmát, miszerint ezentúl be fogja csukni az ajtót. A díszbeszéd, a lehetetlen testhelyzetben való étkezés apróbb kihágásokért kirótt büntetési módnak számított. A

³⁴ *Volt egy nagy jelenet, amiért nem bántam meg, hogy ott voltam. Pedig elinduláskor azt hiszem, még a szentek is a szánkra szöktek* – indítja az epizód mesélését Bálint Dezső tanító.

katonák egymás közt is alkalmaztak büntetéseket. Például a lopáson ért cigányt az ügyeletes tiszte beleegyezésével megpokrócozták (vö: Kovácsné 2006: 502–503).

Az idő előtt történő leszerelés szégyen volt a közösség előtt. Ezek a gondolatok foglalkoztatják a kiújuló tüdőbetegsége miatt korábban leszerelt István Lajost a hír hallatán (vö: Kovácsné 2006: 505). A háború ideje alatt viszont már nem tettek különbséget egészséges és beteg ember köz. 1944 szeptemberében a közösség nyilvántartásának anyagával útra kellett indulnia István Lajosnak. Élettörténetének jelentős részét a háború borzalmainak megjelenítése teszi ki. Civil népmozgalmi nyilvántartóként járta meg a háborút, nap mint nap élete veszélynek volt kitéve. A hazafele vezető út a szálláskeresésről, az élelemszerzésről, a bujkálásról szól (vö: Kovácsné 2006: 516–547).

Kovács Mihályt 1944-ben tizenkilenc évesen sorozták be katonának. A következő évben kivitték a frontra. Élvonalban harcolt, ahol több társa életét vesztette. A háború borzalmainak megjelenítése élettörténetének hosszasan mesélt epizódjai. Az éhséggel és a hideggel való küzdelem a vizsgált élettörténetek háborúra vonatkozó epizódjainak közös motívuma. Az elbeszélő 1945. szeptember 1-jén került haza *leronygyolódva, lesoványodva, de kezdődött a tanítás 15-én* – meséli élettörténetében. Testileg, lelkiileg megviselve folytatta a háború miatt megszakított tanulmányait. A háború utáni időszak megjelenítése az emlékek meséléséről, a háborúban odamaradt tanárok gyászáról, túlélők a lelki felépüléséről szól.³⁵

Az 1918-ban Székelyföldváron született Márkodi Siklódi Sándort³⁶ 1939 novemberében sorozták be katonának a tordai hadkiegészítő ezredhez. Onnan Szinajára került a hegyivadász alakulathoz. Emlékeiben a háború előtti időszak szigorú hadgyakorlatairól számol be. Szászrégenben, katonaként érte a bécsi döntés. Az elbeszélő alakulatával tovább vonult az olténiai Gorj megyén keresztül Pascani-ba. 1941-ben a német csapatok bevonulását követően kikerült a frontra, ahol élvonalban harcolt. Több epizódot is részletesen megjelenít élettörténetében, melyek a folytonos

³⁵ *Amikor megjött egy-egy tanár a városba, akkor annak híre volt és az szétterjedt, akkor mentünk és kerestük, hogy hát hol van az az illető tanár. Szomorúan hallottuk, hogy a volt osztályfőnökünk, egy kedves ember... Petz Zoltán, az meghalt ott a... a Székesfehérvár környékén* – meséli Kovács Mihály.

³⁶ Márkodi Siklódi Sándor élettörténetét Keszeg Vilmos gyűjtötte. A kézirat a Kriza János Néprajzi Társaság adattárában található.

életveszélyről, a létbizonytalanságról, a halálfélelemről szólnak. *Ötünk közül csupán egy maradt életben* – számol be visszaemlékezéseiben arról a csatajelenetről, amely során ő is súlyosan megsérült. Életben maradása a szerencsés véletlennek tulajdonítható. A kórházi kezelés után leépülve, 1942 karácsonyára került haza. Sebesülése következtében fizikai munkára alkalmatlannak nyilvánították, így a háború után élete új irányt vett, a tanulás bizonyult járható útnak. 1949-ben szerzett tanítói oklevelet a nagyenyedi tanítóképzőben.

Gálfalvi Gábor, alsóboldogfalvi tanító és Szőcs Lajos korondi tanító arról számol be élettörténeti elbeszélésében, hogy a katonaságnál sem hagyták abba hivatásuk gyakorlását, írni és olvasni tanították analfabéta bakatársaikat: *Kétévi kápolnásfalvi tanítóskodásom után két év katonaság következett, ahol szintén tanítói munkát végeztem. Tele volt a hadsereg analfabétákkal, s mi tanítók szívvel lélekkel munkálkodtunk ott is, hogy megtanítsuk katonatársainkat írni-olvasni. Nagy örömminkre szolgált, hogy ez jórészt sikerült is nekünk* – írja Gálfalvi Gábor memoárjában.

A harmadik részben vizsgált narratívumok a falusi tanítók egyes szám első személyű elbeszélései. A történetek elbeszélője a saját maguk által szerzett tapasztalatokat a tanítás, tájékoztatás, szórakoztatás szándékával meséli el az utókor számára. Az elbeszélők célja életük eseményeinek rögzítése, az elmúlt világ történéseinek dokumentálása. A sorkatonai szolgálat megszűnésével szükségessé vált a katonaság intézményéhez kapcsolódó emlékek megörökítése.

4. A pedagógusok kikerülve a falusi tanítói katedrara a megörökítés szándékával összegyűjtik az idősök fogságtörténeteit, a fogolytáborból küldött leveleket, emléktáblát állítanak a hősi halottaknak, rögzítik, lejegyzik a szóbeliségben élő katonafolklórt.

A pedagógusoknál tett látogatásaim során alkalmam volt betekinteni a falusi értelmiségiek mindennapjaiba.

Kovács Piroska néni a Kriza János Néprajzi Társaság *Az eltűnt katona* címmel meghirdetett tematikus konferenciája előtt két héttel, egyéb néprajzi jellegű gyűjtéseit félretéve, néhai apósa, az egyszerű parasztember ötkötetes visszaemlékezéseket tartalmazó kéziratának 3. kötetében megjelenő világháborús történeteket írta be számítógépébe. Elővette a családi archívumból a hangfelvételeket, melyet márэфalvi igazgatósága alatt

készített, ugyanis meghallotta, hogy az egyik falubeli asszony régi katonánótákat ismer. Behívta az igazgatói irodájába, és magnószalagra rögzítette a falusi asszony folklórtudását.

Piroska néni lelkesen megmutatja a birtokába került kéziratos füzet is, melynek első lapjain szokványos emlékversek jelennek meg, viszont az első pár oldal után egy katona édesanyjának, családtagjainak fogságból írt verses levelei olvashatóak. Ezek mellett a füzet írója ismeretlen bajtársai számára versbe szedve örökítette meg háborús emlékeit, harctereken szerzett tapasztalatait, és nem utolsó sorban hasznos tanácsokkal látja el a majdani olvasót.

Piroska néni – elmondása szerint – egyéb munkáira hivatkozva nem szándékozik megjelenni a katonaságkonferencián, gyűjtésének ismertetését és további vizsgálatát az udvarhelyi múzeum néprajzos munkatársára bízta.

Az eddig említésre került gyűjteménynek előzménye is van Kovács Piroska munkásságát illetően. A település háborús hőseinek tiszteletére 1997. november 9-én emlékművet lepleztek le Máréfalván. Piroska néni vállalkozott az emléktáblán megörökítésre került 55 első világháborús és 40 második világháborús hős életrajzi adatainak rekonstruálására. Felkereste a háború áldozatainak családját, tábori leveleket gyűjtött, a hazatért foglyok beszámolóit rögzítette. Az így összegyűlt anyagot füzetbe szerkesztve a Piroska néni által alapított a Kőlik Hagyományőrző Egyesület meg is jelentette (Kovács é. n.).

Hasonló gyűjteménnyel rendelkezik a székelyszentléleki nyugalmazott tanító, Balácsi Dénes is, aki ott jártamkor a konferencián való részvételt fontolgatta.

Nagy Lajos, siklódi születésű tanító tanítóskodása alatt összegyűjtötte szülőfaluja katonadalait (Nagy 2008), dallamlejegyzések valamint korabeli hangfelvételek kíséretében megjelentette.³⁷ Elképzelése szerint munkájával gyakorlati célt szolgál, segíti a hagyományőrző csoportok, kórusvezetők munkáját, akik a közreadott dallamkincs segítségével újrataníthatják az udvarhelyszéki régió sajátos dallamkincsét. *Akkor így született*

³⁷ Élettörténetében így emlékezik: *én haza szeretnék kerülni ugye, hogy otthon tanítsak, hogy az elmaradott szülőfalum kultúráját, vagy a szülőfalum elmaradott kultúráját, vagy hogy fejezzem ki... előremozdítsam. De hát meg is tettünk, amit megtehettünk, de én is kaptam a szülőfalutól, s tulajdonképpen még mai napig is még abból táplálkozok, ami a falusi környezetből jött nekem, a falusi népi kultúrából. Abból építkezek, most ez a könyv is abból jött össze.*

meg az az ötlet, hogy hát gyűjtsük össze azokat az énekeköt, amiket ott-hon mi is ismertünk, énekeltünk, vagy az elődeink, vagy ott a falusiak, s jegyezzük le, vegyük fel hangszalagra, írjuk le a szöveget, dallamot, s örökítsük meg az utókor számára – meséli élettörténeti elbeszélésében.

Nagy István, zetelaki tanító a tanítóképző befejezésével rövid kitérő után hazakerült szülőfalujába tanítani. Hamarosan szembesült a falusi tanító iskolán kívüli feladataival. A kultúrmunka keretében a népszerű népszínművek színrevitele mellett a feledésbe merült helyi népszokásokat tanította vissza Zetelaka ifjúságának, és ezzel járták a környező falvakat. Egy ilyen alkalommal jelenítették meg a katonalátó szokását is. Ez lejegyezve főleg most, a 21. században válik igazán értékessé, amikor megszűnt létezni a sorkatonaság, mint intézmény. A szokás maga már Nagy István tanítósága idején is csak az idősek emlékezetében élt. A színpadra vitt változat érdekessége, hogy a hajdani, már nem gyakorolt szokás az akkor élővel összehasonlítva került bemutatása. A lejegyzett anyag a zetelaki katonalátó szokásának történeti összehasonlító vizsgálatra ad alkalmat.

Nagy István tanító élettörténeti elbeszélésébe illesztve leírja az akkori katonák bevonuló viseletét, és elmeséli a bevonulás forgatókönyvét: *mind úgy vonultak székelyharisnyában, csizmában, fekete sapka, ha tél volt, fekete kabát, bokréta [...] S a katonaládát már előre szekérrel vitték. A falu végén megállt a nép, s a legutolsó háznál egyet táncoltak. Ott egy kétórás jó táncmulatságot rendeztek, minden legény elbúcsúzott a leánytól, akinek udvarolt, a leányok odavitték a virágot, amikor mentek, ugye odaérkeztek a legények, akkor mindenkinek új bokkrétát tettek szépen. S akkor ott ugye táncoltak, s a legények elbúcsúztak a leányoktól. Aztán kit megvárt a leány, megvárt, s akit nem, az keresett magának új szeretőt.* A szokás bemutatását követően szülei példáját meséli el: édesapja ott a faluvégi tánc adta alkalommal kérte meg édesanyja kezét, beszélt rá, hogy várja haza őt a háborúból.

A néhai Szócs Lajos, korondi tanító ott jártamkor helytörténeti munkáit vette elő, és mutatta meg az érdeklődő néprajzkutatonak. Lelkesen számolt be legutóbbi kutatásának eredményéről, mely szerint a település határában levő német katonasírok történetének járt utána. A lokális emlékezet alapján rekonstruálta az ismeretlen katonák történetét: *Hát sok helytörténeti munkám van. [...] Nem tudom, a Hargitát tetszett-e nézni? Német katonasírokat fedeztem fel. A most szombatiba jelent meg. Korondon 15-20 német katonasír van ismeretlen helyen, azokat... A jövő*

heti mellékletben jelenik meg egy különleges német katona élete, ki Csík-kozmáson sebesült volt, lemaradt, megmentették, egy akkor fiatalon özvegyen maradt asszony gyógyította a sebeit, volt egy kis leánykája... aztán dugva négy évig titokban tartották, '48-ban letartóztatták, s aztán csak nem végezték ki. S megkaptam minden eredeti dokumentumját, s most szombaton vagy jövő szombaton fog megjelenni.

A település életét meghatározó nagy történelmi események rekonstruálása során az írott történelmi források mellett a nép emlékezetében élő történetekre is szükség van. Ennek tudatában vállalkozik a falusi értelmiségi a háborús és katonatörténetek rögzítésére. A pedagógusok kikerülve a falusi tanítói katedrára a megörökítés szándékával összegyűjtik az idősek fogságtörténeteit, a fogolytáborból küldött leveleket, emléktáblát állítanak a hősi halottaknak, rögzítik, lejegyzik a szóbeliségben élő katonafolkloort.

Hivatkozott irodalom

- ASSMANN, Jan
1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
- BALOGH István
1980 Lópor. In: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 3. K–Né*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 467.
- BARNA Sándor
2006 *Alázatosan jelentem. Háborús visszaemlékezéseim*. Tiszaalpar
- BENKŐ Levente – PAPP Annamária (szerk.)
2007 *Magyar fogolysors a második világháborúban 1–2*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda
- DARÓCZY Zoltán
1986 *Egykor volt egy hadifogság... Egy hadifogoly visszaemlékezései*. Magánkiadó, Budapest
- EGRI Gyula
1992 *Egy magyar katona a második világháborúban és a hadifogságban*. (Folklor és Etnográfia 72.) KLTE Néprajzi Tanszéke, Debrecen
- FERENCZ Imre (szerk.)
1997 *Történetek a fogságból. Hatvan székely hadifogoly*. Státus, Csíkszereda

FURKÓ Béla

2005 *1944–48. Egy magyar hadifogoly emlékei a szovjet lágerekben élőkéről és holtakról.* Ajtósi Dürer Kiadó, Budapest

GÖCSEI Imre

2001 *A szögesdrót mögött. Egy hadifogoly naplójából.* Győr

HALÁSZ Miklós

1935 *Sokat kibírt az ember. Egy hadifogoly emlékei.* Rozsnyai Kiadó, Budapest

ILYÉS Sándor – KESZEG Vilmos (szerk.)

2008 *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16. Az eltűnt katona.*

Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár

JÓZSEF Álmos

2000 *Levelek és egyéb írott emlékek az első világháborúból. Acta 2000.*

Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 297–315.

KORCHÁMOS István

2005 *A birodalom markában, 1944–1948. Hadifogoly életünk mindennapjai Szevasztopolban.* Magánkiadó, Budapest

KÓSA László

2001 *A magyar néprajz tudománytörténete.* Osiris Kiadó, Budapest

KOVÁCS Piroska (összeáll.)

é. n. *Háborús hőseink emlékére.* Kőlik Hagyományörző Művelődési Egyesület kiadványa, h. n.

KOVÁCSNÉ ISTVÁN Anikó

2006 „Nagyon különleges ember, olyan magunkfajta, de mégis ő már kinőtte magát.” István Lajos személyiségének reprezentációi. In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Specialisták. Életpályák és élettörténetek.* Scientia Kiadó, Kolozsvár, 359–582.

LETENYEI István

2005 *Németországba hurcolt leventék voltunk. Levente- és hadifogoly történetek.* Magánkiadó, Ete

MEZEI Gábor

2000 *Hat évmepróbáltatás. Egy munkaszolgálatos hadifogoly naplója.* Belvárosi Könyvkiadó, Budapest

NÁDASI Alfonz

2004 *Hadifogolynapló.* Palatia, Győr

NAGY Lajos (gyűjtése)

2008 *Katonaénekek a siklódiak emlékezetében.* 156 lejegyzett dallammal és CD melléklettel. Kiadja az Udvarhelyszék Kulturális Egyesület és a székelykeresztúri „Szitakötő” Egyesület, Székelykeresztúr

PONORI THEWREWK Aurél

2004 *Nyugatosok. Hadifogoly-emlékezések. Ember(ség)próbák szögesdrót mögött.* Mundus Kiadó, Budapest

RÁDULY Béla

2005 *Törhetetlen hittel. Egy hadifogoly emlékei.* Ambrózia Kiadó, Kézdivásárhely

SZABÓ István

1992 *Valahol Oroszországban... Egy szolnoki hadifogoly első világháborús feljegyzései.* (Folklor és Etnográfia, 62.) KLTE Néprajzi Tanszéke, Debrecen

SZAK István

2006 *A szenvedések országútján. Fogolynapló.* Hódmezővásárhely

SZALAI Lajos

2004 *831 nap szovjet hadifogság.* Magánkiadó, Budapest

SZENDREY Zsigmond

1920 *A néphagyományok gyűjtésének módszere.* Különlenyomat a Néptanítók Lapja 1920. évi 44–46. számából. Franklin Társulat Nyomdája, Budapest

SZŐREGI Béla

1953 *Egy orosz hadifogoly naplója. Azoknak írtam, akik kommunisták Amerikában.* Magyar Könyvtár, Cleveland

TORMA István

2001 *Négy év robot a vörös pokolban. Magyar hadifogoly visszaemlékezései.* Hillebrand Nyomda, Sopron

VASVÁRI Zoltán

2000 „Erőt a Jó Istenbe vetett hitünkből merítettünk.” A hadifogolyemlékek néprajzi kutatásáról (nyugati hadifoglyok visszaemlékezései alapján). *Néprajzi Látóhatár* IX. (3–4) 545–556.

ZSIGMOND JÓZSEF

2002 *Apám nyomában Szibériában. Az én háborúm és fogságom történetéből: 1944–1948.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely

1915 A fogolytáborok néprajzi tanulmányozása. *Ethnographia* XXVI. 164–165.

Szócs Levente

Czirják Gergely: népi önéletírás és lokális emlékezet

Bevezető

A gyergyócsomafalvi Czirják Gergely nevét az erdélyi magyar közélet szélesebb köre 1979-től ismerhette meg, a Salamon Anikó által gondozott *Így teltek hónapok, évek... Öt életrajz* című kötetből (Salamon 1979). Az ekkor közölt részlet azonban csupán töredéke annak a hagyatéknak, mely a szerző életművét képezi, ezres nagyságrendű papírhalmozat között találtam rá az eredeti, írógéppel írt szövegre.¹ A hagyatékat lapozgatva nem mindennapi írói magatartás, igen komplex világkép tárulkozott elém Czirják Gergely személyét illetően, ez tett kíváncsivá, tudniillik, hogy a lokális közösségben közel három évtized után hogyan gondolkodnak e személyről, miképpen fogalmazzák meg a vele kapcsolatos emlékeiket azok, akik ismerték őt, esetleg hallottak róla, önéletírásának közzétevése folytán változott-e státusa, megítélése a faluban.

A kérdésfelvetés azokhoz a kutatásokhoz illeszkedik, melyek a népi írók, önéletírók recepciójával, valamint a lokális közösségek olvasási habitusaival foglalkoznak. Roger Chartier, Martyn Lyons kutatásai kimutatták, hogy minden kornak megvannak a maga népszerű olvasmányai, ugyanakkor a kiadók is időről időre olyan stratégiákat alkalmaznak, melyek során a széles tömegek, vagy egyes célcsoportok (mint például az iskolások, a nők, esetünkben az erdélyi kisebbségi magyar társadalom) számára bizonyos művek, vagy akár műfajok elérhetővé válnak (Chartier 2000, Lyons 2000). Az erdélyi magyar társadalomban, a 20. század második felére a könyvkiadás révén váltak elérhetővé a nem hivatásos írók emlékezései. Tamási Gáspár mára klasszikusnak számító önéletírása (Tamási 1970) még irodalmi kuriózumként indult útjára (vö: Szócs 2007), Győri Klára

¹ A vaskos irattartókban tárolt anyagot 2008-ban a szerző fia, Czirják Ferenc őrizte a gyergyócsomafalvi családi házban.

emlékezéseinek kiadása (Győri 1975) viszont már különböző vonatkozású (tudományos jellegű, illetőleg a lokális közösségben létrejött) konfliktushelyzeteket generált. Ezen konfliktushelyzetek hívták fel a figyelmet a *népi önéletrírásra* mint tudományos kategóriára, azaz mint szövegtípusra (műfajra) és mint folklóralkotás-jellegű cselekvésre (vö: Keszeg 2002a), később pedig olyan kutatásokat eredményeztek, melyek rávilágítottak arra, hogy bizonyos etnográfiai leírások, szövegek hogyan válnak olvasmányá egy-egy lokális közösségben (vö: Keszeg 2005).

Dell Hymes hívja fel arra a figyelmet, hogy minden közösség a sikeres kommunikáció érdekében kialakítja általánosan elfogadott elméletét, tudásanyagát a saját nyelvi repertoárja és beszédje terén. Természetessé válik, hogy az egyén, attól függően, hogy mit, hogyan és kinek akar elmondani, ebből a már adott repertoárból válogathat. Ebből a helyzetből adódóan, egyrészt bizonyos közösségekben meghatározott személyek az *írás specialistáivá* válnak (a terminussal kapcsolatosan lásd Chartier 2001: 790–791). Másrészt ettől a repertoártól való eltérésnek, devianciának is néha megvan a maga szerepe egy adott közösségben (vö: Hymes 1997: 459–460). Gagy József ilyen viselkedési stratégiát írt le, amikor egy siklói ember marginalizáltságát vizsgálta, esetében az egyén történetét a közösség megtúrta, de az illető háta mögött teljesen más verziót forgalmazott (Gagy 1994). Más esetben egy-egy nagyotmondó válik a közösség deviáns szereplőjévé (vö: Keszeg 2002b). Kérdésselvetésem egy része pontosan erre a problémára összpontosít: devianssá vált-e közösségében az egyébként elismert kovácmester azáltal, hogy mindennapjait írással, illetőleg (mint később látni fogjuk) írásainak promováásával töltötte?

Keszeg Vilmos három hipotézist fogalmaz meg és tárgyal az élettörténet fogalmával kapcsolatosan, az *Élettörténetek populáris regiszterekben* című tanulmányában (Keszeg 2007). Az élettörténetek forgalmazása olyan szociális viselkedési stratégia, mely az egyén személyes identitását a társadalomba való beilleszkedés, adaptáció érdekében, történetek segítségével közvetíti, a társadalom pedig, a maga részéről, kommunikációs események során forgalmazott történetek alapján tartja számon tagjait; a forgalmazott történetek regiszterekbe szerveződve jelölik ki az egyén helyét egy adott társadalomban és korszakban; a 20. században az élettörténetek megszerkesztésének új kontextusai alakultak ki, melyek általánossá tették a történetmondás, a biográfikus emlékezet társadalomban betöltött jelentéstermelő, normatív szerepét. A továbbiakban ezen hipotézisek

mentén is vizsgálom a népi önéletrajz írója, Czirják Gergely önmagáról, környezetéről, illetőleg a világról alkotott képét, a társadalomba való beilleszkedésre tett kísérleteit.

Czirják Gergely: *Havasi gyopár*

Az írás sohasem volt idegen a gyergyócsomafalvi születésű, magát „hadirokant kovácsmesterként” emlegető Czirják Gergely (1913–1993) számára, erről tanúskodnak a különböző, naplószerű bejegyzéseket tartalmazó füzetek, közöttük az első 1947-es eseményeket örökít meg vázlatszerűen. Önéletírásában mondja a szerző, hogy mindig is szeretett ilyen feljegyzéseket készíteni, szórakoztatta ezek későbbi visszaolvasása. Külön füzet szól arról az 1970-ben kezdődő, évekig tartó vizzályról, melyben a falu egyik családja, melyhez egyébként rokoni szálak fűzték, lopással gyanúsította meg a már idős embert és fiait. Ugyanebben az évben születik Czirják Gergely első nagy terjedelmű kézírata is, Gyergyócsomafalva monográfiája. A szöveg egy része különböző levéltári adatokat közöl, másik része viszont elbeszélésszerűen ismerteti a falu egyik, az 1700-as években élt neves személyiségének fennmaradt történeteit. 1974-ben vásároltat pap fiával írógépet, így önéletrajza írásához már azzal fog hozzá, 1976-ban. Az önéletírás első (akkor még befejezettnek szánt) kötete után, 1977-ben *Mosolyogtató (Csokorba gyűjtött mosolyogtató – Bohémia-elbeszélések)* címmel összegyűjtött helyi anekdotákat, humoros történeteket gépel le, ugyanebben az évben elküldi önéletírását Bukarestbe, a Kriterion Könyvkiadóhoz. Levelére Szilágyi N. Sándor válaszol, aki azzal küldi vissza a kéziratot, hogy az remek írói tehetségre vall, ugyanakkor sajnos a szerző „életútja úgy alakult, hogy lépten-nyomon olyan eseményekről kell beszámolnia, amelyeket a mi társadalmunk eszmeisége nemkívánatosnak minősít”. A szerkesztő kétségtelenül arra utal, hogy az önéletírás jórésze meglehetősen szókimondó, különös tekintettel a román és szovjet hadseregére, a mindenkori politikára nézve. Az is olvasható a kézírathoz csatolt levélből, hogy a szöveg második része az érdekesebb, éppen a mondanivalója miatt, és azért, mert látni rajta, hogy a szerző az első részben tanulta meg, gyakorolta be az írás mesterségét. Azonban éppen az a második rész nem adható ki, így pedig az egész nem sokat érne. Ennek ellenére, mégiscsak viszontlátjuk a Kriterion (és Salamon Anikó) gondozásában a szöveg első részét, mely a kovácsinaskodás éveit meséli el (Salamon 1979: 192–279).

A szerző a kiadás után folytatja önéletírását (1983-ban fejezi be), emellett pedig, valószínűleg Salamon Anikó közbenjárására, elkészíti az önéletírás első részének újabb kivonatát *A néma hadsereg* címmel, mely a második világháborús élményeket foglalja össze, úgy, hogy a szöveg kijelentései lehetőleg kevésbé szűrjék a kommunista hatalom szemét. Salamon Anikó irányító szerepét a szöveg úgy árulja el, hogy az utolsó lapokon hirtelen másfeles sorközre vált az addigi szimpla helyett: *(Leírásommal idáig érve. – Salamon Anikó, Kolozsvári író az utasítást adta, hogy gyéritett sorokkal írjak, mivelhogy igen tömött sorokkal irtam mostonig. Tehát, – ezután gyéribb sorokkal fogok írni...)* Az általam olvasott kézirat ugyanakkor a korrektúra ceruzajeleit is tartalmazta.

1984-ben a szerző átgépeli a faluról írt monográfiáját, *Honnan és hová, Csomafalva?* címmel. Az *Előre* című országos napilaphoz küldi el a kéziratot, ahol meg is jelenik róla Lakatos András cikke (*Gyergyócsomafalva krónikása*) 1985. szeptember 6-án.

Életének utolsó éveit fiánál, Czirják Árpádnál tölti, Kolozsváron. Itt írja meg utolsó két munkáját is. Az egyik, az 1992-ben, 80 évesen írt *Nagypénteki elmélkedés*, az 1962-től, a kollektivizálás évétől, és ugyanakkor a szerző bal szemének egy munkahelyi baleset során való elvesztésétől az 1992-ig tartó időszak summája. A szöveg a templomi stációkat idézve, egy-egy gondolatsor mentén mondja el a szerző életének legnagyobb sérelmeit. A másik szöveg érdekes keveréke a fikciónak és a történetiségnek: az első és utolsó fejezetek egy képzeletbeli utazást mondanak el, melyben a szerző, a gyergyócsomafalvi udvarán talált, egészen Parajdig (tehát több mint 50 km távolságig) húzódó barlangban aranyra talál, és annak árából tíz éven keresztül támogatja Csíkvármegye szegényeit.

Czirják Gergely 1992-ben, egy évvel halála előtt a magyarországi Lakitelek Alapítvány paraszti önéletírásokra kiírt pályázatán vesz részt. Az itt elnyert első díj jelentős hazai sikert is hoz a szerzőnek, a *Látó* és a *Művelődés* is (szinte egyszerre) közli önéletírásának részleteit, ezúttal abból a részből válogatva, mely az 1979-es kiadásból kimaradt. Az 1989-es forradalmat követően ugyanis Czirják Gergely mondanivalója számára is lehetőség nyílt a romániai magyar sajtóban. A *Látó*ban közölt részlet Fodor Sándor előszava jegyzi (Fodor 1992). A cikk érzékelteti, hogy az önéletírás egészének fő mondanivalója a második világháború körül forog. Az őszinteség fogalmát problematizálva, megállapítja, hogy Czirják Gergely „szavahihető tanú”, ugyanakkor tipikus székely magatartásnak

tulajdonítja azt a tényt, hogy a szöveg az érzelmeket szemérmesen palástolja. Ezekkel a megállapításokkal, és főként azzal, mely a szerző nemzeti elfogultságát, a mássággal szemben tanúsított elutasító magatartását ecseteli, nem kívánok vitába szállni, azonban úgy gondolom, hogy sokkal árnyaltabban lehet erről beszélni.

A *Művelődés* hasábjain közölt részletet Horváth Arany *Az írás nem megélhetés* című, meglehetősen lírai hangvételű cikke előzi meg (Horváth 1992), mely a lakiteleki pályázatról tesz említést, valamint arról, hogy a szerző öt-ezer forintos különdíját a kolozsvári templomépítés javára adományozta. Az eseményről Huszár András is megemlékezett önéletírásában, miután a *Havasi gyopár* című, önálló kötet (Czirják 2000) második megjelenését (Czirják 2004) követő gyergyószentmiklósi könyvbemutatón részt vett. A két post mortem kiadás minimális visszhangra lelt Gyergyócsomafalván, ahol könyvbemutatót sem tartottak; akik ismerik az önéletírást, többnyire a Salamon Anikó által szerkesztett kötetre emlékeznek.

Az említett nagyobb terjedelmű szövegek közül az önéletírás kéziratának szándékszóm részletesebb olvasatát adni. Eseménydús szöveg, pergő cselekménnyel, melyet summás életbölcességek tarkítanak. Kevés fejezetcím tagolja a több mint 250 oldalnyi, egyébként bekezdések nélküli kéziratot. A kézirat ugyanakkor, mint már említettem, két részből áll, az 1976-os első kötetből, és az 1983-ig írt folytatásból.

A kézirat első olvasása során feltűnt, hogy a szöveget két, látszólag banális értékpár irányítja: a rossz ember szemben a jóbaráttal, az éhség szemben a jóllakottsággal, az egész élettörténet, az egyéni sors ezeknek a fogalmaknak van alárendelve. A történet ugyanakkor, természetesen, nem az éhségnek vagy jóllakottságnak, sem pedig a rossz és a jó embereknek a története, bár metaforikusan akár annak is nevezhetnénk. A főhős sorsa azonban a legtöbbször az emberek, a környezet jó- vagy rosszindulatán múlik. A különböző életciklusok a sorsfordulók szerint tagolják a szöveg tartalmi egészét: a kovácsinaskodás kezdete, gyaloglás a nyugati határig, szökés Magyarországra, a visszatérés, a világháború kitörése, a katonaelet kezdete, majd újbóli szökés Magyarországra, magyar katonaként a fronton átélt események, a súlyos sebesülés, amerikai hadifogság, az ezzel járó kényszer-utazások, a hadifogságból való leszerelés és végül a szülőfaluban való megállapodás, hadirokkantként való élet nehézségei, egyik szemének elvesztése – ezek az események szervezik a szöveg kronologikus, logikus sorrendjét.

A kézirat előszava magyarázza meg a *Havasi gyopár* címet. Kéri az olvasót, hogy túlságosan ne tegye magasra az elváráshorizontot, hiszen ő az élet iskoláját járta jobbra, kevésbé a valódi iskolákat: *Kérem, hogy az irás-hibákat ne lássa meg senki...* – fejezi be előszavát – *Azért vállalkoztam ezenn szerény munkámra tisztán önszorgalomból, hogy (Havasi Gyopárt) senki ezenn a világonn úgy nem ismeri mint én, mert ez a bizonyos Havasi Gyopár, én, magam vagyok, a szerző.* A gyermekkori emlékek mindössze tizenöt oldalon kapnak helyet, a történet a kovácsinaskodás kezdetével válik lendületessé. A szakmát nem önszántából választja, az édesapja (kerek mester) akarata szerint történnek az első lépések. A kálvária előbb Csikszeredában, egy tímár műhelyben kezdődik, majd Gyergyóalfaluban kovácsinassággal folytatódik, de a mesterek mindenhol rosszindulatú, tisztességtelen embereknek bizonyulnak. Amikor az édesapját ellene uszítják, így fakad ki: *Hát mester úr, hát én vagyok az oka mindennek? Még egyszersem laktam jól a 9 hónap alatt maguknitt, és mire tanított időig? A rossz ember és az éhezetés/éhezés első összefüggései is egyúttal ezek a sorok. Lázadó forradalmár lett, mondja ezután, és egyre inkább önálló, gyermeki ésszel felfogni volt kénytelen azt, hogy saját sorsát saját magának kell irányítania. Éppen ezért Brassóba szökött, szülei tudtán kívül keresve munkát, illetőleg megfelelő mester, ahol inas éveit tölthette. Ahány mester, annyi családdal kellett megismerkednie, annyi háztartásba kellett beilleszkednie a fiatal főhősnek. Ahol tisztességesen enni adtak, ott jól is ment a sora, azonban sehol sem fizettek a munkájáért.*

A sokat éhező inaslegényt éppen ezért nemsokára indulni látjuk Magyarországra felé. Az utat gyalog teszi meg, előbb Marosvásárhelytől Kolozsvárig, majd onnan tovább, míg végül a magyar–román határ melletti Biharpüspökiben talál ideiglenesen munkát. *Ahogy én ilyen messzeföldre érkeztem – mondja –, egészen egy új gondolat fogamzott meg bennem... Ugyanis arra gondoltam, sőt, elhatároztam, hogy én átfogok menni Magyarországra... Már a multból észrevettem, hogy odahaza úgy sincsen szükség reám... Továbbá meg már azzalis tisztábvoltam, hogy idehaza kisebbségi sorsba ugys csak a nehézség várhat rám, és így, erőt, és bátorságot éreztem magamba ahoz, hogy átlépjek túlfelől...* Tervét véghez is viszi, és a legközelebbi határmenti magyar településre szökik át. Itt találkozunk a szövegben az élettörténet első jötevőjével, aki visszafordítja a fiút, mondván, hogy egyébként szomorú sorsra juthatna;

ugyanakkor azt tanácsolja neki, hogy katonaszökevényként lehet az egyetlen esélye, hogy Magyarország befogadja, és ne toloncolja vissza Romániába. Ettől kezdve a fiatal Czirják Gergely a katonaeveit várja. Előző munkahelyére visszatér egy ideig, ám itt az addig becsületesnek látszó mestereben is csalódnia kell. Ennek kapcsán fogalmazza meg először személyes identitásának lényegét: *Felidéződött bennem minden keserűségem... Hány embernél dolgoztam már – éscsak Bíró urat találtam emberséges embernek az egész között, a többi mind kiszipolyozott, kihasznált és becsapott... Én nem leszek ilyen ember mint ezek, én rendes-becsületes ember akarok lenni, hogy engem ne átkozzon senki az uzsoráságomért...*

Ismét Brassóban inaskodik, ahol fokozatosan kezdenek a politikai események baljóslatúvá válni. Fajgyűlöletet szító *politikai ellemekről* tudósít, melyek hatását saját bőrén is érzi, amikor például az egyik, jó keresettel kecsegtető gyárba csak a románokat veszik fel, ő a kapun kívül marad. Ezek az esetek egyre inkább előkészítik a Magyarországra való visszatérést. A román hadseregbe úgy rukkol be, hogy a szökését már jó előre eltervezi: a pénzét és vagyontárgyait annál a bizonyos Bíró nevű mesternél hagyja, aki az egyetlen megbízható felettesének bizonyult az évek során. Katonaként vasútépítésnél dolgozik, Focșaniban, és egyre súlyosabb események során tapasztalja meg a román–magyar ellentétet: *Román ujonc közöttünk egyszem volt, hanem magyarok erdélyből, oroszok Basarábiából, bulgárok dobruzsából, zsidók, még török is került, és szerb is... Ugyanis az történt, hogy abba az évbe állami munkatervbe vették, hogy a kisilvai vasutvonalat átviggyék a kelet kárpátokonn, bukóvinába... Ezen nagyszabású vasutépítési munkára sok-sokezer embert toboroztak össze, de természetesen az ország kisebbségi lakosságából.* A rendkívül mostoha körülmények, a munkát irányító tisztek embertelen tettei egyre inkább meggyőzik a szökés helyessége, szükségessége felől. Az utolsó lökést e téren az adja, hogy az egyetlen becsületesek hitt brassói mester is, akinél a berukkolás előtt a holmiját hagyta, meglopja, pénz nélkül hagyja.

Ártádon jelentkezik, a csendőrségen, katonaszökevényként, kisvártatva Hajdúszoboszlóra irányítják, majd Nyíregyházán keres munkát. Itt történik az első olyan eset is, mely során látnia kell, hogy bár az anyaországban tartózkodik, kívülállóként tekintenek rá, egy nézeteltérés során egy csendőr ugyanis „oláh cigánynak” nevezi. A magyar állampolgárság megszerzése után alig két hónappal jön Czirják Gergely életének újabb fordulata, a katonaevek kezdete, 1939-ben, Debrecenben. A katonaságnál

már okleveles kovácsként gyakorolja mesterségét, azonban a világpolitikai helyzetet is élénken figyeli: *A végtelen Idő kereke egyik időegységről a másik időegységre 1939–1940-re lendült át. Az új év, mindenn korban minden gondolkozó embert meg szokott gondolkoztatni, még a katona embert is, pedig a katona nem sokat kell gondolkozzék, azt helyette el végézik a felettesei, ő csak a kapott parancsot végre kell hajtsa. És ez valahogy így van kicsibenn és nagybann is. Még Horthi is hiába törte azonn a fejét hogy mit hoz az új év, mivel hogy neki is a Hitler Adolf kancellár parancsait kellett telyesitgetni, de néha igen sürgösenn is, mivel-hogy csupánn ettől függött az Ő kormányzói mivóltja. Mert Hitler gondoskodott arról, hogy úgy magamellé láncolya, hogy onnan moccanni se lehessen. A parancs úgy hangzott, hogy fegyverkezni kell. De hogyan, miből? Azzal Hitler nem sokat törődött. Másik parancs! Fel állítani a gettókat, oda terelni a Zsidókat, el kobozni a javaikat stb. Új parancs! Két hadtestet a Szovjetunióba irányítani, Szovjet golyófogónak. Micsoda örült gondolat [...]*

A világháború szele lassan érkezik el Magyarországra, így Czirják Gergely tüzérosztaga is hamarosan bevetésre indul, Észak-Erdély megszállására. A sors úgy hozza, hogy Czirják Gergely román (magyarul egyáltalán nem beszélő) katonák parancsnoka lesz, mivel valamicskét beszél a nyelvet. A magyar hadseregbe sorozott román újoncokkal azonban nem bánik ellenségesen, sőt, szánja őket sorsukért, mely számára is ismerős. Egy alkalommal például a szabadságról visszatérő román katonák hálálkodásáról olvashatunk: *...hát egy alkalmas pillanatbann tömegesenn kerestek fel a patkóldábann, és mindenik hozott nekem hálája kifejezése jeléül hol egy darab kozonyákót, vagy egy darab fokhagymáspalacsintát hoztak, a drága fótuzérur számára. Én megihletődve néztem a hozzámvaló ragaszkodás szimbóluma ként, de mindent elhárítottam magamtól. Éreztem hogy szívből meg szerettek a fiuk, pedig előre úgy gondoltam, hogy bár egyet nyersenn meg fogok enni közüllük, de a nemesebb sugallat bennem nem engedte meg azt.*

A személyes, egyéni sors történetei és a világtörténelmi események rendre váltják egymást a szövegben. Előbbi az utóbbinak alárendeltje, a katona egyéni sorsa felsőbb utasításoktól függ. A szerző fogságba esésének előzményei kapcsán, humorosan, ironikusan jegyzi meg: *Nem volt nehéz kitalálni, hogy mi következik ezek után, a végpusztulás. Időközbe Hitler, hadat üzenetett Magyarországgal Amerikának és Angliának.*

Gondolnivaló, hogy jól mulattak a fehérházbann ezenn a tréfánn, meg a lordok házábann is Londonbann. A németek úgy el voltak idegesedve már, hogy nem lehetett velük szót váltani, (Niksz benzin). kucifrici szekement, káput... És, újra sorakoztunk, fegyvert és löszert venni, de én, valahogyan éreztem, hogy az én számomra Hitler háboruja be fejeződött. A közelgő súlyos sebesülésre utal itt, mely nemcsak harcképtelenné tette, hanem később is megnehezítette munkáját. Bomba robban a közelében, jobb kezét téve tönkre, ugyanakkor számos aknaszilánk maradt a testében, élete végéig. Első kórházi élményei a *néma hadseregről*, azaz a tetvekről szólnak, a helyzet ezután csak súlyosbodik: a visszavonuló német hadsereg a magyar sebesülteket, köztük Czirják Gergelyt is magával viszi, hosszú, sokaknak a biztos halált jelentő útra. Időközben a már Németországot érő bombázások borzalmas látványának leírását az amerikai hadsereg fogságába való esés követi: *Jöttek a hatalmas amerikai teherszállító autók, és bóldogann szálltunk fel rájuk, amíg a néger sofför a rágógumijával volt elfoglalva.* Sokadik tapasztalata ez az esemény a kulturális másságnak: románok, oroszok, zsidók, németek, vagy akár magyarországi magyarok után az amerikai katonák megismerése hoz újabb fordulatot a szövegben, bár a szenvedések, az éhezés leírása nem szűnik meg. Folyamatosan tudósít a szöveg a háború hátrahagyott nyomairól is, így az egyik leghangsúlyosabb látványt a Dachau volt koncentrációs tábora, és az abban az amerikaiak által létesített múzeum képezi. A kalandos útnak végül a hazautazás, a Budapestre, majd Gyergyócsomafalvára való érkezés vet véget.

A hazatérő Czirják Gergelynek Budapesten hetvenszázalékos rokkantságot állapítanak meg, testében körülbelül harminc aknaszilánk marad, melyek élete végéig fájdalmakat, mozgásbeli nehézségeket okoznak neki. Ennek ellenére, miután román katonaszökevény is volt, a brassói hatóságok csupán 20 százalékos rokkantságot állapítanak meg, így az ezzel járó juttatás minimális, és alig néhány hónapig tart. A hazatérés első élményei között ugyanakkor olyan sorscsapások szerepelnek, mint az 1947-es, példa nélküli szárazság, az élelemért való küzdelem, vagy a megígért amerikai, 200 dolláros zsold utáni hajsza, melyet végül nem utal át neki a román állam, holott az időközben hét tagúra szaporodott család életét az összeg jelentősen segíthette volna.

A szöveg ezidáig csupán egyetlen utalást tett arra nézve, hogy a világháború kitörése körül, Czirják Gergely időközben családot alapított. A

hazatérés utáni eseményekkel kezdődően azonban mindvégig a megélhetésért való küzdelem lesz a szöveg előterében, illetőleg azok a csapások, melyek a megélhetést rendkívül megnehezítik. Mindez az első kötetnek mindössze négy oldalát jelenti. Úgy tűnik, amit 1976-ban Czirják Gergely el akart mondani, elmondta: a küzdelmes inasévek, a katonaság, háború és hadifogság után az otthoni keserű lét, a kommunizmus, az igazságtalanságok, a szemével történt baleset mind elérnek a négy oldalban. *Nem kért rá senki – mondja az utolsó, Most mit látok magam körül című fejezetben –, hogy irjam le mindazt amit le irtam, de, valahogy nagyonn ki kívánczolt belöllem mindez. [...] Az életem át sok durva-szeretetlenséggel, és kevés igazi szeretettel találtam szembe magam, de úgy születtem, hogy nem szerettem az embertársaimnak rosszal fizetni, ha, bár jó szóval nem tudtam. Az élet nagy színpadjámn ilyen szerep jutott, és én bármit állíthatok, hogy hogyan játszottam meg a szerepemet, azt ugyanis majd mások fogják minősíteni, függetlenül attól, hogy az fog-e nekem tetszeni, vagy nem. Azonbann, bensőleg telyesen nyugodt vagyok. A kapott talentumot nem ástam el, hanem próbáltam azt kamatoztatni, de csak ennyire sikerült nekem. Lehet, hogy mások az én helyembenn sokkal jobban kamatoztatták volna azt. Az élet színpadjámn az én függönyöm már nemsokára le fog gördülni, de nem fog vissza-tapsolni senki, mert az nem fő, hanem szürke-kis szereplő volt, de azért nem bánkódom, mert az ilyen szerepet is lehet jól díjazni, kivált ha [jó] minősítést talál nekem kapni attól, aki a díjakot majd ki fogja osztani. Ami még hátravan a szerepemből, az már csak szemlélődéssel telik el.*

A kézirat első kötetének legutolsó oldala ugyanakkor különleges vízióban a jövő felé tekint. A múltat a jelennel összehasonlítva mondja, hogy ma már nincs annyi szegénység, mint régen, a tudósok a jövőn fáradoznak, a tisztességes munkát végre megbecsüli a társadalom, és a románok boldogan élnek együtt a magyarokkal, a Román Kommunista Párt bölcsességének köszönhetően. Meghökkenítő kijelentés, tekintettel arra, hogy a szöveg ezidáig éppen a kommunizmus átkos voltáról elmélkedett. (Köllő Teréz is hasonlóan fejezte be önéletrajzát.)

Mielőtt írása egy része megjelent az 1979-es gyűjteményben, a második kötet előszavában ír a kiadás körülményeiről: *Amikor a Havasigypárommal el készültem [az első kötetével], az a bizar ötletem támadt, hogy „ugyanbiza” ehez az irkálgatáshoz mit-is szólnának a valódi tanult írástudó emberek? Fogtam magam, és elis juttattam olyan helyre, ahol*

értenek az íráshoz, ahol jó-sokáig pihent a munkám. Végül azt mondták (írták) nekem, hogy: „jónak-jó” volna az írás, „csak-hát” sehogysem felel meg a kiadói szempontoknak. Engem egyáltalán nem lepet meg a válasz, hiszen én azt előre tudtam, csak kíváncsi voltam az okosok véleményére is. A szöveget több részre osztja, az előzőhöz hasonlóan (minden bizonnyal utólag) tartalomjegyzékkel is ellátja. A történet ott folytatódik, ahol az előző abbamaradt: az 1947-es, örök életére emlékezetes aszálytól az írás jelenéig, három évtizednyi idő eseményeit örökíti meg.

Az aszály idején átélt nehézségek, valamint édesanyja elvesztése után a kovácskodás emlékezetes eseményeit olvashatjuk, többek között a szénégetés körülményeit. Az ipari technika modernizációja folytán azonban egyre kevesebb szükség van a patkókra, a kovács munkájára, így az otthon berendezett műhelyt időnként ott kell hagynia, más munkahelyek után kell néznie. Új fordulatot az 1962-es év, a kollektivizálás éve hoz az életében. Mint mindenki más, ő is ellenzi a kollektivizálást. Mivel azonban sejti, hogy a csatlakozás elkerülhetetlen, cselhez folyamodik, gondolván, hogy ha ő írja alá a belépési nyilatkozatot, a felesége sokáig szidni fogja érte. Ezért több hétre nyakába veszi az országot, múzeumokat, könyvtárakat látogat, hogy a megbízott emberek ne találják otthon. Ezzel kapcsolatban állapítja meg: *A Gyergyói népek életében lezárult egy sok-évszázados régi korszak, és kitérültek a kapui egy új korszaknak – amelynek a lényegét még senki sem ismerte. A régi gazdálkodás sokféle eszközei már mind értéküket veszítették, csak mint mozeális értékek maradtak fenn. [...] Az egész falu népe kimondhatatlan feszültségben élte át ezt az időszakot. A gyengébb idegrendszerű emberek bele betegedtek. A Korposszegi Borsos Jóska bácsi nemis birta ki, – abba halt bele. Erős Antal a néptanács helyiségében rosszul lett, és eszméletlen állapotba hozták haza.*

Körütekintően írja le a kollektivizálás társadalmi következményeit is. Azok, mondja, akik nem olvasnak újságot, sok rémhírtől félnek, sok téves gondolatot terjesztenek maguk között. A kollektíva szervezése ugyanis tudatos, kiszámított, azonban a falvakban nincs olyan ember, aki jártas lenne ilyesminek a kivitelezésében. A családokban *hatalmas bomlási folyamat* indul el, hiszen elképzelhetetlen, hogy annyi ember dolgozzon a kollektív gazdaságban, így a falu 90 százaléka ácsmunkára jelentkezett valahol az országban (hiszen a csomafalviak mindig is jó ácsoknak bizonyultak). Ez a „bomlási folyamat” Czirják Gergely családját is érintette, hiszen a családfőnek egy időre a közeli Kilyénfalvára kellett költöznie, kovácsműhelyével

együtt. Azért volt ez nagy baj, mondta, mert így nem tudott a gyermekei nevelésére odafigyelni. Közülük a legnagyobb fiú, Árpád, már Gyulafé-hérváron járt a teológiára, és az is pénzkiadást jelentett egyebek mellett. Mindez nagy gondot jelentett számára: *A napi nehéz munkámtól minden este nagyon fáradt voltam. és, bár ki-sem tudtam pihenni magam, éjszakákon át, annélkül, hogy álom jöhetett volna a szememre, a gondok rengetegétől egy-egy doboz finom „nációnál” cigarettát szívtam el a gyöttrődéseimben. Hogyan létezik az? És milyen társadalmi rendszer az, a XX.ik század második felében, hogy egy őszinte és nemes célok felé törekvő szorgalmas két-kézi munkás, szakember, a családja terheit, minden jó-akarátja, szorgalmas munkája mellett nem tudja fedezni?*

Ebben a nehéz időszakban következik be a végzetes csapás: munkabaleset éri, elveszíti egyik szemét. Borzalmas fájdalmai vannak, melyek sohasem szűnnek meg többé: *Azóta eltelt 16 esztendő, és még egy nap sem tudtam nélkülözni a csillapító szereket. Ezek nélkül, elviselhetetlen az én életem.* A szerencsétlenséget tetézi az is, hogy egy egész nyári kezelés után, és miután tudatában van annak, hogy kovácsmesterségét többé nem gyakorolhatja, a kilyénfalvi néptanács nem adja vissza műhelyének felszerelését, csupán némi huzavona után fizeti ki az érték felét, így ezzel is kárt vall. A tragédiák mellé társul az is, hogy a pénz szükséglete olyan munka elvállalására készíti, mely megváltoztatja a faluban addig róla kialakult képet: adószedő lesz belőle. Az adószedőkre pedig mindig is rossz szemmel néztek az emberek. Szégyelli ezt a munkát, de nincs mit tennie, az ördögi körhöz az is hozzá tartozik, hogy a fizetését az elvégzett munkája függvényében kapja.

Ötvenévesen már mint öreg ember beszél magáról. A hetvenes éveit taposva pedig érzékletesen írja le a test öregedését: *Hogy mi is megy végbe egy megöregedett ember szervezetében, az kívülről is jól látható, de még sokminden van, ami kívülről nemis látható tünetek. A szép ifjúkori „délceg-tartás” helyett, meg-görbül az ember, mert egyenessen állani az öreg embernek kinszenvedés, vagy képtelen rá. A szép hullámos-haj odalett, és egmaradt egy időtlen kopasz tarkó. A szép, hó-fehér gyöngyszem fogak odalettek, és megmaradt a szájban egy pár odvas fekete fogcsusza. [...] Az arca? ...ráncos-gyűrött lett, és az egész „vólt-ember” egy szánalomra méltó alak lett. Nagy baja van az emésztéssel is, meg a vízvezetékkel is. „Nem csorog csak csepegdegél, – mint a harmatos ház-fedél.” Aztán meg fennállanak a lelkiegysúly zavarok. A legkisebb*

dologért – egy ferde-szóért is „vérig” sértődik. Nagyon nehéz eltalálni a „hangot”. [...]

Az önéletrajz utolsó fejezetei egy képzelte konferenciát, a Gyergyó-medence öregeinek konferenciáját keltik életre. A medence különböző falvainak időse képviselői (a felszólalók) mondanak el különféle gondolatokat a múlttal, történelemmel, illetőleg a jelennel kapcsolatosan. Egy vaslábi román ember például elmondja, hogy az ő falujának népe (Vasláb az egyetlen olyan település a Gyergyói-medencében, mely román többséggel rendelkezik) mindig is testvéri viszonyban volt a környék magyarságával. Egy másik ember arról beszél, hogy a kommunizmus mekkora fejlődést hozott a környéknek, és ennek köszönhetően mennyivel jobb az emberek élete, mint azelőtt. Végül, a „Záró-Közleményben” az időse társadalom tagjai egyetértenek abban, hogy a felgyorsult fejlődés eltávolította egymástól a generációkat: *Mi, Gyergyó és vidékének leg-előrehaladottabb koru emberei, közös elhatározásunkból össze gyűltünk, és (kerek-asztal) konferenciát tartottunk (Helység és dátum). Fel-ideztük az évszázad elejétől, sőt a múlt évszázad végétől saját egyéni élményeinket. [...] A vizsgálódásunk folytán találtunk olyan motívumokat, amelyek bizalommal tölthetnek el bennünket, és meg nyugodva hajthassuk örök-álomra öreg fejünket, de találtunk olyat is, ami el-gondolkoztató, és el-szomorító jelenség. [...] A III-ik év-ezred, a XXI-ik évszázad itt van a küszöbön, pár-év választ el csupán az év-ezred és az évszázad fordulótól, jó-két évtized, de ezenn rövid idő alatt is, a nép-szaporulat statisztikai adatai szerint a jeleni négy-miliárdból, hét miliárd lesz a földünk lakóinak a száma. Az emberiség tudósabbjai azt bizonygassák, hogy nem fog gondot okozni élelmezés szempontjából még a tiz-miliárd sem, mert a tudomány, oly nagy mennyiségű élelmiszert tud mesterségesen elő-állítani, hogy nincsen ok az aggodalomra. Mindezt, készségesen el is hisszük a tudósainknak, de az arányos, lelkiismeretesenn becsülletes elosztás körül van a baj, mivelhogy az emberi természet ezenn területen is oly gyarló, hogy az önzést és a kapzsiságot nem lehet ki-küszöbölni. [...] A társadalombírálatot, mely az öregek képzelte konferenciájának központi mondanivalója, évekkel később folytatja, 1983-ban, több évi szünet után. Világosan emlékszik, mondja, fiatalkorának mozzanataira, és némi történelemtudása révén érti is a világ történéseinek előzményeit, következményeit. A második világháború is hatalmas pusztítást vitt véghez a társadalomban, állapítja meg végül, azonban az megsem közelíti azt a*

károsodást, ami az ifju nemzedéket érte azáltal, hogy ki-ölték a lelki-lágából a hit, és tisztaerkölcs érzetét, és nem tudtak helyébenn semmit adni, ami, tisztalátásu-erkölcsü emberré formálja azt.

Czirják Gergely emlékezete a faluban

Az Így teltek hónapok, évek... megjelenésének helyi visszhangja, az óta eltelt három évtizednek köszönhetően, már nehezen rekonstruálható. Egyesek emlékeznek, hogy a kötet a helyi könyvesboltban kapható volt. Ezzel szemben Czirják Gergely testvérének unokája, Cz. J. arra emlékszik, hogy az iskolában a tanárok a gyermekektől érdeklődtek a kötet iránt, hogy hol lehetne azt beszerezni: Tudta vót mindenki, hogy megjelent, de nem lehetett megkapni. A pócot nem nagyon szaggatta le.

B. G. értelmiségi, a falu szellemi, politikai életének egyik vezéregyénisége szerint a faluban viták folytak a kötet megjelenésekor az idősebbek között, tudniillik nem mindennel értettek egyet abból, ami a kötetben szerepelt: *Olvastam, hogyne. [...] Mindenki, aki arra adja a fejét, hogy élete történetét leírja, hát igyekszik, hogy a saját magának tetsző módon leírni ezeket. [...] Főleg amit vitattak, az a viszonyrendszer, amit ő leír a faluban, tehát ezt vitatták mások. Ez szerintem jogos is. [...] Én tudom, hogy elég sokan elolvasták, merthát csomafalvi vonatkozású, és csomafalvi emberekről szóló könyv talán ez volt az első, amelyik korrajzot próbált adni a történeésekről, és ezért elég sokan elolvasták, mindenki a maga és a családjának a nézőpontján keresztül átszűri nyilván ilyenkor a tényeket.* B. G. szerint „kellemetlen” ember volt Czirják Gergely, abban az értelemben, hogy sokakat kellemetlenül érintett makaes, szókimondó természete. Talán ebből fakad az is, hogy megoszlanak a néhai kovácmesterrel kapcsolatos emlékek.

B. G. a közösség életében betöltött szerepének kontextusában jellemezte Czirják Gergelyt: *Érdekelték a közügyek. Érdekelték a közösségnek a helyzete, az állapota. Emlékszem, iskolaigazgató voltam és [...] örökre jött, gyakran jött, jobban mondva, és ötletei voltak örökké. Többek között elmondta azt is, hogyhát valahogy ezt a Marost is hasznosítani kellene, többek között csónakázó helyet kellene kiépíteni, mellékágakba vizet kellene vinni, ott ilyen üdülő, szabadidőközpontot lehetne kiépíteni, hát sajnos nem sok valósult meg az ő elképzeléséből, de azt akarom csak*

ezzel mondani, hogy olyan típusú ember volt, aki odafigyelt a környezetére, odafigyelt a társadalmi mozgásokra, s kereste a megoldásokat. [...] Nagyon vegyes volt a megítélése, függött mindig attól, hogy kihez milyen üggyel fordult, az én ismereteim szerint amit az egyszerű emberektől hallott vissza az ember, hát Gergé túl nagy népszerűségnek ott nem örvendett. Hát ez általában így is szokott lenni, azokkal, akikről azt mondják, mindenbe belekotyog, mindenhez hozzászól, mindenről véleménye van, satöbbi, azokat a közösségnek egy bizonyos rétege, akik megszokták, hogy másokat meghallgatnak és aszerint cselekszenek, azokat zavarja, ez az igazság.

Cz. J. szerint a szomszéd portán lakó akkori plébánost, Darvas Albertet, akivel egyébként sokszor jártak össze kártyázni a szomszédságba, képes volt kommunistának szidni. Vótak jó bémondásai... de az öreg kicsit efogult emberke volt abból a szempontból, hogy... szóval az igazság az na, hogy olyan nagyon nem szerette ezt az átkost, a kommunista társadalmat, ellene vót nagyon. [...] Nadehát Gergé bácsi csak, má ugye annyi ital vót benne, hogy csak baszta a papnak a fejét, hogy te mocsok kommunista izé. Na, Darvas az próbált egy olyant, hát tanult papi ember vót, hogy próbált mondani egy példabeszédet. Egy sík mezőn van egy fűzfa, s van egy kőrisfa. Ez a két fa van egy más mellett, jó a nagy vihar. Z-z-z-z. Hát ugye a kőrisfa az ellen áll, az kemén, ellen áll. Sokáig. De hát a vihar mégis nagyobb, addig nyomja, addig nyomja, hogy a kőrisfát kitöri. A fűzfa az ugye hajlik. Elvonul a vihar másnap, a kőrisfa meghalt, vége, de a fűzfa, az... hogy is fejezte ki... habár megtépett lombokkal, de visszaegyenesedik, s él tovább. Hát ebből azt próbálta a pap ugye megmagyarázni, hogy a nagy politikai szeleknek meg kell hajolni, nincs amétt itt izé... Erre Gergé bácsiba má annyi köményes pálinka vót, hogy verte a mejjít, hogy „Én kőrisfa leszek!” „Én kőrisfa vagyok!”. Ebből érted, hogy milyen jellemű ember vót, hogy soha nem egyezett belé ebbe a kommunista világba.

Az egyik legelterjedtebb emlék a faluban az, hogy Czirják Gergely a maga gyártotta elemekből elkészítette a falu részletes térképét. Megcsinálta vót ugye a térképet, abba mi gyermekek, mi vótunk a nagy... A biciklinek az első gumijára vólt egy kötő kötve s arra meg kellett minden utcába, hogy hányszor ér le a... úgy mértük meg minden utcába a hosszát. Színes nájlondrótból, vót egy nagy plakátra oda ki vót rakva, melyik utca, kanyarok úgy bévéve, s hogy milyen hosszúak. (Cz. J.) A térképet Czirják Gergely az iskolának adományozta.

S. M. (özvegyasszony, 1939) elmondása szerint úgy tartották a faluban, hogy Czirják Gergely *erőst tudákos ember vót*, ezen kívül pedig rendszertő: *Elől tiszta szép szoba vólt, s oda ment bé mindenki, s a felesége ott belől. Oda nem ment bé akárki. [...] Így a testvérei közül es ő kitűnt, hogy annyira, s hogy szakmája es vót, kovács vót. A beszédmodora is hasonlóan pirimántos volt, S. M. családjában szállóigeként maradt fenn, amikor egy alkalommal a durván beszélőt kioktatta: „Lajos drága! Hát ez így megy nálatok? Nem is szóltok, csak az embert kidobjátok?” [...] Ő finom vót, Gergé bácsi, kifejezte magát. S akkor a könyvírás, hogy itt a temetőbe Kőrösi Csoma Sándor leszármazottjait ő megkapta, legalábbis így mondta vót el, én a könyvet nem olvastam.*

D. V., aki a postán telefonosként dolgozott, emlékszik, hogy Czirják Gergely sokat járt oda: *Így teltek, múltak hónapok, évek. Többnek van benne. Nagyon jámborságot mutatott, de aztán úgy hallottam, hogy belől nagyon durva vót a feleségihez. Vót Gizi néni. Jaj, erre a sztorira emlékszem. Farkas Ági ott dógozott a postán. S [Czirják Gergelyt] Gizi nénit odavitte vót náluk, met olyan jólelkű vót. Nem vót hol lakjon, s ott helyet adott. Na. S béjött Nagy Lajos bácsi, a postára, s ott vót Gergé bácsi. S aszongya neki viccből, na te egy kisasszont kaptál, imá van kivel éljél. Megkapta a kezit, s ketten eszeverekedtek ott a postán. Aztán kimentek, Ágival kacagtuk, s visszajött Gergé bácsi, s kérte a bocsánatot, hogy előttünk eszeverekedtek. Annyidejig emlegettük ezt Ágnossal. [...] Okos ember vót. Néprajgyűjtő vót. [...] Olyan alapos ember vót Gergé bácsi, mutatta kifelé, hogy ő milyen nagyon jó, de a szomszédok aszonták, hogy nem. Hát okos fia van ugye, a pap. [...] [A kötetről:] Én megvettem, de... Itt a könyvesbótba. Itt árulták. Hát ő az írószövegséghez járogatott, telefonálgatott valami Anikónak, vagy Anna vót ott az írószövegségnél, s hogy mikor kell menjen, s hogy izélik-e, adják-e a könyvit. Onnan tudom. S akkor meg is vettem, mondta, hogy vegyük meg, me leírják, kiadták. S ezekkel a társaikkal ott együtt, találkozott. Kolozsváron. Hát ott vagy ötnek le van írva.*

SZ. I. (óvónő, 1951) – A Czirják Gergely lakásának közvetlen szomszédságában lévő óvodában dolgozik. Azt mondja, hogy Czirják Gergely gyakran megállította, és mindenfélét magyarázott neki: *Nekem is annyit mesélt egyszer a kapuba, de azt se tudom, miről, mert úgy siettem vóna, s annyit mondott Gergé bácsi, de én má úgy elfelejtettem, mit mondott. Én úgy emlékszem, hogy egy kicsit bolondnak tartották. Okosbolondnak*

tartották. Olyan körülményesen magyarázott, hogy nem vót türelmed végighallgatni. Elindította a könyvről, s visszakanyarodott, úgy visszakanyarodott, hogy jaj, mondom, ennek soha vége nem lesz. Engem el-el kapott, ott jöttem ki az óvodából, s még fiatal vótam, engemet mit érdekelt, valahova örökké siettem.

M. I. (asszony, 1923) – Magyar szakos tanárnő volt a faluban. Czirják Gergely gyakran járt hozzá, hogy írásait javítgassa: *Hát tudom, hogy most ki akarta adatni újból a fia, Árpád, ezt a könyvét az apjának, de hát...* [Olvasta?] *Nem, nem, nem.* [Az emberek olvasták, amikor megjelent?] *Nem.* [Vajon miért nem?] *Hát én nem tudom. Nem vót olyan népszerűsége a faluba Gergé bácsinak, úgyhogy...* [Az iskolában beszélgettek róla?] *Nem. Nem beszélgettek róla. Én pont az ellenkezőjére emlékszem, amit [D.] V. mondott, hogy hogy várták. Lehet, hogy vót, aki várta, de nagy népszerűségnek nem örvendett. [...] Jaj, jött ide, s kellett javítgassam ki. Úgyhogy tulajdonképpen olvastam, me minden egyes, ami megjelent, vagy amit megírt, azt mind idehozta, s én kijavítottam őket. Na. S aztán egyszer mondtam neki, hogy cselekményesebben írja, vagy valami ilyent adtam neki, tanácsot, s megharagutt. Nem vette jó néven. Nem mondott semmit, csak azután nem hozta többet a cikkeit ide, hogy javítsam ki. [...] Rendes ember vót, rendszeres ember vót. Rendes. Úgyhogy általában az emberek mentek oda, sokan. Jó kovács vót. [...] Jelentek meg cikkei, s azt olvasták. Szóval, elismert ember vót. A falu legjobb kovácsa vót abba az időbe, s írogatott. Választékos, szépen beszélt. Ő ezt egy kiváló érdemnek tartotta, hogy ő képes erre. [...] Hát szokták mondani, hogy a hülye Gergé. De nem azért, met hülye vót, hanem az emberek nem értékelték, ha valaki írt. Írogatott. Métt nem törődik a kovácsággal.*

E. M. (férfi, 1938) – Gyermekkorában a Czirják Gergelyék szomszéd-ságában lakott, Czirják Árpáddal gyermekkori barátok. Az interjú során olyan nyomatékosan állította, ismételte, hogy Czirják Gergelyre semmi rosszat nem tud mondani, hogy arra kellett következtetnem, negatív véleményt is hallhatott másokról a faluban a szerzőről. Íme a „védőbeszede”: *Ő rendszeres, olyan munkás ember vót, s jó szakember, kitűnő szakember. Egy rendkívül, olyan, hogy mondjam, lángeszű ember vót. Mondok egy olyant, hogy ő belélátott a jövőbe es. Nem csak úgy, hogy pillanatnyilag, hanem neki a mestersége izé vót. Kovács. S én ott a szomszédba vótam, elég a' hozza, hogy én nála sokat segítettem. Én segítettem neki izélni, a vasat ütni. A nagy bottal, nekem a vót a tehetségem, hogy aztot*

csináljam. Elég a hozza, s osztán inasnak ott maradtam próbaüdőre, három hónapot. De nem tetszett. A szakma nem tetszett. Vélle nem vót hiba, me ő nagyon rendes ember vót. Mindenkiel szembe. [...] Édesapám szülei, ők esszejártak keményen. Kártyáztak együtt, úgy vótak neki egy körük, ötön, haton, ők esszejártak, s kártyáztak, s szórakoztak, s úgyhogy, s imádkoztak, me hitvalló emberek vótak, keményen. Úgy édesapám, mind ő. S nagyon jól vótak. Mindenesetre azt az egyet tudom mondani, hogy ő egy olyan ember vót, hogy szerette aztot, hogy az igazságot. Az igazságnak embere vót, idegesnek ideges vót, de azért vót ideges, ha valaki hamiss vót vélle szembe, de nem úgy, hogy te ezt mondtad s azt mondtad, hanem határozott vót nagyjából. Úgy, mint falusi ember, me hiba bennem es van, s mindnyájunkba kerül az élet vonalán, de ő istenfélő ember vót [...] De egy olyan szakember vót, hogy a lovat, hogyha beteg vót es, helyrehozta. Ő vót Magyarországon es, ő gyermekkorába ott vót, ő hogy vót, mint vót, azt nem tudom megmondani, de úgyhogy egy kitűnő szakember vót. Ő egy olyan kiváló ember vót, hogy a lovakot nem [csak] Csomafalváról, máshonnat es idehajtották, vagy beteg vót, mittudom, hogy milyen beteg vót a ló, meg vót sántulva, vagy kezelte.

B. E. (asszony, 1937) – Nyugalmozott óvónő. Férjhez ment a Czirják Gergely szomszédságába. Az ő emlékezetében is keverednek a személyes tapasztalatok a másoktól hallottakkal: *Én nem sokat olvastam, me valaki ideadta, s vette is vissza, én arról nem tudok referálni. [...] Nem vót olyan visszhangja, hogy esetleg ez nem tetszett vóna, vagy mit tudom én mi, nevétték, hogy miket beleírt. Nyíltat. Mindenesetre szenzáció vót, ez biztos. [...] Másképp ő nem vót rossz ember. Én legalábbis nem vettem rossz embernek, me tudom, hogy amikor mi építkeztünk, a hatvanas évekbe, ugye itt teljesen elbontottunk mindent, s ott laktunk nála. Elől, az első szobába. Aztán Gizi néni is ott lakott középen. S nem, nem vót rossz ember. Még házbért se kért, meg nagyon kedves vót, udvarias, tiszteletmegadó, ez biztos. Úgyhogy ő azért a tanult emberekre felnézett. Nagyon felnézett. Csak olyan szókimondó vót. Mindenesetre a feleségit nem nagyon... Azt hiszem, őt azért vette vót el annak idején, hogy gazdag asszon vót. Gazdag nő vót. S ezér nem is bánt úgy vele, olyan finoman s olyan szépen, tehát durva vót.*

Összegzés

Czirják Gergely világosan megfogalmazta véleményét a világról, a világháborúról, a magyar–román viszonyokról, a kommunista eszmékről, lokális társadalmának viszonyairól, emellett nemcsak a történelmi múlt érdekelte, a jövőről is specifikus elképzeléseket alkotott. Az írást tudatosan, meghatározott céllal művelte, mondanivalója túlmutat önnön életének leírásánál.

Czirják Gergelyt a falu három fő vonás mentén ítélte/ítéli meg a hallottak alapján. Egy síkon a szakmai tudás elismeréséről (kiváló kovács volt), a másikon a családi helyzetről (a feleségével, gyermekeivel szigorú volt), a harmadik síkon pedig a szokatlan intellektuális tevékenységről alkotott általános vélemény figyelhető meg. Ezen síkoknak a szöveggel való összetevése érdekes eredményekkel szolgál.

1. A szöveg számos helyen utal arra, hogy a szerző ifjúkorától komoly erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy az egyébként az édesapa által ráerőszakolt kovácsmesterséget annak rendje és módja szerint elsajátítsa. Az ifjúság a mesterségtanulás története mentén kerül ábrázolásra, a mesterré válás a katonaság éveiben teljesedik ki. A közösség megszólalói egytől egyig alátámasztják a szövegben megfogalmazott szakmai jártasságot, valamint azt is, hogy a magyarországi tartózkodásnak, az ott tanultaknak köszönhető Czirják Gergely szakmai fölénye. Teheneket például azért nem szeretett vasalni, mert Magyarországon ez nem volt divat, csak a nemes állattal, a lóval foglalkozott, gyógyításban való jártassága is innen eredeztethető.

2. A szöveg többnyire elhallgatja a családalapítás részleteit. A kétszázötven oldalnyi kéziratban mindössze fél oldalt szentel a szerző kimondottnak a gyermekeknek, azt is azért, mert, mint fogalmaz, annak, aki önéletírást adja fejét, valamiképp a családjáról is illik írnia. Az élet nehézségeiben való helytállás, a világról alkotott nézetek, a történelmi eseményekkel kapcsolatos események és konklúziók története mellett a szöveg tehát a családi viszonyokról való hallgatás története is. Czirják Gergely nem kívánja művében vagy művével kommentálni a róla és családjáról alkotott közvéleményt, csupán óvatos megjegyzéseket tesz arról, hogy a rá zúduló sorscsapások során nem maradt elég ideje családjára.

3. Az intenzív intellektuális tevékenység, magatartás marginalizálja az egyént. A falu életében a jó szakembernek van megbecsülése, az értelmiség

felé közeledő egyénnek nincs. Az értelmiségi réteg nem avatja egyenrangú féllé a kovácsot; a munkás réteg nem nézi jó szemmel az „okoskodást”, a deviánsként értelmezett viselkedést. Az értelmiségiek ugyanúgy, mint más rétegek, nem vették egészen komolyan a kovács szüntelen törekvéseit, így például nem lett semmi a községen átfolyó Maros rendezésének tervéből sem, mellyel a hatóságokat Czirják Gergely megkereste.

A szerző kötetben való megjelenése ugyanakkor pillanatnyi szenzációt okozhatott ugyan a falu életében, az 1980-as években, de ez, úgy tűnik, viszonylag hamar lecsengett. Az akkor megvásárolt kötetek jórésze elkallódott, vagy eltűnt a könyvespolcokon felhalmozott olvasmányok között, a szerzőt a közösség nem avatta maradandó emlékű képviselőjévé, kultúrhéroszává.

Szakirodalom

CHARTIER, Roger

2000 „Népi” olvasók, „népszerű” olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig. In: CAVALLO, Guglielmo – CHARTIER, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Balassi Kiadó, Budapest, 305–320.

2001 Culture écrite et littérature a l’age moderne. *Annales*. HSS. (4–5) 783–802.

CZIRJÁK Gergely

2000, 2004 *Havasi gyopár. Visszaemlékezések*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely

GAGYI József

1994 Marginalizált személy egy székely faluban. *Antropológiai Műhely* 4. (1) 87–106.

GYÓRI Klára

1975 *Kiszáradt az én örömem zöld fája*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

HYMES, Dell

1997 A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: PLÉH Csaba – SIKLAKI István – TERESTYÉNI Tamás (szerk.): *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 458–495.

HORVÁTH Arany

1992 Az írás nem megélhetés. *Művelődés* XLI. (2) 6–7.

KESZEG Vilmos

2002a Az írás és a beszéd konfliktusa: egy írástudó asszony „pere”. In: Uő: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 135–148.

2002b K. konfliktuselhárító stratégiája: a félrevezető narratívum. In: Uő: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 105–123.

2005 Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 315–339.

2007 Élettörténetek populáris regiszterekben. In: JAKAB Albert Zsolt – KESZEG Anna – KESZEG Vilmos (szerk.): *Emberek, életpályák, élettörténetek*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék–Krizsa János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 151–198.

LYONS, Martin

2000 A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások. In: CAVALLO, Guglielmo – CHARTIER, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Balassi Kiadó, Budapest, 348–380.

SALAMON Anikó

1979 *Így teltek hónapok, évek. Öt életrajz*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

SZŐCS Levente

2007 Két publikált népi önéletrajz irodalmi recepciója. In: *Acta Siculica*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 719–726.

TAMÁSI Gáspár

1970, 1971 *Vadon nőtt gyöngyvirág*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

Vajda András

Egy sáromberki paraszti irattár elemzése

Ösvények

o. Brown John Seely és Duguid Paul szerzőpáros egyik tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy az új technológiák megjelenése és elterjedése nyomán sokan vélik úgy, hogy a „dokumentum-műfaj” mindenható, mindent átfogó uralkodásának végéhez közeleg. „A régi formák és intézmények [...] szinte a szemünk láttára tűnnek el [...] és a dokumentum mint olyan szétporlik” (Brown–Duguid 1997: 177). Ez pedig arra késztet, hogy elgondolkodjunk a dokumentum és társadalom kölcsönhatásáról, illetve a dokumentum társadalomban betöltött szerepéről.

1. A történettudományban a nemesi levéltárak – mint a történetírás nélkülözhetetlen forrástípusának – felkutatása, részleges vagy teljes kiadása, értelmezése nagy múlttal és jelentős eredményekkel rendelkezik. Szemléleti változást a 20. század elején a francia Annales-iskola kutatói hoztak, akik az eseménytörténettel szembefordulva a mindennapi életre irányították a figyelmet, ezzel új, addig a kutatás érdeklődését elkerülő forrásokat, dokumentumtípusokat is bevontak a kutatásba. A fenti szemlélet jegyében kibontakozó forráskiadás a legkülönbözőbb jellegű szövegek olvashatóvá tételét eredményezte, mely hozzájárult ahhoz, hogy a kutatásokban az etnográfiai nézőpont hangsúlyosabban érvényesüljön (lásd pl. Fabre 1997). Közzétettek a kultúra szempontjából jelentéktelennek tűnő szövegeket is, amelyeket a történészek korábban nem vállaltak fel.¹ Ezek a kutatások hozták felszínre az íráshoz és az írott szöveghez való viszonyulás

¹ Itt jegyezném meg, hogy Kolozsváron egy 2003. október 24–25-én megrendezett „az erdélyi és Erdélyre vonatkozó forrásföltárás újabb eredményeit, valamint a levéltári forrásokhoz és az archiválás kérdéséhez kapcsolódó szemléleti kérdéseket” körülfaró EME-konferencián az egyik felszólaló történész ezeket a forrásokat szintén levéltári „szemét”-ként azonosította, mely elsősorban a néprajz-kutatás szempontjából érdemel figyelmet.

nemenként, társadalmi rétegenként és történeti koronként tapasztalható változatosságát.

A segédtudományból önálló diszciplínává fejlődött paleográfia klaszszikus formájában a szövegek elolvasásában és az értelmezés során felmerülő formai-grafikai kérdések eldöntésében játszott fontos szerepet. A 20. század során azonban érdeklődésének előterébe az írás művelődéstörténeti, és – Hajnal István óta² – társadalmi vonatkozásai kerültek. Ezt a fajta paleográfiát, mely a művelődéstörténet irányába történt természetes elmozdulás során jött létre, szerencsésebb írástörténetnek vagy még inkább *írásbeliségtörténetnek* nevezni. Ez a fajta írástörténet az írás egész társadalmi szerepének, egy terület egész írásos kultúrájának megvilágítására törekszik (lásd Jakó 1977: 25–26).

E szemlélet jegyében, hasonló felismerések és célok mentén bontakozott ki a 20. század második felében a francia kvantitatív íráskutatás, valamint az olvasástörténeti iskola (*l'histoire culturelle de la lecture*) is.³

2. A szociológia a 20. század első felében figyelt fel a személyes dokumentumok vizsgálata adta lehetőségekre. Ezek között Thomas I. William és Znaniecki Florian 1918–1920 között az Amerikai Egyesült Államokban kiadott hatkötetes munkája⁴ számít úttörőnek melyben a szerzők jelentős mennyiségű személyes dokumentumot (levelek, naplók, élettörténetek) dolgoztak fel a korabeli lengyel paraszttársadalom működésének bemutatására. Döntésük háttérében az a felismerés állt, hogy a változás csak az egyéni magatartások felől érthető meg. A vállalkozás vitathatatlan érdeme, hogy a szerzőpáros a statisztikai elemzések mellett a kutatási cél kiszélesítésére, más források bevonására tett javaslatot, hangoztatva, hogy „a személyes dokumentum a legtekélyesebb dokumentum, amiről a szociológusok – mint felhasználható anyagról – valaha is álmodni mertek.”⁵ A gondolat háttérében az a felismerés áll, hogy ahhoz, hogy a kutató

² Az írásbeliséggel kapcsolatos elképzeléseiről lásd Hajnal 1921, 1933, 1943, 1954, illetve posztumusz kiadásban: Hajnal 1993a, 1993b, 1993c, 1998.

³ A francia íráskutatás irodalmának és képviselőinek (Roger Chartier, Daniel Fabre, Le Goff, H. J. Martin) bemutatását lásd Sz. Kristóf 2002: 3–30, Keszeg 2008: 18–26.

⁴ A mű eredetileg 8 kötetre tagolódott. A későbbi kiadások során azonban a szerzők a nyolc kötet anyagát hat kötetbe szerkesztették át. A magyar kiadás ez utóbbi rendszerezést követi. (Thomas–Znaniecki 2002–2004). A tudományos közgondolkodásra tett hatásának elemzését lásd Markiewicz-Lagneau 1982: 11–28.

⁵ Idézi Markiewicz-Lagneau 1982: 12.

magyarázni tudja a megfigyelt tényeket, nem elégedhetik meg a statisztikai adatok felsorolásával és az ebből nyert változók összeállításával. „Ahhoz ugyanis, hogy a változóknak megfelelő értelmet tulajdonítsunk, el kell jutnunk az egyéni magatartások és értékek teljes megértéséhez” (vö. Markiewicz-Lagneau 1982: 10), melyet csak a személyes dokumentumok elemzése tesz lehetővé.

R. C. Angell a személyes dokumentumok módszerének 1920–1940-es évekbeli szociológiai használatáról készült összefoglalójában (Gottschalk et al. 1945) úgy érvel, hogy a személyes dokumentumok új, általános érzeteket, sejtéseket kelthetnek, amelyek a kutatást egy bizonyos irányba terelik. Anyagot szolgáltatnak előre felállított hipotézisek megalapozásához, illusztrálásához, illetve konkrét jelenségeket, folyamatokat illető konkrét hipotézisek kidolgozásához. Más honnan vett hipotézisek további vizsgálatához, illetve másfajta anyaggyűjtésből származó eredményekhez kontrollanyagként szolgálnak. Lehetővé teszik bizonyos – személy-, csoport- vagy intézményi szintű – szociálpszichológiai folyamatok jobb megértését, magatartások, motivációk, törekvések feltárása révén. A különböző kutatások előkészítése során orientációs anyagot szolgáltatnak, kutatási problémák és célok megfogalmazásához nyújtanak segítséget.⁶

3. A magyar folklórisztikában hasonló törekvésekre az 1970–1980-as években került sor⁷, bár a személyes dokumentumok vizsgálatára szórványosan korábban is van példa: Varga János például egy borsodi ember, Öreg Gyüker József krónikájának elemzését végezte el (Varga 1964: 452–471). Gyenis Vilmos pedig egy évvel később külön tanulmányt szánt ennek a forráscsoportnak, bemutatásuk mellett társadalmi hatásukat is elemezve (Gyenis 1965: 152–171).

Bányai Irén a paraszti írásbeliség vizsgálatát kiterjesztette az egyes családok által őrzött összes hivatalos dokumentumra is (Bányai 1973: 161–171). Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy az egyes családoknál véletlenszerűen fennmaradt egyedi iratok önmagukban, a kibocsátó szerv

⁶ Idézi Róbert 1982: 243.

⁷ Tóth Zoltán például egy szekszárdi kádármester gazdasági-társadalmi viszonyainak alakulását elemezte (Tóth 1977: 199–218). Kocsis Gyula pedig egy véletlenül előkerült napló okán egy ceglédi család gazdasági-társadalmi törekvéseit elemezte, bemutatva a közös őst, a vagyoni gyarapodást és az egyes családtagok életének további történetét (Kocsis 1987: 143–185). A téma irodalmának összefoglalását pedig Küllős Imola végezte el (Küllős 1982: 163–173).

egyéb iratai nélkül kevés információs értékkel rendelkeznek, s ezért számunkra az irategyüttes egésze a lényeges (Bányai 1973: 163). Ezeknek az irategyütteseknek a vizsgálatára vezette be a *paraszti irattárak* fogalmát, mely alatt a történeti iratok egy olyan sajátos együttesét értette, amely „egy parasztcsalád vagyoni helyzetét, a faluban elfoglalt pozícióját, gazdasági, társadalmi egyesületekhez és polgári szervezetekhez való tartozását, illetve a család belső életét, a családtagok, nemzedékek egymáshoz való viszonyát, a család gazdasági, társadalmi felemelkedésért folytatott harcát tükrözi” (Bányai 1973: 161).

4. Kolozsváron Keszeg Vilmos idéttotta el a személyes dokumentumok és a paraszti íráshasználat vizsgálatát. A szerző az egyes műfajok azonosítása, bemutatása és elemzése mellett az írás kontextusaira, lokális specialistáira és az írás körül kialakult szokásokra (ritusokra) is rámutatott.⁸ Egyik tanulmányában a szerző a tárgyak rendszerének (Hofer 1983), valamint a beszélés néprajzának (Hymes 1997) ösztönző hatására egy mészki paraszttasszony írott szövegeinek globális felmérését-bemutatását végezte el (Keszeg 1998: 598–628). Kutatásom szempontjából e tanulmánynak azért is tulajdonítok kiemelt figyelmet, mert a szerző elsőként itt hívta fel a figyelmet „az írott kultúra szinkron szerkezetének és funkciójának vizsgálatá[na]k” (Keszeg 1998: 590) szükségességére, és mint ilyen ez a tanulmány képezi elemzésem legfőbb kiindulópontját, még akkor is, ha elemzésem továbbra is hangsúlyt fektet az iratokkal élő, azokat birtokba vevő, használó és termelő emberre, valamint az iratok életpályát befolyásoló, biográfiát konstruáló voltára.

5. Jelen tanulmány a fent említett kutatási irányzatok és eredmények figyelembe vételével, a Kolozsváron folyó kutatások által inspirálva született. Egy paraszti irattár szövegeinek kvantitatív és kvalitatív vizsgálatán keresztül az írás mindennapi életben betöltött szerepét igyekszik szemléltetni. Arra figyel, hogy az írás hogyan szervezi át az egyén életterét, mindennapjait, az életút egyes szakaszaiban milyen típusú szövegek termelésére, használatára kényszerül rá az egyén. Ebben a vizsgálatban tehát a hangsúly az emberen van. A vagyoni gyarapodás előmozdításáért nap mint

⁸ A szerző a témában közölt számos írása közül itt csak a legfontosabbakat említem: Keszeg 1991, 1996, 2000: 131–164, 2001: 135–148, 2006a, 2006b: 583–664. Ugyanakkor az elmúlt év során a paraszti írásbeliség monografikus bemutatását egyetemi jegyzet formájában tette közzé (lásd Keszeg 2008).

nap megszenvedő, a társadalmi ranglétrán feltörekvő vagy éppen csak megkapaszkodó, a család, a rokonok, a szomszédok, a faluközösség elismerését óhajtó becsvágyó emberen. Azon a törekvésen, amely szüntelenül ott lappang a 20. századi parasztember minden mozdulatában, és azon a szociális-gazdasági helyzeten, kontextuson, amely folyamatos változása révén újabb és újabb kihívások és megoldások – adaptációk⁹ – keresésére serkentette a falusi társadalom tagjait, folyamatos mozgásban és rettegésben tartva azokat. Az irattárak valójában ennek a folyamatos mozgásnak és az erre adott válaszoknak a termékei, lenyomatai. Bemutatásuk és elemzésük erre a világra és ennek a világnak a mozgáspályájára vet fényt.

Az irattárról egy 2001-ben végzett gyűjtés során szereztem tudomást. Az iratokat tartalmazó ládára Mózes Ferencnél az időközben műhelyé-raktárrá átalakult istállóban, egy szekrénybe zárva leltem rá. Mózes Ferenc az istállóban tárol minden tárgyat (bútorokat is beleértve), ami annak ellenére, hogy bizonyos értékkel bír, már nincs használatban, vagy egyszerűen nem volt a házban számára hely. Így került ide az a zárral ellátott láda, amelyben több más irat mellett (erről még lásd lentebb) a levelek is voltak.

Kontextusok

A település

Az elemzés tárgyát képező irattár kialakulásának időszakában (1902–1975) a sáromberki társadalom leginkább paraszttársadalomként definiálható, kultúrája a hagyományos értelemben vett paraszti/népi kultúra még akkor is, ha az 1960-as évektől az ingázó szakmunkások, valamint a szolgáltatóiparban dolgozók száma fokozatosan emelkedett az agrár szektorban dolgozókéval szemben. A közeli városok erőteljes iparosítását és a kollektivizálást (1961) megelőzően ugyanis a helyi értelmiségi, illetve egy-két köztisztviselő kivételével a település lakóinak elsődleges – és az

⁹ „Az adaptáció beépítési folyamat, mert minden személynek módosítania kell élete folyamán több megrögzött viselkedési modelljét, hogy megbirkózhasson az új feltételekkel. Minden személy azért változtatja meg életvitelét, hogy fenntartsa a folytonosságot, vagy a csoportban való részvétel céljából, vagy a társadalmi elvárások, vagy az érdek miatt, vagy egyszerűen a fennmaradás érdekében” (Mandelbaum 1982: 36–37).

egyetlen – jövedelemforrása a mezőgazdaságból és az állattartásból származott, de még a meghatározott havi juttatásokkal rendelkező lelkész¹⁰, tanító vagy hivatalnok¹¹ is gazdálkodott, rendelkezett saját földterülettel. Az 1960–1970-es évek ingázó szakmunkásai pedig második műszakban szintén foglalkoztak állattartással, földműveléssel.

Nemzetiségi összetételét tekintve a falu magyar ajkú település volt (és maradt), ahogy ezt az alábbi táblázat is jól bizonyítja:

Év	összesen	román	magyar	német	cigány
1900	1003	17	979	7	0
1910	1030	43	970	17	0
1920	1017	28	988	0	0
1930	1071	65	997	7	0
1941	1084	29	954	4	95
1956	1271	23	1248	0	0
1966	1949	166	1772	11	0
1977	1816	167	1626	5	18

A századfordulón a Budapestről kiinduló szövetkezeti és gazdaköri mozgalmak Sáromberkét is elérték, gazdasági életét befolyásolták. Az 1894. november 15-i közgyűlés mondta ki a *Sáromberke Községi Hitelszövetkezet* megalakulását, mely 1899. május 14-én újjászerveződött és csatlakozott az *Országos Központi Hitelszövetkezethez*. A szövetkezet átvészelte az első világháborút, és tovább működött a román adminisztráció berendezkedése idején is. Az intézmény 1948. július 15-én szűnt meg, amikor beolvadt a felsőbb rendelethez létrehozott *Testvériség* szövetkezetbe. 1908. január 18-án megalakult a *Sáromberke Állattenyésztőinek Szövetkezete*, mely a vele párhuzamosan működő és hasonló célokat szolgáló *Gazdakör* hatására 1925-ben beszüntette tevékenységét. 1910. február 11-én,

¹⁰ A település egykori lelkésze, Zoltáni Pál (1912–1958) az egyházi földek mellett saját földdel is rendelkezett, a papi teendők mellett gazdálkodással (földműveléssel és állattartással) is foglalkozott. Erre saját pénzen külön szolgát is tartott. 1952-ben kuláklístará került.

¹¹ A Sáromberkén hivatalnoki állást betöltő „parasztk” közül Berekméri István nevét említhetjük, aki a *Hangya Szövetkezet* titkári teendői mellett foglalkozott gazdálkodással (Berekméri I. A. 2008). A gazdálkodó hivatalnokról lásd még: Mózes é. n. I: 124.

Nagy Károly igazgató-tanító és néhány kiszagda kezdeményezése révén megalakult a *Sáromberke és Vidéke Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet*, mely arra törekedett, hogy tagjait a gazdaságuk és háztartásuk részére szükséges termékekkel lássa el, és hogy hozzásegítse a termelőket termékeik értékesítéséhez. Az első világháború után újjászerveződött és „*Hangya*” *Sáromberki Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet* néven lett bejegyezve. Bár hivatalosan 1936-ban megszüntették, valójában tovább működött a második világháború után is „*Kalács*” *Szövetkezet* néven, majd 1948-ban a hitel- és a tejszövetkezettel egyesülve beolvadt a „*Testvériség*” állami érdekeltségű szövetkezetbe.¹²

A gazdasági élet megszervezésével és fellendülésével párhuzamosan a kulturális élet terén is változások láthatók: 1824-ben a településnek, Teleki Ferenc anyagi támogatásával felekezeti iskolája épült. Az 1868-as tanügyi reform után az iskolai oktatás kiszélesedett,¹³ a vallás és az írás-olvasás mellett a számtan, ének, földrajz, történelem, természettan, polgári jogok és torna is bekerült a tananyagba. Ekkor már 86–126 között mozgott az iskolába járók lélekszáma, és ez a szám fokozatosan emelkedett, fél évtized múlva elérve a 200-at.¹⁴ 1912-ben új, három tanerős állami iskola épült, melynek már ekkor több mint 100 kötet volt a könyvtárában. Újabb iskolaépítésre és iskolaalapításra, illetve a tantestület bővítésére a 20. század 60-as éveiben került sor (az iskolába beírt személyek száma ekkor már 250–270 közé tehető). Ekkor építették fel a ma is működő általános iskola kétszintes épületét, illetve alapították meg az egykori Teleki-kastély épületében a Mezőgazdasági Gépészeti Szakközépiskolát (lásd Berekméri D. I. 1994: 146–158, illetve Mózes. é. n. IV: 169).

Az iskolai oktatás intézményesülésével és kiteljesedésével párhuzamosan, a helyi tanerők és az egyházi előljárók vezetésével, az iskolán kívül is virágzásnak indult a kulturális élet. A századfordulón általános igények és törekvések jegyében bontakozott ki a helységben az ifjúsági egyesületi mozgalom. Az 1912. november 18-án megalakult *Ifjúsági Egyesület* vallásos tárgyú programjai mellett ismeretterjesztő és szórakoztató műsorokat

¹² Mindezekről részletesen lásd Szabó 1994b: 65–69.

¹³ lásd Berekméri D. István: *I. Fokozati Dolgozat*. Sáromberki Általános Iskola Irattára, kézirat.

¹⁴ Ez részben annak köszönhető, hogy a földesúr kötelezővé tette a cigány gyermekek beiskolázását is (Szabó 1994a: 48).

is szervezett a helyi lakosoknak. E mozgalom kibontakozásával egy időben alakult meg Sáromberke első dalköre, Gáll Márton igazgató-tanító vezetésével. 1928-ban hozzák létre a *Református Nőszövetséget*, 1931-ben alakul meg a *Sáromberki Református Leányszövetség*, 1932-ben pedig a *Sáromberki Ifjúsági Keresztyén Egyesület*. Az 1940-es évektől a helyi tanári kar vezetése alatt amatőr színjátszó társulat is működött, melynek sikerültebb előadásaival a környező falvakat is bejárták, valamint helyi, rajoni és országos versenyeken szerepeltek velük.

Az irattár keletkezésének időszakában a településen a közigazgatás többrendbeli átalakuláson mentek keresztül. A jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben, a kiegyezés után épül ki Erdély-szerte a széleskörű polgári közigazgatás, melynek során a falubíró intézménye fokozatosan megerősödött és az állami közigazgatás legalsó szintjévé alakult át (Szabó 1994a: 41). Feladatkörüket pedig az 1871. évi XVIII. törvénycikk szabályozta. Eszerint a közösség által választott bíró, a jegyző, a pénztárnok, valamint a közgyám a települések közvetlen és első fokú végrehajtó szerveivé váltak az önkormányzati és az állami közigazgatásnak egyaránt. Felügyeletüket a vármegyei törvényhatóság látta el (Kampis 1909, Egyed 1981: 260).

A két világháború zavaros időszakában számos ponton megnyirbálódott a falubíró intézményének és az éppen csak megerősödött önkormányzati rendszer jogköre. Az első világháború végén (1919.), a román csapatok bevonulásuk után sajtócenzúrát, kijárási tilalmat vezettek be, illetve betiltották a politikai és társadalmi szervezetek működését (Bárdi 2008: 32). A román hatalom a helyi vezetőket leváltotta, magát a helyi intézményrendszert, struktúrárt azonban megőrizte. Sáromberkén 1918 után a falu élére Szócs Pétert nevezték ki, aki ekkor magát román nemzetiségűnek vallotta és nevét Suciú Petru-ra változtatta.

A bécsi döntést követően a visszacsatolt területeken hosszabb-rövidebb ideig katonai közigazgatás működött (Filep 2008: 156). Hogy ez Sáromberke esetében sem alakult másként bizonyítja, hogy az 1940-es években készült fényképeken a civil előljáróságok mellett katonaruhás alakok is folyamatosan szerepelnek.

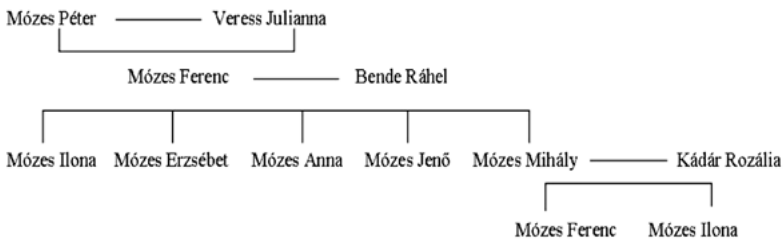
A második világháborút követően, 1945. március 8. után, amikor az észak-erdélyi szovjet katonai közigazgatást megszüntették, e területekre is visszaköltözött a román közigazgatás. Ez sáromberki vonatkozásban nem hozott különösebb változásokat, hiszen az adminisztratív vezetés jelenős része a helyiek közül került ki, és ez így is maradt egészen 1968-ig,

amikor a települést a hozzá tartozó Erdőszengyellel együtt a szomszédos Nagyernye község kebelezte be.

A vizsgált időszakban a településen soha nem volt közjegyzőség, ez a szomszédos településen, Marossárpatakon székel. Postahivatal és az 1930-as évektől táviró és telefonközpont viszont folyamatosan működött (Mózes é.n. II: 3–7).

A (nagy)család és a generációk

Az irattár a nagycsalád összesen tizenkét tagjával kapcsolatos iratokat tartalmaz. Ezek a személyek a következők: Mózes Péter Ferencé, Mózes Péterné Veress Julianna, Mózes Ferenc Péteré, Mózes Ferencné Bende Ráhel, Mózes Ilona, Mózes Erzsébet, Mózes Anna, Mózes Mihály, Mózes Mihályné Kádár Rozália, Mózes Jenő, Mózes Ferenc ifj. és Mózes Ilona. A felsorolt tizenkét személy a nagycsalád négy generációjának tagja, közöttük a következő rokoni viszonyok állnak fenn:

1. Az első generáció tagjainak neve mindössze öt iratban szerepel. Ebből a legkorábbi a családfőre, Mózes Péterre az 1901. évre kivetett hadmentességi díjjal kapcsolatos végzés, kettő a családi ház építésével kapcsolatos dokumentum, kettő pedig egy ajándékozási szerződés magyar és román nyelvű változata, melynek értelmében a szülők (Mózes Péter és Veress Julianna) gyermekükre és annak feleségére hagyják ingóságaik 1/2-ed részét. Életükről az irattár anyagából nem sokat tudunk meg, a család ma élő tagjainak pedig nincsenek a dédszülőkkel kapcsolatos emlékeik.

A református egyház családkönyvének adataiból viszont megtudjuk, hogy Mózes Péter 1852. június 29-én született és 1927. február 16-án halt meg. Felesége, Veress Julianna 1855. szeptember 10-én született és 1932. április 13-án hunyt el. Házasságkötésükre 1875. január 12-én került sor a

sáromberki református templomban, Zoltáni Imre lelkipásztorsága idején.¹⁵ A családnak az évek során 11 gyermeke született, de a családkönyv adatai szerint csak öten érték meg a felnőtt kort.¹⁶ A családi irattárban ránk maradt iratok szerint Mózes Péter 1912-ben kapott engedélyt a Maros Felső Járásbírójától egy 12x4,5 m alapterületű vert földfalú, cserépfedéllel ellátott lakóház, egy 4x4,5 m alapterületű vert földfalú, cserépfedéllel ellátott nyári konyha és egy 8x4 m alapterületű fenyődeszkából épült pajta és csűr építésére. A dokumentum ugyanakkor árnyékszék építését is engedélyezi. Ugyanakkor egy 1913-ban született dokumentum 10 évig házadómentességet biztosít a család számára. A legközelebbi dokumentum egy évtizeddel későbből származik és a család másodszülöttjének, Mózes Ferenc és feleségének megajándékozására vonatkozik. Erre nem sokkal a családfő halála előtt, 1923. október 13-án került sor. Ez az ajándékozási aktus valójában a családfői szerep átadásának rítusaként is felfogható. Maga a dokumentum szó szerint ki is mondja, hogy az ingatlanok átadást követően azok teljes haszna és terhe a megajándékozottra hárul. Ettől a dokumentumtól számítva a családi irattár anyagának címzettjei a következő generáció tagjai közül kerülnek ki.

2. Ahogy a fentebb bemutatott családfa szerkezete is mutatja, a családfa központi magját a második generációjához tartozó Mózes Ferenc és felesége, Bende Ráhel képezik. Ezt az irattár összetétele is igazolja, hiszen a nekik címzett vagy általuk készített iratok mintegy 50%-át teszik ki az elemzett családi irattár teljes anyagának.¹⁷ A családfő, Mózes Ferenc, 1929. december 5-én fiatalon elhunyt, és a gazdaság irányítása és családi élet stabilitásának biztosítása hosszú időre az özvegyre hárultak. Ezt jól jelzi az a tény is, hogy az elemzett iratok legnagyobb részében – mintegy 38%-ának – címzettként vagy feladóként (készítőként) az özvegy Mózes Ferencné neve szerepel.

Mózes András, a sáromberki származású teológiai professzor Sáromberkéről írt monográfiájának első kötetében egy 1941-ben készített

¹⁵ Sár. Ref. Egyh. Lev. I/16

¹⁶ A gyermekek születési sorrendben a következők: András (1875. X. 18.), Ferenc (1877. XI. 26.), Péter (1880. IV. 8. – 1885. IX. 15.), Péter (1884. VI. 16.), György (1885. XII. 21. – 1886. III. 1.), György (1887. XII. 22.), Juliánna (1882. VII. 12.), Zsuzsánna (1890. IX. 16. – 1892. VI. 4.), Anna (1891. XII. 25. – 1892. I. 17.), István (1896. II. 6. – 1896. VII. 15.) és István (1897. VI. 22. – 1897. VIII. 4.) Sár. Ref. Egyh. Lev. I/16

¹⁷ Erről részletesebben lásd a következő alfejezetben.

adatgyűjtés alapján számba vette a falu lakosságát¹⁸. Ez tartalmazza a családfők nevét, felekezeti hovatartozását, vagyoni állapotát és a házzszámot (Mózes é.n. I: 82–102). A család második generációjáról itt a következőket olvashatjuk: „121. Özv[egy] Mózes Ferencné, 4 személy, református. A Mózes Péter menyé. Földház, pajta, csűr, ól, kút, nyári konyha, 2 tehén, 1 borjú, 1 disznó, 4, ¼ hold föld” (Mózes é.n. I: 92). Ugyanakkor az összeírásból az is kiderül, hogy a korábban már említett vert falú családi ház a falu központjától Délre eső Súlymos utca közepe táján állott.

Az említett összeírás, valamint a családi irattárban megőrződött dokumentumok adatai alapján a család a sáromberki parasztság középrétéhez tartozott, hiszen a család által birtokolt 4¼ hold földterület a sáromberki átlag körül helyezkedik el.¹⁹ A középparaszti fogalmát azonban itt megszorításokkal kell kezelni, hiszen a fent említett földterület valójában csak szerény megélhetést biztosított a népes család számára. És ezt a helyzetet a családfő korai halála csak tovább nehezítette.

A második generációhoz tartozó család családfője, Mózes Ferenc, 1877. november 26-án született és 1929. december 5-én halt meg, viszonylag fiatalon.²⁰ Így a család és a gazdaság irányítása hosszú időre az özvegyre, Bende Ráhelre hárult. Bende Ráhel 1884-ben született, Mózes Ferencsel 1906-ban kötött házasságot.²¹ Házasságukból öt gyermek született: Ilona 1911. július 7-én, Erzsébet 1914. január 14-én, Anna 1916. szeptember 28-án, Mihály 1919. szeptember 29-én és Jenő 1922. július 22-én.²²

A gyermekek többségére csupán néhány dokumentum utal, ami azzal magyarázható, hogy a gyermekek egy része még az irattár dokumentumainak sűrűsödése előtt²³ elhunyt vagy kiléptek a család kötelékeiből. A család legidősebb gyermeke, Ilona 1931. április 7-én hajadonon hunyt el. Erzsébet 1937. december 3-án ment férjhez a szintén sáromberki származású Vajda Andráshoz (sz. 1905. XII. 12.), házasságuk azonban nem

¹⁸ Az adatgyűjtést Mózes András és Vajda Ferenc végezte (Mózes é.n. I: 82).

¹⁹ Szabó Miklós szerint az 1934-es adatok alapján egy parasztgazdaságra átlag 3,1 hold földterület jutott Sáromberkén (Szabó 1994a: 16).

²⁰ Sár. Ref. Egyh. Lev. I/47

²¹ Bende Ráhel származásával kapcsolatosan a családi irattár és az egyházi iratok egyaránt szűkszavúak. Mindössze születésének éve van feltüntetve a *Családkönyv* III. kötetében. Sár. Ref. Egyh. Lev. I/47

²² Sár. Ref. Egyh. Lev. I/47. Valamint a családi irattár egy lapja, melyre a családfő, Mózes Ferenc feljegyezte gyermekeinek születési dátumát.

²³ Erről részletesebben lásd a következő alfejezetben.

volt hosszú életű és nem születtek utódok belőle. Mózes Erzsébet ugyanis 1948. december 14-én meghalt. Annát szintén 1937-ben, szeptember 26-án vette feleségül Boczog György (sz. 1910. VIII. 25.). Házasságukból két gyermek született: Ilona (1937. XII. 13.) és Irén (1941. VII. 11.).²⁴

1940-re tehát csupán Mihály és Jenő maradt a családi házban. Ez utóbbi 1942. május 5-én vette feleségül Szabó János és Nagy Zsuzsanna Mária nevű lányát (sz. 1922. XII. 28.). Házasságukból két gyermek született: Jenő (1932. X. 27.) és András (1948. IX. 12.). Mózes Jenő 1998. augusztus 9-én halt meg Sáromberkén.

3. A harmadik generációhoz Mózes Ferenc gyermekei tartoznak. A családi irattár szempontjából azonban elsősorban a Mózes Mihály által alapított család bír jelentőséggel. Egyrészt mert a nagycsalád ezen ága őrizte meg az irattár anyagát, másrészt mert az elemzett irattár dokumentumainak közel 33%-a ehhez a családdhoz kapcsolódik.

Mózes Mihály életpályája az Román Kommunista Pártba történő beiratkozás kérelmezésének függelékeként 1966. január 3-án írt önéletrajza (*autobiografie*), a család tulajdonában megőrződött hivatalos és magán-céllal készült iratok, valamint gyermekei visszaemlékezései alapján rekonstruálható.

1919. szeptember 29-én született Sáromberkén. Hat elemi osztályt végzett (1926–1932), az iskola befejezése után a család földjein dolgozott. Apját korán – alig 10 éves korában – elveszítette, így a háztáji és a mezei munka megszervezése, lebonyolítása korán az ő feladatává vált. 21 évesen, 1940 decemberében sorozták be katonának a 21. Honvéd Határőrség Hadosztály 3. századába, Gyergyótölgyesre, ahol három évig szolgált. Rövid ideig – 1942. december és 1943. március között – Nagyiván, 1943 novemberében pedig Gyergyóhollón teljesített szolgálatot. 1943-ban szerelt le. Öthónapnyi szabadság után ismét behívót kapott, Ditróba kellett jelentkeznie, ahonnan csakhamar átszállították a gyergyótölgyesi kaszárnyába. Innen vezényelték ki századát 1944. szeptember 5. után a hadszíntérre, ahol orosz katonák fogságába esett.

Katonáskodása nagyobb részében a frontvonal mögött teljesített szolgálatot. A kötelező 18 hónapos kiképzés után tizedesi rangig vitte, az újoncok, illetve az átképzésre behívott idősök betanításával foglalkozott. 1944.

²⁴ I. Sár. Ref. Egyh. Lev. I/ 67b, I/24a, I/24b, I/78.

szeptember 5. és 1944. november 30. között volt a haretéren, ekkor orosz hadifogságba esett, ahonnan 1948. március 21-én szabadult.

1943-ban, leszerelése után nem sokkal, nősült meg. A sáromberki Kádár Rozáliát vette feleségül, akitől két gyermeke született: Ferenc (1944. I. 23.) és Ilona (1945. III. 22.).

1952-ig földművelésből élt, ekkor a Sáromberki Fogyasztási Szövetkezetnél alkalmazták. Beszerzői és könyvelői állásban dolgozott 1964. január 18-ig, ezt követően rövid ideig levélkihordó volt Marosvásárhelyen, majd 1965. május 7-től az Út-és Hídépítő Vállalat gergyeszegi kirendeltségénél volt éjjeliőr. 1985. szeptember 18-án halt meg.

Felesége, Kádár Endre és Farkas Erzsébet leánya, 1920. szeptember 4-én született és 81 éves korában, 2001. június 1-jén halt meg.

4. Az irattárban szereplő negyedik generációt Mózes Mihály gyermekei, Ferenc és Ilona képezik. Az ehhez a generációhoz tartozó családok azonban – mennyiségét és minőségét tekintve egyaránt – kevéssel járultak hozzá az elemzett irattár alakulásához. A rájuk vonatkozó, valamint az általuk készített iratok száma ugyanis elenyésző. Fontos azonban az a tény, hogy az elemzett irategyüttes a ma élő családtagok²⁵ legidősebb tagja, Mózes Ferenc tulajdonában maradt fenn.

Mózes Ferenc 1944. január 22-én született Sáromberkén. Itt járt elemi iskolába 1951–1958, majd ezt követően Marosvásárhelyen építészeti szakiskolába 1958–1961 között. A szakiskola elvégzése után rövid ideig az építőiparban dolgozott Marosvásárhelyen, majd egy néhány hónapos szakmai átképzésen vett részt. A képzés elvégzése után fémipari szakmunkásként dolgozott a marosvásárhelyi *Metalotehnica*²⁶ nevű üzemben nyugdíjba vonulásáig. Ízületi problémák miatt ugyanis 1992-ben betegnyugdíjazták. Az 1980-as években, mintegy második műszakban sírkerekek készítésével is foglalkozott.

²⁵ A két gyermek közül csak Ilona alapított családot. Házasságából három gyermek született, akik közül ketten szintén Sáromberkén élnek és itt alapítottak családot.

²⁶ Elsősorban könnyűipari cserealkatrészek gyártására szakosodott marosvásárhelyi fémipari létesítmény. 1952-ben alakult Encsel Mór [Encel Mauriciu] néven. Az üzem 1956-ban kibővült és nevét Metalotehnica-ra változtatta, ezzel egyidőben varrógépek és textilipari felszerelések gyártására szakosodott. Az 1989 előtti időszakban mintegy 5500 szakmunkást foglalkoztatott. Az 1990-ben részvénytársasággá alakult és felvette a Matricon nevet. Jelenleg mintegy 250 szakmunkást foglalkoztat.

Ipari munkásként – a sáromberkiek többségével ellentétben – nem az ingázó életformát választotta, hanem lakást vásárolt a Marosvásárhelyen ekkor épülő tömbháznegyedek egyikében, és itt élt egészen az 1984. év végéig. Ekkor – mivel az édesapja egészségi állapota rohamosan súlyosbodott – átmenetileg hazaköltözött²⁷ a szülői házhoz, ám marosvásárhelyi lakását továbbra is fenntartotta.

1995-ben húga nagyobbik fia megnősült, és mivel Mózes Ferenc nem alapított családot²⁸, marosvásárhelyi lakását átadta a fiatal házaspárnak, ő pedig végleg hazaköltözött Sáromberkére.

Mózes Ferenc szabadideje jelentős részét olvasással töltötte. Iskolás korától rendszeres olvasója volt a helyi művelődési ház könyvtárának, de a néhány tucat könyvvel rendelkező helybéliektől is gyakran kért kölcsön olvasnivalót. Elsősorban a magyar történelemmel kapcsolatos írásokat – történelmi regényeket és elbeszéléseket – olvasta előszeretettel. Fiatal korában – élete fontos fordulópontján (sorsfordulóján) – az írás örömet/kínját is megízlelte: az írás és az írott szó segítségével próbálta érvényesíteni akaratát, illetve később az írás segítségével próbálta feldolgozni az őt akkor ért sorscsapást.²⁹ A viszonzatlan érzelmek feldolgozására tett kísérletek során mintegy 100 oldalnyi színes rajzokkal ellátott emlékverset írt össze egy iskolai füzetbe, ezt azonban nem volt hajlandó a kutatás rendelkezésére bocsátani, ahogy a családi iratok ma is használatban levő és a házban őrzött részének megvizsgálását sem engedélyezte.

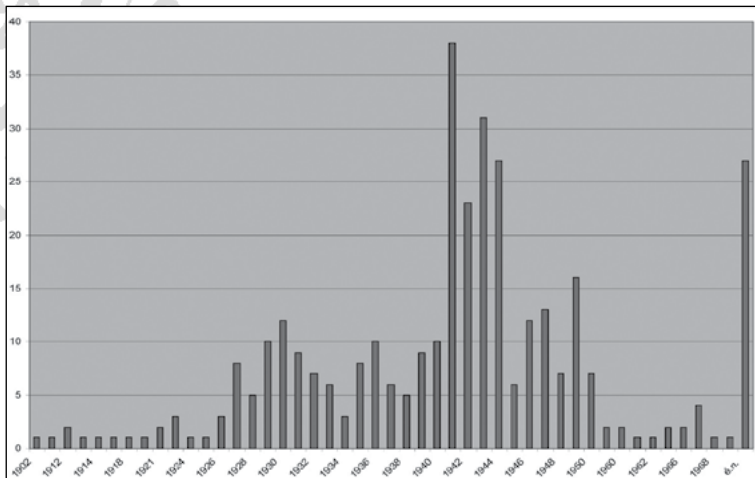
²⁷ Valójában ebben az időszakban kétlaki, ingázó életformát folytatott. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az 1994-ben kiadott településmonográfiában, melynek függelékében (Sáromberke lakói 1993-ban), település teljes lakossága háztartásonként és név szerint fel van sorolva, nem szerepel a neve (lásd Szabó 1994c: 190).

²⁸ Mózes Ferencnek volt egy fiatalkori szerelme, a lány viszont nem viszonzta ezeket az érzelmeket. Annak reményében, hogy sikerül majd meghódítania a lány érzelmeit, számos (emlék)verset írt hozzá, melyeket egy füzetbe gyűjtött össze. A versek mellett a füzet számos rajzot is tartalmaz, ennek tanulmányozását azonban Mózes Ferenc megtagadta. A füzet létezéséről és keletkezésének körülményeiről (a viszonzatlan szerelem történetéről) kortársai közül többen rendelkeznek ismeretekkel.

²⁹ Itt a sorsforduló és a sorscsapás fogalmait a Tengelyi László által kidolgozott fenomenológiai értelemben használom. Lásd Tengelyi 1998: 199–200.

Az irattár szerkezete és szövegtípusai

A Mózes család irattára, abban a formájában, ahogy a kutatás rendelkezésére bocsátotta utolsó őrzője, Mózes Ferenc, mintegy hetvenkét évet ölel fel és összesen 350 tételt számlál. A legkorábbi irat 1902-ből származik, a legkésőbbi pedig 1975-ből. Ez utóbbi nem illeszkedik szervesen az irattár többi részéhez, a hozzá legközelebb eső irat ugyanis 1968-ból származik. Az irattár anyagának éves eloszlása szempontjából ettől eltekintve is több rés található. Így az 1903–1910, az 1915–1916 közötti időszakból, 1920-ból, 1922-ből, az 1951–1958, az 1963–1964, valamint az 1969–1974 közötti időszakból egyetlen irat sem található az irattár anyagában. A fennmaradt évekre átlagban valamivel kevesebb mint nyolc irat esik. Ennek ismeretében a család éves iratforgalmának alakulása szempontjából öt olyan hosszabb-rövidebb periódus azonosítható, amikor az irathasználat és az irattermelés az átlagos fölé emelkedik: 1930, 1936, 1940–1944, 1946–1947 és 1949. Ezek közül az 1940–1944 közötti időszak emelkedik leginkább a többi évek papírforgalma fölé. Ez az a periódus, amikor az adminisztratív hatalom által kibocsátott iratok mellett a magánjellegű iratok száma is számottevően megemelkedik. Ennek okát minden kétséget kizáróan az aktuális társadalmi-politikai helyzettel, a második világháború eseményeivel kell (és lehet) magyarázni. Végül itt említeném meg, hogy 27 irat (ami a teljes archívum 7,7%-át teszi ki) nem tartalmaz kelteztést.

Az irattár anyagának éves eloszlása

Ezek egyetlen kivételével kézzel írott dokumentumok, legnagyobb részük pedig a privát iratok közé tartozik: gazdasági feljegyzéseket vagy emléкverseket tartalmaznak.

Az irattár valamivel több mint fele (50,30%-a) román nyelven készült irat, másik jelentős része (49,10%-a) magyar nyelven íródott. A magyar nyelvű szövegek jelentős része magáncéllal készült és a privát életben tölt be funkciót: közöttük levelek, emléкversek, gazdasági feljegyzéseket tartalmazó füzetlapok szerepelnek. Legnagyobb részüket – 62, főleg táborig levelezőlapra írt levelet és több különálló füzetlapra írt emléкverset – Mózes Mihály írta 1941 és 1944 között, katonáskodása idején. Ezen kívül ide tartozik néhány emléкvers és egy táborig levelezőlap Mózes Jenőtől, egy emléкverses füzet és egy dalgűjtemény a család utolsó generációjának tagjaitól. Az irattár egy kis része – mintegy 0,60%-a – bilingvis. Ezek az 1940-es években, azok első felében születtek, és kivétel nélkül hivatalos szervek által kiadott nyomtatványokról van szó. Az irattár anyagának legnagyobb része, mintegy 66%-a nyomtatvány, valamivel kevesebb mint harmada (30,30%-a) kézzel írott és egy kis része, mintegy 3,10%-a írógéppel írt dokumentum.

A legelső nyomtatvány egy 1912-ből származó himlőoltási bizonyítvány, a legkésőbbi pedig egy 1975-ben kiállított nyugta arról, hogy Mózes Mihály 1975. április 5-én előfizetett a *Vörös Zászló* nevű megyei napilap májusi számaira. A nyomtatványok jelentős része különböző elnevezésű³⁰ bizonylat, amelyek adók és illetékek kifizetését igazolják. Kisebb részük egészségügyi irat: kórházi igazolás és recept.

A kézzel írott szövegeknek csak egy kisebb része hivatalos irat (főleg kifizetéseket igazoló, ügyvédek és közjegyzők által kiállított nyugták), nagyobb részük pedig magáncélra született. A legkorábbi kézzel írott dokumentum hivatalos irat, egyben az irattár legkorábbi darabja is. A Magyar Királyi Pénzügyigazgatóság végzése Mózes Ferenc Péterének azon beadványára, melyben a rá kiszabott hadmentességi díj eltörlését kéri. A legkésőbbi keltezett kézzel írt szöveg egy román nyelven készített önéletrajz, melyet Mózes Mihály 1966-ban készített a Román Kommunista Pártba való beiratkozása alkalmával. A legtöbb kézzel írott dokumentum, mintegy 67 irat, az 1941–1944 közötti időszakból származik, ezek kivétel nélkül

³⁰ A bizonylatok elnevezése korszak- és intézményfüggő, és ez még a román adminisztráció korszakain belül is igaz.

privát iratok, elsősorban a családtagok között megszakadt szóbeli kapcsolattartást áthidaló alternatív kommunikáció termékei: levelek.

Az írógéppel készített szövegek többsége örökösödési és gyámhatósági irat, kiállítója a marosvásárhelyi törvényszék gyámhatósági hivatala vagy különböző, a család által az örökösödési ügyek lebonyolításával megbízott ügyvédek és közjegyzők. A legkorábbi írógéppel készített irat 1912-ből, a legkésőbbi 1950-ből származik.

A hivatalos és privát iratok megoszlása szempontjából az előbbiek részaránya magasan nagyobb az utóbbiakkal szemben. A privát iratok kevés kivételtől eltekintve a második világháború ideje alatt készültek, legnagyobb részük levél. A magániratok másik része gazdasági élet alakulásáról, családi eseményekről tartalmaz feljegyzéseket. Néhány lapon hasznos tudnivalókat örökítődtek meg. A magániratok egy másik jelentős része pedig emlékvés. A leveleket és a világháború idején írt emlékvés egy részét leszámítva a privát iratok alig tartalmaznak keltezt, keletkezési idejüket elsősorban tartalmuk alapján lehet meghatározni. A legkorábbi magáncélú feljegyzést tartalmazó irat a Gazdák Biztosító Szövetkezete által kibocsátott, kitöltetlen nyomtatványra készült. A feljegyzés Mózes Ferentől származik és gyermekei születésének időpontját rögzíti. E nyomtatványon a legelső feljegyzés 1911-ből, a legutolsó 1922-ből származik:

„*Gazdák Biztosító Szövetkezete Képviselete*

Vertretung der Verzierungs-Genossenschaft der Landwirte

Alapított 1900-ban

Gebründet im J. 1900

Sáromberke 1911 Julius hó 7 - n.

Mózes Ilona született 1911 be Julius ho 7 pénteken este 7 orakor

Erzsi született 1911 január ho 12 héfón reggel 3 orakor

Anna született 1916 szeptember ho 28 csütörtökön reggel 4 orakor

Mihály született 1919 szeptember ho 29 este 7 orakor

Jenő született 1922 Julius 22 péntek regel 7 orakor”³¹

Az utolsó datált magánirat – egy ajánlott levél másolata – 1962-ből származik. Szintén az 1960-as években született egy emlékvéses füzet, melynek egyetlen keltezt emlékvését 1962. március 12-én írta Manole Gheorghe kapitány román nyelven, a kötelező sorkatonaság ideje alatt.

³¹ Dólt betűvel jelzem a nyomtatott szövegrészeket.

Tulajdonosa Mózes Ferenc. A füzet 48 lapnyi emlékverset (bejegyzést) tartalmaz, legnagyobb részük ugyanazon kéz írása. Egy másik füzet megmaradt lapjain az 1950–1960-as évek slágereinek szövegei találhatóak.

A hivatalos iratok az irattár 74,30%-át teszik ki. Ha ezt összevetjük a nyomtatványok (66,60%), valamint az írógéppel készített dokumentumok (3,10%) részarányával, akkor az derül ki, hogy ezeknek az iratoknak 4,60%-a (17 irat) kézzel íródott. A hivatalos iratok kis része – mintegy 4%-a (14 irat) – korábbi nyomtatvány (vagy annak egy részét) felhasználva, annak hátoldalára készült. Ezek esetében gyakori, hogy a korábbi nyomtatvány más kormányzati időszaktól való és más nyelvű nyomtatványt használ fel. Ugyanakkor fontos megemlíteni azt a tényt is, hogy a hivatalos iratok 26%-nak (68 irat) a hátoldalán a család valamelyik tagjától (az éppen aktuális családfőtől) származó rövid feljegyzés található.

A Mózes család irattárának szerkezete éves bontásban a következő táblázatban összegezhető:

év	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k
1902	1		1				1		1		
1911	1		1				1	1		1	
1912	2		2		1	1			2		
1913	1		1		1				1		
1914	1		1		1				1		
1917	1		1		1				1		
1918	1		1		1				1		
1919	1	1			1				1		
1921	2	2			2				2		
1923	3	3			2	1			3		
1924	1	1			1				1		
1925	1	1				1			1		
1926	3	3			3				3		
1927	8	7	1		7		1	1	8		1
1928	5	5			4	1			5		2

év	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k
1929	10	10			10				10		4
1930	12	11	1		10	2		1	12		2
1931	9	6	3		6	1	2	1	9		3
1932	7	7			7				7		3
1933	6	5	1		6				6		2
1934	3	3			3				3		1
1935	8	7	1		8				8		2
1936	10	10			10				10		3
1937	6	6			5	1		1	6		2
1938	5	4	1		5				5		
1939	9	5	4		8		1		8	1	3
1940	10	3	6	1	8		2	1	10		4
1941	38		38		14	1	23		15	23	5
1942	23		23		6		17		6	17	2
1943	31		31		21	1	9	1	22	9	6
1944	27		27		9		18		9	18	2
1945	6	3	2	1	4		2	1	6		
1946	12	9	3		9		3	1	11	1	3
1947	13	13			13				13		8
1948	7	7			7				7		3
1949	16	16			13		3		16		4
1950	7	6	1		6	1			7		1
1959	2	1	1		2				2		
1960	2	1	1		2				2		
1961	1		1				1			1	
1962	1	1			1				1		1
1965	2	2			2				2		
1966	2	2			1		1		2		

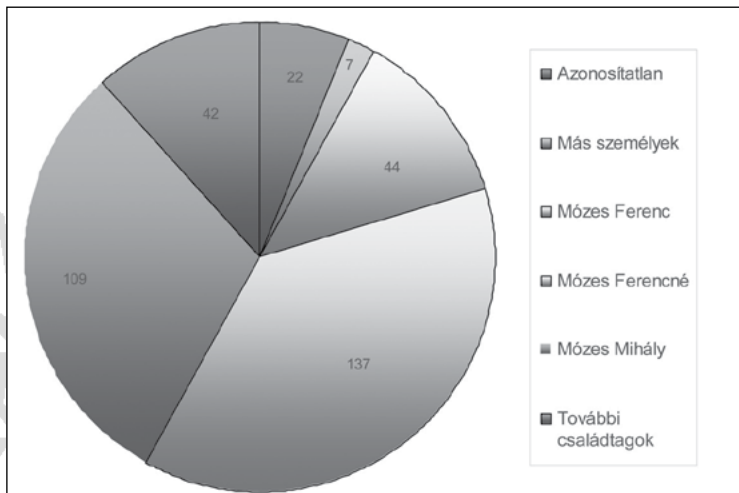
év	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k
1967	4	4			4				4		
1968	1	1			1						
1975	1	1			1				1		
é. n.	27	9	18		6		21	5	9	18	1
Össz.	350	176	172	2	233	11	106	14	261	89	68
%	50,3%	49,1%	0,6%	66,6%	3,1%	30,3%	4%	74,3%	25,7%	26%	7,7%

Táblázat: A Mózes család irattárának szerkezete és eloszlása évekre lebontva. Ahol: a = iratok száma összesen, b = román nyelven készült iratok, c = magyar nyelven készült iratok, d = kétnyelvű iratok, e = nyomtatvány, f = írógéppel készült, g = kézzel írott, h = korábbi iratot használ fel, i = hivatalos, j = privát, k = feljegyzés található a hátoldalán.

Az irattár legnagyobb része, 137 irat (az irattár 38%-a) Mózes Ferencné Bende Ráhel nevéhez köthető, ezek túlnyomó része hivatalos irat és valamennyi 1930–1949 között született. Hozzá közel áll a Mózes Mihály személyéhez köthető iratok száma, akire az irattárnak mintegy 30%-a (107 irat) esik. A harmadik szintén jelentősebb iratmennyiség Mózes Ferenc nevéhez köthető. A megőrzött iratoknak mintegy 12,5%-a (44 irat) kötődik az ő személyéhez. Az első egy 1921-ből származó oltási igazolvány, az utolsó pedig egy 1966-ban írt román nyelvű önéletrajz. A két végpont között azonban az iratok egyenlőtlenül oszlanak el, nagyrészüket 1940–1944 között keletkezett és a privát iratok közé tartozik. Az iratok 12%-a (42 irat) a család további tagjainak nevéhez kapcsolódik. Így Mózes Jenő neve 11 (3,14%) iraton szerepel, Kádár Rozália neve 6 iraton, Mózes Péter és Mózes Ilona neve 4-4 iraton, Mózes Ferenc ifj. neve 3 iraton, Mózes Erzsébeté 2 iraton és végül Mózes Ilona ifj. neve 1 iraton szerepel. Ugyanakkor 22 irat esetében nem lehet biztosan azonosítani tulajdonosát.³² Ezek kivétel nélkül magáncélra készített és kézzel írott dokumentumok. Keletkezésük

³² Annyi azonban mindenképpen nyilvánvalónak látszik, hogy ezek a család utolsó két generációjának azon tagjaihoz köthetők, akik az 1940-es években vagy ezt követően a családi háznál maradtak. Elsősorban tehát Mózes Mihály, Mózes Jenő, Mózes Ferenc ifj. és Mózes Ilona személye jöhet számításba.

ideje pedig 1940 és az 1960-as évek első fele közötti időszakra esik. 7 dokumentum pedig más személyek nevét tartalmazza. Az irattár anyaga személyekre lebontva az alábbi diagramban összegezhető:

Amint a fenti diagramm is jelzi, és amint már korábban is említettem az irattár összetétele szempontjából a család második generációja bír központi jelentőséggel. Hozzá kapcsolódik az irattár anyagának 50%-a, és ha a gyermekek nevéhez köthető iratokat is ide soroljuk, akkor ez a szám 56,8%-ra³³ emelkedik. Mózes Ferenc családja tehát az, amely az irattárat megalapozta, gazdasági életével kapcsolatosan a legtöbb iratot megőrizte. Ez részben azzal is magyarázható, hogy életútjuk egybeesett a nagy politikai-gazdasági átmenet időszakával, amely a maga módján szintén számottevő hatást gyakorolt a korszak papírforgalmára, annak növekedésére.

A harmadik generációból az irattermelés szempontjából a Mózes Mihály által alapított család emelkedik ki: ha a teljes családot (szülők és gyermekek együtt) vesszük alapul, akkor az irattár 34%-a köthető ehhez a családhoz.

³³ Itt a gyermekek esetében csak azokat az iratokat vettem figyelembe, amelyek az önálló családalapítás előtt keletkeztek.

Szövegtipológiai szempontból az irattár két nagy csoportra osztható: hivatalos iratokra vagy nyomtatványokra és magániratokra. Az első a helyi, regionális vagy országos adminisztráció terméke és a lakosság, valamint a lakosságra kirótt kötelezettségek számon tartását és ellenőrzését szolgálja, az utóbbi a magánélet megszervezésében kap fontos szerepet, és mint ilyen, a paraszti írásbeliség terméke. E két nagy iratcsoport valójában nem válik el ilyen élesen egymástól, a keletkezés idejétől és a kibocsátó szervtől, személytől függően számos átmeneti kategóriába sorolható irattípus található. Ezek az esetek nagyrészt a bürokratizálódás (az adminisztráció működését szabályozó normatív keretek) folyamatában felbukkanó új, és mint ilyen, ismeretlen helyzetekre helyileg adott megoldások (lásd adaptációk) eredményei.

Az irattár helye és szerepe a családi élettérben

Minden társadalom tárolja az adatokat, az információkat, melyek létfontosságúak túléléséhez, melyek lehetővé teszik, hogy jól működjön (Guar 1984: 14). Az írás a rögzítés feltételét, a hordozók (pl. a papír) a tárolást teszik lehetővé. Az információk univerzumának rendszerezését, emlékezetben és használatban tartását pedig a könyvtárak és az irattárak biztosítják. Ezt állítja Roger Chartier egyik könyvében, melyben azt elemzi, hogy a 14–18. századi Nyugat-Európában hogyan sikerült uralni (ellenőrizni) és körforgásban tartani – a kiadók segítségével – a rohamosan szaporodó szövegeket, könyveket. Elemzésében kimutatja, hogy a címkatalógusok, a könyvek különböző területekre való szétválasztása szerző és tartalom szerint, valamint a valóságos vagy virtuális könyvtárak mind az írott szó rendszerezésére, végső soron megszelídítésére és uralására tett kísérletek (Chartier 1994: vii). Ehhez hasonlítható a paraszti irattárak szerepe is: az iratok több generáción átívelő megőrzése, a velük való foglalatosság (rendszerezés, széljegyzetek készítése stb.) az őket kibocsátó intézmények és ideológiák domesztikációjára és familiarizációjára – végső soron uralására – tett kísérletek. Létrejöttükhöz művelődési, társadalmi és esetenként politikai igények és feltételek szükségesek.

Az elemzett irattár kialakulásával és működésével kapcsolatosan csak közvetett adatok állnak rendelkezésemre. Arról, hogy a család korábbi generációi miként és mért őrizték meg, hol tárolták, hogyan használták ezeket az iratokat, maguk a dokumentumok szolgáltatnak adatokat.

Annyi biztos, hogy a család első három generációja a *Súlymos* utcában lakott (lásd a térképet), az itt álló családi házat Mózes Péter építtette 1912-ben. A családi irattárban fennmaradt a ház építésére vonatkozó Marosi felsőjárás által kibocsátott engedély is, amelyből megtudhatjuk a ház és a melléképületek méreteit. Ezek szerint a család egy 12 m hosszú, 4,5 m széles vert falú, cseréppel fedett földházban lakott. Ehhez tartozott egy 4 m hosszú és 4 m széles vert falú, cseréppel fedett nyári konyha és egy 8 m hosszú és 4 m széles fenyődeszkából készült istálló és csűr „egy fedél alatt”. Ezt a házat a harmadik generáció eladta és az *Alszege*n vett hasonló beosztású házat és telket. Itt lakik a negyedik generáció legidősebb tagja, Mózes Ferenc, akinek a tulajdonában az irattár megőrződött.

Mózes Ferenc házat még szülei vásárolták. A ház a településen még fellelhető néhány hagyományos beosztású parasztházak egyike: „első szoba” (tisztaszoba), szoba, konyha és kamra. A házzal átellenben nyári konyha, a gazdasági udvaron pedig fenyődeszkából készült istálló és zárt csűr, valamint két kisebb ól található.

Mivel a lakótér nem volt túl nagy, és Mózes Ferenc édesanyja is ebben a házban lakott, az időközben funkciótlaná vált (a család évek óta lemondott az állattartásról) pajta és csűr évek óta raktárként működik. Itt kaptak helyet a család az idő folyamán lecsereelt régi bútorai, Mózes Ferenc féltve őrzött szerszámai, egy Amerikát megjárt utazóláda (mely a családi hagyomány szerint a ház egykori gazdájának tulajdona volt) és a hagyományos paraszti gazdálkodás használaton kívül rekedt tárgyai.

Az elemzett irattárat Mózes Ferenc egy 60x20x30 cm-es zárral ellátott faládjában szintén az említett csűrben, az egyik szekrénybe zárva tartotta.³⁴ A leveles láda formáját és kivitelezését tekintve nagyon hasonlít a világháború idején használt katonakufferekhez, annak mintegy kicsinyített mása. Készítésének ideje, formája, a felhasznált anyagok, valamint a fa állagának alapján a huszadik század elejére tehető.

Eredeti rendeltetését nehéz megállapítani, annyi azonban bizonyos, hogy az irattár már azelőtt is ebben a ládjában kapott helyet, mielőtt a család a házból a csűrbe költöztette volna az iratokat. Ezt azért fontos kiemelni, mert fontos adatokat szolgáltat az irattár használata, valamint az itt őrzött iratokhoz való viszonyulás szempontjából. Az ugyanis, hogy ezeket

³⁴ A gyűjtés alkalmával ugyanis Mózes Ferenc a frissen alakult helytörténeti múzeumnak adományozta az irattár anyagát.

az iratokat a család egy helyen tárolta és őrizte meg, arra utalnak, hogy szerves egészként kezelte, függetlenül attól, hogy az egyes darabjai a család melyik generációjához tartoztak. Az, hogy egy lezárható ládában tárolták, arra enged következtetni, hogy mindenkori tulajdonosai gazdasági, jogi vagy egyéb egyéni szempontok alapján fontosnak, sőt szükségesnek ítélték ezeknek az iratoknak a védelmét. Végezetül: a házból történt eltávolításuk azt jelzi, hogy ha fontosságuk nem is, de használatuk intenzitása csökkent, már nem képezik részét a rendszeres időközönként használatba kerülő iratoknak.

Az írás, az iratok és az irattár funkciói

A vizsgált iratok az egykori intenzív használat jegyeit ma is magukon viselik. Mintegy 68 hivatalos irat hátoldalán található hosszabb-rövidebb, a család valamelyik tagja által készített feljegyzés. A feljegyzés készítője néhány esetben névjegyével is ellátta ezeket a feljegyzéseket. Az íráskép összevetése, valamint a feljegyzések keletkezési ideje alapján állítható, hogy Mózes Ferencné Bende Ráhel és Mózes Mihály azok a személyek, akik az iratok rendszerezése, valamint a kiadások nyilvántartása során ezeket a feljegyzéseket készítették.

A mintát maguk az egykori iratok szolgáltatták: a 20. század első felének vagyoniügyi és egyéb peres iratai esetében ugyanis az iratok hátoldalára maga az ügyvéd vagy a közjegyző készített – a jogi procedúra részeként – rövid jegyzeteket, amelyek vagy az ügyintézés lezárását vagy pedig a további jogi teendőkre való utalásokat tartalmazták. Ezt az eljárást adaptálta saját igényeinek megfelelően a család, ez az eljárás épült be a paraszti környezetbe.

A feljegyzések egy része a román nyelvű dokumentumok magyar megnevezését tartalmazza: *Román tekekönyv nyugta, Honpolgári igazolvány, Közjegyzői felszólítás, Közjegyzői nyugta* stb. Némelyik a román nyelvű nyugta magyar nyelven készített rövid tartalmi kivonata: *ebben vannak a deszkafacturák és az ajtó, ablakokra kiadott előleg felírva. Kádár Andrásnak 1800 lei 3 részben.*

A jegyzetek legnagyobb része a különböző terhek (adók) kifizetését igazoló iratok (nyugták, igazolások) hátoldalán található: [1] *1931 évi*, [2] *Az 1935 évi adó teljesen kifizetve. Öz[vegy] Mózes Ferencné*, [3] *1934 évi*

ado fele, [4] 1935 évi adoba fizettem 102 leit maradt 260 lei,[5] Rest Laci 113 [alatta] 1935 évi állami ad, [6] 1940 községi taksa kifizetve,[7] Községi takszát kifizettem 1948ra. 1949 évi II ho 24én teljesen ki van fizetve, [8] 1940. Első negyedévi ado. Fizettem 114. lei.1945 évi ado 77084 lei, [9] 1939 évi ado ki van fizetve, [10] 1936 kifizettem 440 k Kérés Községi Tek [?] Eforia, [11] Az 1948 évi összes állami ado teljesen ki van fizetve. Mózes Mihály, [12] 1944 évi vágo marha nyugta, [13] juhakért és hadi marhákér 37 p fizetve, [14] Éjjeli őrök fizetése 1949. Ezek a feljegyzések tehát a következő adatokat tartalmazzák: a) az év, amelyre a kifizetés vonatkozik, b) a kifizetés időpontja, c) az adó típusa, d) a kifizetett összeg, e) a hátralék összege, f) a kifizetést végző/feljegyzést készítő neve, g) számítások és h) egyéb információk.

Természetesen az egyes feljegyzések soha nem tartalmazzák az összes fent említett adatot. A feljegyzések morfológiai elemeinek azonosítása és kiemelése valójában azt a célt szolgálja, hogy rámutasson az iratok használatára, őrzésük, valamint a feljegyzések készítésének funkcióira, kontextusaira. Ezek a feljegyzések emlékezeti vagy deponatív funkcióval³⁵ bírnak. Sstrukturális és funkcionalitás szempontból a gazdanaplóval vagy a gazdasági-pénzügyi feljegyzéseket tartalmazó „mindenes füzetekkel” mutatnak rokonságot. Készítésük, használatuk és őrzésük motorja egyrészt a gazdasági élet átlátható és verifikálható szervezésének igényének megjelenésében keresendő.

A hivatalos iratok őrzését a gazdasági érdek követeli meg: az iratok egymás mellé rendezése és a hátoldalukra készített feljegyzések a gazdasági napló funkcióját töltik be. Másrészt a gazdasági élet megszervezéséhez szükséges segédletként, mnemotechnikai eljárásként is felfoghatók. Az iratok őrzése és a feljegyzés készítésének gesztusa olyan rítusok, melyek a könyvelés aktusaként értelmezhetők. Ugyanakkor azt is jelzik, hogy „meddig elég a hagyomány és mikor van szükség a szerződésre” (Guar 1984: 15).

³⁵ Jan Assmann az írás két „merőben különböző” funkcióját különíti el. Az egyik „a tárolás az emlékezet kiterjesztése és külsővé tétele értelmében”, a másik „a kötelező érvényű közélet, a legfőbb törvényhozói/hatalmi szó kiterjesztése és »exkarnációja« értelmében”. Ebben a kettéválasztásban Assmann az előbbit nevezi az írás deponatív funkciójának. Értelmezésében ez a „nyelviileg artikulált értelem elraktározását, deponálását, archiválását jelenti” (Assmann 2008: 216).

A gazdasági érdek hívta létre az irattár egy másik szövegtípusát, a feljegyzéseket, a gazdasági naplót is. Készítésének kontextusa: a terhek és adók kifizetésének és a család gazdasági helyzetének felmérése, monitorizálása, a gazdaság megtervezése. Elkészítését és megőrzését a gazdasági élet áttekinthetőségének biztosítása motiválja.

Ki az, aki ebben a szerkezetben a feljegyzéseket készíti? Aki a családfő szerepét tölti be az adott háztartásban. A vizsgált irattárak szerkezetének elemzése is jól érzékelteti, hogy a teljes családok esetében a családfő szerepe – és implicit a feljegyzés készítésének joga – a férfit illette meg. A férj elhalálása, szellemi erejének meggyengülése esetén ez a szerep a feleségre hárult, és mindaddig ő végzi ezt a feladatot, amíg gyermekei nem alapítanak családot és veszik át a háztartás irányítását. Esetenként még ekkor is a szülő kezében marad az irányítás, és csak ereje, valamint szellemi képességei gyengülésével adja át a gazdaság tényleges (teljes) vezetését.

Mi a magyarázata annak, hogy ezeket az iratokat a későbbiekben is megőrzik? A vagyoni ügyi iratok esetében az őrzés gesztusa teljesen érthető, a nyugták és egyéb bizonylatok esetében azonban a kérdés jóval bonyolultabb. Az irattár dokumentumaiból és felépítéséből jól kivehető, hogy a szegényebb falusi réteg számára a családokra kivetett adók és kötelezettségek kifizetése komoly anyagi erőfeszítést jelentett. Csupán részletekre bontva és kisebb-nagyobb késéssel tudtak eleget tenni ezen kötelezettségeiknek. A teljes adó kifizetésének elmaradása pénzbírsággal járt, ezért a család szempontjából is szükséges volt a kifizetések és hátralékok pontos ellenőrzése, nyilvántartása. Ez pedig a számlák, nyugták megőrzése révén volt a legkönnyebben megoldható. A számlák őrzésének tehát figyelmeztető/emlékeztető funkciója volt. Ráadásul ezek szükség esetén³⁶ a kötelezettségek kifizetésének ismételt igazolására is alkalmasak voltak. Ez a szükséglet társadalmi-gazdasági nyomásra alakult ki, oka egyetlen társadalomszociológiai kategóriában megfogalmazva: akut bizalomhiány, mely a társadalmi egyenlőtlenség és a társadalmi specializáció következménye (lásd Madnics 1987: 140). Ebből a szempontból ezeknek az iratok-

³⁶ A helyi felületes nyilvántartásnak köszönhetően még a 20. század második felében is gyakran megesett, hogy a helyi szervek elmulasztották nyilvántartásba venni az adó kifizetését, és felszólították az egyéneket a már befizetett adó ismételt törlesztésére.

nak a rendeltetése egyrészt a kötelezettségektől való mentesség, valamint a jogok felmutatása, igazolása: egyfajta performatív funkció³⁷.

Az irattár és egyes dokumentumai emlékezési alakzatként, használtuk, a hátoldalukra készített feljegyzések pedig mnemotechnikai eljárás-ként, ritusként értelmezhetők. Őrzésük célja: emlékeztetni és elősegíteni a család történetének megszerkesztését (a dokumentumok narratívummá szerkesztését), valamint igazolni e narratívumokat.

A számlák őrzését a remény motiválja: az, hogy az őket birtokló személy általuk bizonyos gazdasági-társadalmi előnyökhöz juthat, és ez az elvárás időnként ténylegesen érvényesül. Az 1990-es évek elején például, amikor a magyar állam a 93/1990. (xi. 21.) kormányrendelet nyomán elhatározta a második világháború után Szovjetunióba elhurcolt magyar nemzetiségű személyek kárpótlását, a hadifogságot igazoló személyes (pl. naplók, levelek) és hivatalos iratok felértékelődtek, az egyes családok az egykori katoná- és rabtársak irattárát is felkutatták, annak dokumentumairól másolatot készítettek saját jogaik igazolása céljából. A Mózes család irattárában megőrzött második világháborús leveleknek, postai feladószelvényeknek, hadi célokra történő gabonabeszolgáltatásokat igazoló nyugtáknak szintén ilyen funkciója is van.

Az irattár egy jelentős része a családtagok által magáncéllal készített szöveg, melyek legnagyobb része a második világháború alatt született tábori levelezőlapra írt levél (részletesebben lásd Vajda 2007). Ezek életre keltője a családtól való elszakadás okozta kommunikációs űr, funkciója az egyén visszacsatolása a „nagy kommunikációs hálózatba” (Novotny 1987: 111), mely megkönnyíti számára a frontélet elviselését. Ezeknek a szövegeknek (levelek, emlékkersek) van azonban egy másodlagos kontextusa is, mely meghosszabbítja életüket, és egyben egy másik dimenzióba kapcsolja őket, bekerülnek a megőrzésre szánt szövegek gyűjteményébe. Szövegeként (tárgyi mivoltukban pedig emléktárgyakként) a családi történelem és mitológia megszerkesztésében töltenek be szerepet.

³⁷ A terminust Jan Assmann használja. Értelmezésében akkor beszélhetünk performatív funkcióról, amikor az írás eszközeivel beszédcselekvés valósul meg (Assmann 2008: 215). A performatív irat legszebb példái a dekrétumok és ediktumok, ahol nem a jogalkotó emlékezetbe tartása, hanem a jog kötelező érvényű közzététele a cél (uő. 2008: 217).

Miről „beszélnek” ezek a paraszti irattárak?

Minden család és minden egyén rendelkezik bizonyos számú írott dokumentummal, mely az életút során, annak fordulópontjain készül el, kerül használatba, tölt be fontos szerepet. Az egyén életútja köré szerveződő irattár megalapozása még a tudatosságra ébredés előtt – a születési bizonyítvány kiállításával kezdődik és szintén az egyéntől független, elmúlását igazoló halotti bizonyítvánnyal zárul. Az életút két végpontja tehát egyben a személyi irattermelés végpontjait is képezik. A családi irattár a család-alapító személyekre vonatkozó, általuk készített iratok összességét foglalja magában, melyet a házasságkötés során egyesítenek, azt is mondhatnánk, hogy létrejöttét a házassági levél szentesíti. Ezt az aktust követően az iratok többsége, de a fontosabbak mindenképpen (pl. családi ház építése/vásárlása során született iratok), a családra, annak gazdasági, társadalmi fejlődésére vonatkozik: egyfajta élettörténetet, családtörténetet képez. Pontosabban az iratok vizsgálata, rendszerezése, bizonyos szempontok szerint történő csoportosítása számos történet elmondását teszi lehetővé (lásd Foucault 1999: 11), melyek közül itt csak néhányat említenék, mintegy jelezve azt, hogy az irattár milyen további elemzési lehetőségeket kínál a kutatás számára.

1. Az irattárból az a történet vehető ki, ahogyan az írás megjelent és helyet talált magának a paraszti környezetben. Egyszerre tartalmaz fogódzókat a helyi intézmények kialakulását és fejlődését, valamint az iskolai oktatás elterjedése és a gazdasági-politikai tényezők befolyása alatt kialakuló hétköznapi (közönséges) írásbeliség fejlődési pályáját illetően. Ahhoz, ahogyan az iskolai oktatás során az íráskészség és az írástudás (ki) alakul: az alfabetizáció történetéhez, valamint ennek a tudásnak a személyes célok mentén alakuló gyakorlatba ültetésének minőségi alakulásának történetéhez.

2. Az iratok legnagyobb része, sőt valójában a teljes irattár a gazdasági élet alakulásának történetét rögzíti, annak sikeres és sikertelen momentumait. A kiadásokat és a bevételeket, valamint ezek különbözetét: a gyarapodást vagy az elszegényedést. A családi gazdaságnak a kereslet és kínálat alakulására adott válaszait. A 20 század elején zajló kistermelés, a kommunizmus és az 1989-es fordulat után bekövetkezett privatizáció jelenségei által kiváltott adaptációs stratégiák történetei.

3. Az iratok egy része a családtagok orvosi vizsgálatainak látletelei és a konzultálást követő kezelések dokumentumai, zömével receptek. Az irattár tehát betegségtörténetek tárháza. A betegség a specialista által végzett azonosításának és orvoslásának története. A kezelés és a szervezetnek a kezelésre adott válasza.

4. Az irattár egy másik részét az egyház által kibocsátott iratok jelentik, a vallásos élet történetének tükrét képezik. A keresztelési, konfirmálási, házassági és elhalálozási emléklap, az egyházfenntartó járulék kifizetését igazoló nyugták jelzik azt, ahogyan az egyház és az egyén az írás segítségével egymáshoz kapcsolódik.

5. A személyes iratok, de még a hivatalos szervek által kibocsátott dokumentumok is, az őket létrehozó és használó egyének (közösségek) gondolatvilágába, az őket körülvevő világról alkotott elképzeléseikbe engednek betekinteni. Azaz a történész és az antropológus mellett a pszichológus érdeklődésére is számot tarthatnak.

6. A dokumentumok egy része a második világháború egyéni perspektívából elmondott történeteként is felfogható (lásd Vajda 2007).

Összegzés

A társadalmi formákat az írás révén adminisztrálják, öntik jogi formába. Az írás tehát társadalomszervező, racionalizáló szociológiai tényező, és ez a hatása olyan mértékben érvényesül, amilyen mértékben az írás érvényesül és elterjed az adott társadalomban (Kosárkó 2000: 113). A paraszti irattárak a hatalmi szerkezetek intézményesülésének és örök változásának, valamint a lokális és az egyéni gazdasági-társadalmi, politikai változások lenyomatai. Bepillantást engednek abba, ahogyan a társadalom legalapvetőbb funkcionális egysége, a család és a családot képviselő egyén megbirkózik a társadalommal, és hogy ez milyen helyi és egyéni adaptációkat eredményez. Rávilágít arra, hogy a változó gazdasági-politikai helyzet hogyan alakít ki új dokumentumtípusokat, melyek a maguk során új közösségi magatartásformák és viszonyulások kialakulását eredményezik.³⁸ A világháborúk alatt például a férfilakosság jelentős részét a frontra és a

³⁸ Terbócs Attila ezt egy francia íráskutatással kapcsolatos tanulmánykötetről írt méltatásában a társadalmi érintkezés kényszere diktálta írásbeliségnek nevez (Terbócs 1999: 146).

kaszárnyák barakkjaiba vezényelték. A családtól való elszakadás okozta trauma és kommunikációs úr felszámolására született meg a tábori levelezőlap, mely lehetővé tette a kapcsolattartást a családtagokkal. Sőt, az álam saját eszközeivel serkentette a levelezést: az újságok és a vöröskereszt segítségével levelezőpartnereket toborzott a fronton szolgáló katonák számára. Ugyancsak a 20. század elejének eseményeinél maradván a vizsgált irattárból az is kitűnik, ahogyan a politikai események, a háborúk és a hatalomváltások újabb és újabb dokumentumtípusok (nemzetiségigazoló iratokat az 1920-as években, származást igazoló iratokat a zsidótörvény érvénybe lépését követően, határátlépő igazolványokat az 1940–1944 közötti időszakban stb.) létrejöttét eredményezték.

A társadalom bürokratikus követelményeihez való alkalmazkodás viselkedési és viszonyulási módokat, társadalmi attitűdöket alakít ki. Az iratok őrzése vagy megsemmisítésük, a hátoldalukra készített feljegyzések, másolásuk mind ezzel az alkalmazkodóképességgel, adaptációs készséggel magyarázhatóak, az írás társadalmi megítélésének fokmérője. Ugyanakkor ezt a viselkedést mélyen meghatározza a környezet: maga a bürokrácia teszi szükségessé vagy szünteti meg ezeket a viselkedésmintákat. Vagyis a társadalom és a dokumentum kapcsolata többszörös egymásrahatás révén alakul ki: fordulópontok és adaptációk egész sorának eredménye. Ugyanakkor az iratok őrzése az egyén öntudatoságra ébredésének egyik jele, ennek a folyamatnak az eredménye.

Szakirodalom

ASSMAN, Jan

2008 Írás és normativitás. In: Uő: *Uralom és üdvösség. Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*. Atlantis Könyvkiadó, Budapest, 215–239.

BÁNYAI Irén

1973 A parasztirattárak jelentősége az újkortörténeti muzeológiában. In: IKVAI Nándor (szerk.): *Studia Comitatus 2. Tanulmányok Pest megye múzeumaiából*. Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre, 161–171.

BÁRDI Nándor

2008 A Romániához került erdélyi, bánági, kelet-magyarországi magyarok (1918–1921). In: BÁRDI Nándor – FEDINEC Csilla – SZARKA László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 30–35.

BEREKMÉRI D. István

1994 Az én iskolám. In: *Sáromberke 1319–1994*. Sáromberki Egyházközség, Sáromberke, 146–158.

BEREKMÉRI István Andrásé

2008 *Minden poklokon keresztül*. Sajtó alá rendezte VAJDA András, Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely

BROWN, John Seely – DUGUID, Paul

1997 A dokumentumok társas élete. *Replika*. (25) 177–194.

CHARTIER, Roger

1994 *The Order of Books. Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*. Stanford University Press, Stanford, California

EGYED Ákos

1981 *Falu, város, civilizáció*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

FABRE, Daniel (dir.)

1997 *Par écrit: ethnologie des écritures quotidiennens*. Mission du Patrimoine Ethnologique. Edition de la Maison des sciences de l'homme, Paris

FILEP Tamás Gáspár

2008. A „visszatért” magyarok és nem magyarok beilleszkedése, jogi helyzetük és magatartásuk. In: BÁRDI Nándor – FEDINEC Csilla–SZARKA László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 154–161.

FOUCAULT, Michel (közzéteszi)

1999 *Én, Pierre Rivière, aki lemészároltam anyámat, húgomat és öcsémet. Egy XIX. századi szülőgyilkosság*. (Jószöveg könyvek.) Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest

GOTTSCHALK, Louis – KLUCKHOHN, Clyde – ANGELL, Robert Cooley

1945 *The use of personal documents in history, anthropology, and sociology. Prepared for the Committee on appraisal of research*. Social science research council, New York

GUAR, Albertin

1984 *A History of Writing*. Charles Cribber's Sons, New York

GYENIS Vilmos:

1965 Emlékirat és parasztkrónika. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXIX. (2) 152–171.

HAJNAL István

- 1921 *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*. Budavári Tudományos Társaság, Budapest
- 1933 Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In: *Károlyi Emlékkönyv*. Sárkány Nyomda, Budapest, 16 old. (Újranyomtatva: *Medvetánc* 1982. (2–3) 321–352)
- 1943 *Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12–13. Jahrhundert*. Hrsg. von der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest–Leipzig–Milano
- 1954 *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 7.) Akadémiai Nyomda, Budapest
- 1993a Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In: *Uő: Technika, művelődés. Tanulmányok*. (História Könyvtár. Monográfiák, 2.) História–MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 37–64.
- 1993b Az írás szociális szerepe és az egyetemi képzettség Franciaországtól Magyarorszáig a XII–XIII. században. In: *Uő: Technika, művelődés. Tanulmányok*. (História Könyvtár. Monográfiák, 2.) História–MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 411–420.
- 1993c Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés. In: *Uő: Technika, művelődés. Tanulmányok*. (História Könyvtár. Monográfiák, 2.) História–MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 421–444.
- 1998 Írásbeliség és fejlődés. *Replika*.(30) 195–210.

HOFER Tamás

- 1983 A „tárgyak elméletéhez”. In: KÓSA László (szerk.): *Népi kultúra – Népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajz Kutató Csoportjának Évkönyve XIII*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 39–64.

HYMES, Dell

- 1997 A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata In: PLÉH Csaba – SÍKLAKI István – TERESTYÉNI Tamás (szerk.): *Nyelv–Kommunikáció–Cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 458–495.

JAKÓ Zsigmond

- 1977 A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben. In: *Uő: Írás, könyv értelmiség*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 25–36.

KAMPIS János

1909 *A községek önkormányzati igazgatásának összes szabályai: a községi törvény (1886 : XXII. t.-cz.), valamint az arra vonatkozó törvények, közigazgatási, polgári és büntető bírósági döntvények, bírósági és miniszteri elvi határozatok utasítások és rendeletek alapján.* Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság, Budapest

KESZEG Vilmos

1991 *A folklór határán. A népi írásbeliség szerves műfajjai Aranyosszéken.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

1996 *Kelt levelem. Egy mezőszéki parasztasszony levelezése.* (A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára, 6.) Györffy István Néprajzi Egyesület, Debrecen

1998 Írott szövegek egy személy életterében. *Ethnographia* 109. (2) 589–628.

2000 Szövegtípusok, szövegfunkciók és íráshasználat az aranyosszéki temetési szertartásban. In: CSERI Miklós – KÓSA László – T. BÉRECKI Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón.* Magyar Néprajzi Társaság–Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 131–164.

2001 Az írás és a beszéd konfliktusa: egy írástudó asszony “pere”. *Néprajzi Látóhatár* X. (1–4) 135–148.

2006a *Egy Hir adás a' Késő Maradékhoz. 17–20. századi erdélyi toronygombiratok.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely

2006b Az írás szerepe egy asszony életében. In: Uő (szerk.): *Specialisták. Életpályák és élettörténetek.* (Sapientia Könyvek, 41. Bölcsészettudomány.) Scientia Kiadó, Kolozsvár, 583–663.

2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség.* Egyetemi jegyzet. KJNT–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár

KOCSIS Gyula

1987 Egy mezővárosi család gazdasági-társadalmi törekvései Cegléden. In: IKVAI Nándor (szerk.): *Studia Comitatus* 18. *Tanulmányok Pest megye múzeumaiból.* Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, 143–185.

KOSÁRKO László

2000 Írástörténeteszek és szociográfusok. Hajnal István recepciója az 1930-as, 1940-es években. *Korall.* Tél, 110–127.

KRISTÓF Ildikó, Sz.

2002 A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet? In: HUDI József (szerk.): *Alfabetizáció az újkori Magyarországon című konferencia előadásai. Acta Papensia II.* (1–2) 3–30.

KÜLLŐS Imola

1982 A személyes dokumentumok kutatása a magyar folklorisztikában. In: Uő (szerk.): *Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában.* (Documentatio Ethnographica, 9.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 163–173.

MADNICS György

1987 *Rejtélyes írások. Zsebkönyvek.* Akadémiai Kiadó, Budapest

MANDELBAUM, David G.

1982 Egy életrajzi tanulmány: Gandhi. In: KÜLLŐS Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában.* (Documentatio Ethnographica, 9.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 29–45.

MARKIEWICZ-LAGNEAU, Janina

1982 Az önéletrajz Lengyelországban, avagy egy szociológiai módszer társadalmi alkalmazása. In: KÜLLŐS Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában.* (Documentatio Ethnographica, 9.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 11–28.

MÓZES András

é. n. *Adatok Sáromberke történetéhez I–IV.* Kézirat, Sáromberki Református Egyházközség Levéltára

NOVOTNY Tihamér

1987 *Az első világháborús katonaemlékek. Antropológiai és művészettársociológiai vizsgálat.* Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest

RÓBERT Péter

1982 Az élettörténeti módszer – szakirodalmi áttekintés, alkalmazási lehetőségek. *Szociológia.* (2) 233–247.

SZABÓ Miklós

1994a Sáromberke rövid története. In: *Sáromberke 1319–1994.* Sáromberki Egyházközség, Sáromberke, 5–64.

1994b Szövetkezeti és gazdaköri mozgalom Sáromberkén In: *Sáromberke 1319–1994.* Sáromberki Egyházközség, Sáromberke, 65–69.

1994c Sáromberke lakói 1993-ban. In: *Sáromberke 1319–1994*. Sáromberki Egyházközség, Sáromberke, 178–199.

TENGELYI László

1998 *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest

TERBÓCS Attila

1999 Írásbeliség a modernitásban. *Tabula* 2. (2) 145–148.

THOMAS, William – ZNANIECKI, Florian

2002–2004 A lengyel paraszt Európában és Amerikában 1–6. Új Mandátum, Budapest

TÓTH Zoltán:

1977 Schizler Károly kádármester Szekszárdon. Agrártörténeti Szemle XIX. (1–2) 199–218.

VAJDA András

2007 „Világháború”: történet vagy történelem? In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 452–480.

VARGA János

1964 Öreg Gyüker József krónikája. Agrártörténeti Szemle VI. (3–4) 452–471.

Térkép a Mózes család egykori és jelenlegi házának a településen belüli elhelyezkedéséről

Turai Tünde

Család: ideológia és gyakorlat.

Az intézmény újragondolása az idősek felől

Van-e/lesz-e család? Szétesik-e? Milyen családformákról lehet beszélni? Érvényesek-e még az úgynevezett hagyományos családtípusok? Új típusok jönnek létre? Vagy egyszerűen csak individuuumok laza szövetségé hálója alkotja/fogja alkotni társadalmunkat? – Kérdések és aggodalmak, melyek fokozott mértékben foglalkoztatják a társadalomkutatókat és a közgondolkodást. Az 1960-as évektől Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban a modernizációs tendenciák és a jóléti államszervezet kiépülése miatt, a szocialista országokban pedig a központilag irányított iparosodás és urbanizáció, valamint a családra vonatkozóan életbe léptetett törvényi szabályozások következtében végbement igen gyors változások foglalkoztatták a kutatókat. A strukturális változások folyamatosan nagy hangsúlyt kaptak, sok elemző kereste a választ arra, hogyan formálódott meg és vált dominánssá a nukleáris család. A témának két fontos aspektusát munkálták ki: egyrészt a többi, inentől kezdve történetiként kezelt családformák (nagy család, törzscsalád) felbomlását, a korábbi kötelek fellazulását elemezték, másrészt az ezeket kiváltó okokat. Ez utóbbi pedig már átvezet a másik fontos területre, a család tartalmait ért változások feltárásához és értékeléséhez: milyen új problémákkal kellett megküzdnie az új családnak, milyen stratégiákkal oldotta meg az új helyzeteket, milyen – mennyiségi és minőségi értelemben egyaránt – szociális háló vette körül a kis nukleáris egységet, mennyiben és miben módosultak a család hétköznapijai, ünnepei, belső viszonyrendszere és jelentései. Bár erős konszenzus van arra vonatkozóan, hogy a család intézményét ért változások a nukleáris család felé való elmozdulás tendenciájában összegezhethők, fontos vita bontakozott ki annak újragondolására, hogy a kiscsalád mennyiben szakadt ki a szélesebb értelemben vett családi kötelekekből, azaz mennyiben tekinthető levált, önálló egységnek. Az antropológiai és szociológiai kutatások azt mutatták ugyanis, hogy a különélő családmagok

között – akkor sem, ha meg kellett küzdeni a területi mobilitás okozta nehézségekkel – továbbra sem szűnt meg az intenzív kapcsolat, illetve a kölcsönös gazdasági és szociális segítségnyújtás sem,¹ amely tehát indokoltá tette – érvelt Eugen Litwak – egy új terminus, a *módosult kiterjedt család* használatát (Litwak 1960).²

A vita fókuszpontját az 1980-as évektől nem a családdal kapcsolatos változások vagy a számbeli zsugorodás foglalja el, hanem egyáltalán az intézmény léte, fenntarthatósága és fennmaradása a kérdés.³ Elsőként az amerikai kutatók fordították ebbe az irányba a diskurzust, de hamar begyűrűzött Nyugat-Európába, és a 2000-es évektől egyre több publikáció lát napvilágot ezzel a felütéssel a magyar szakirodalomban is (Bukodi 2004, Hernádi 2001). Az elmélet alaposan megosztja a kutatókat. A Marvin B. Sussman, Suzanne K. Steinmetz és Gray W. Peterson által szerkesztett, a családkutatások nagy alapkönyve 1999-ben az alábbi gondolattal nyitja meg oldalait: „a nukleáris családok, két heteroszexuális partnerrel, biológiailag kötődő gyerekekkel, fizetett munkaerőpiacon lévő apákkal és háztartásbeli anyákkal, olyan mértékben estek vissza, hogy ma már csak kisebbséget alkotnak társadalmunkban” (Peterson–Steinmetz 1999: 2).⁴ Bár a hagyományos értelemben vett nukleáris család háttérbe szorulását nem vitatják az ellentáborhoz tartozók sem, a hangsúlyt máshova helyezik. Az ellenérveket felsorakoztatók között két irányzat választható el. A népesebb csoportot azok alkotják, akik a *családi hanyatlás elméletével* szemben a *diverzitás elmélete* mellett foglalnak állást, és nem a család megszűnéséről, az intézmény eltűnéséről beszélnek, hanem a család alternatív formáinak a megjelenését tartják napjaink fontos jelenségének. Álláspontjuk szerint a szinglik, az elváltak, a gyerekeiket egyedül nevelők, az újraraházasodók, az élettársi kapcsolatban élők és a homoszexuális párok nem felszámolják, hanem inkább árnyalják a család intézményét (Rapoport 1990, Gelles 1995: 5–6, DeFrain–Olson 1999, Barbagli–Kertzer 2003, Castells 2006: 337–358, illetve néhány példa a magyar szakirodalomból: Tomka 2000: 78–90, Bukodi 2003, Gödri 2003, Utasi 2003, Utasi 2004). Másrészt azokat a kutatókat kell megemlítenem, akik

¹ Elsőként Sussman hívta fel erre a figyelmet (Sussman 1953).

² Hasonló módon érvelnek: Cole 1981, Kerblay 1996: 450–457, Young–Willmott 1999: 43–47.

³ Az elmélet nagy klasszikusa David Popenoe (Popenoe 1988).

⁴ Fordítás tőlem – T. T.

amellett érvelnek, hogy mindezen változások ellenére, vagy sokszor éppen ezek miatt, a családi kötelékek nemhogy gyengülneek, hanem inkább megerősödni látszanak (Berger–Kellner 1984, Schulz 1985).⁵ Merrill Silverstein és Vern L. Bengtson szerint továbbra is a *módosított kiterjedt család* elmélet a legalkalmasabb az egyes családmagok viselkedésének leírására (Silverstein–Bengtson 1997), sőt továbbblépve Bengtson *látens há-lóról* beszél, ami védő burokként veszi körül az egyént és a családmagot, illetve szükség esetén könnyűszerrel aktivizálható a problémák megoldása és a nehéz helyzetek áthidalása érdekében (Bengtson 2001). Caludine Attias-Donfut *intrafamiális redisztribúciónak* nevezi a folyamatos kölcsönös támogatást (Attias-Donfut 2000). Martine Segalen szintén a családi kötelékek megerősödése mellett teszi le a voksot, és Bengtsonhoz hasonlóan a multigenerációs szolidaritást és segítségnyújtást hangsúlyozza, ami a nagy strukturális és mentalitásbeli változások ellenére is folyamatosan háttérrel biztosít a társadalom tagjai számára (Segalen 2003).

Jómagam azon az állásponton vagyok, hogy nukleáris család sokkal inkább létezett/létezik ideológiai síkon, mint a társadalmi gyakorlat szintjén – bár előfordulását vagy előfordulásának lehetőségét kétségbe nem vonom, azt már mindenképpen, hogy olyan általános érvénnyel és kiterjedtséggel létezett volna, vagy létezne, ahogy azt feltételezni szoktuk. Ahogy az említett kutatások is már rámutattak arra, hogy a formailag leszakadt, önállóként deklarált családforma számtalan szálon kapcsolódik más családmagokhoz, magam is amellett érvelek, hogy az úgynevezett kiscsalád, ha identifikációjában így is határozza meg magát, működését tekintve terebélyesebb, messzebb nyúlnak ki karjai, és több pilléren áll, mint amennyit a nukleáris forma biztosítani tud.

A nukleáris családforma a család eltűnésére vagy alternatív formáira összpontosító legrecensebb diskurzusokban egyfajta referenciaponttá, stabil kiindulási ponttá vált, amihez képest el lehet mondani a legújabbkori változásokat. Ebben a minőségében, úgy vélem, a nukleáris család elméleti modellt merevedett, és már korántsem az a szerepe, hogy leírjon egy empirikusan tapasztalható emberi kapcsolattípust, hanem sokkal inkább egy laboratóriumi terminus, egyfajta fogódzó, amihez viszonyulni és viszonyítani lehet, amit az *utolsó családformának* lehet kikiáltani, mintegy

⁵ A család intézményének változatlanul nagy fontosságát hangsúlyozza Örsi Julianna is nagykunsági fiatalok között végzett vizsgálatának tapasztalatai kapcsán (Örsi 2003).

a *család prototípusaként* lehet kezelni, és így ehhez képest meg lehet határozni az alternatív együttélési formákat. Az általam vizsgált településen egyértelműen a kiscsaládot tartják a dominánsnak, javában *virágzik*, ezt tekintik a családalapítás normatívájának és imperatívuszának, egyfajta ideálállapotnak, aminek elérése érdekében minden párnak igyekeznie kell, mégpedig fáradtságot nem kímélve. Történik ez annak ellenére, hogy még csak a külön házban és udvaron lakás feltétele sem valósul meg domináns mértékben. A megértéshez akkor kerülünk a legközelebb, ha azt gondoljuk, hogy nem a nukleáris család a domináns, hanem ennek ideológiája.

Amikor az időseknek a családdal fenntartott és/vagy a családon belüli viszonyait vizsgálom, épp ezeket a gondolatokat kívánom feszegetni. Úgy vélem ugyanis, hogy a prokreációs családnak a szülőkkel fenntartott kapcsolata kiválóan alkalmas a család intézményének újrakonceptualizálására. Kirajzolódik ugyanis ezáltal hogy mit tekintenek családnak, hol vannak a határai, kik tartoznak hozzá, melyek a *felsőterületei*, továbbá láthatóvá válnak a feszültségek (elcsúszások és súrlódások) a különböző családformák között (nukleáris, törzs- és nagycsalád), az individuum és a család intézménye között, a vertikális és a horizontális család között, végül pedig kiderül, hogy az egyes társadalmi formátumokról és kapcsolati rendszerekről alkotott mentális konstrukciók hogyan hatnak a társadalmi érintkezésre és fordítva.

A család fogalom használatának rugalmassága – a család definiálásának nehézségei

Mielőtt a család strukturális jellemzőinek és az azokat befolyásoló mechanizmusoknak elemzését elkezdem, fel szeretném hívni a figyelmet a család szó használatának rugalmasságára. E terminus és koncepciója nagymértékben helyzetfüggő. Az, hogy a rokonsági csoportnak mikor mekkora és éppen melyik részét illeti a beszélő a *család* szóval, attól függ, hogy éppen miről, milyen eseményről vagy teendőről van szó. És ez nem csupán nyelvi vagy nyelvhasználati kérdés, hanem egyszerre tükrözi és szabályozza az adott helyzetben érzett és az adott helyzetre alkalmazott stratégiákat, viszonyulásokat és viselkedési formákat – ami pedig az időseket illeti: korántsem mindegy, hogy mikor tekintik és kezelik őket az in-group vagy az out-group tagjaként.

Hadd álljon itt egy részlet egy interjúból. Különböző ünnepi alkalmakról beszélgetve néhány percen belül a család szó három különböző jelentésben hangzik el – először kiscsaládot, majd nagycsaládot, végül pedig törzscsaládot jelöl.

[És úgy van, hogy karácsony első napján vagy karácsony estéjén szoktak eljönni [ti. a gyereke és családja]?]

Karácsony estéjén nem. Akkó az ő kis családjok, meg a mi kis családunk, hanem ünnep másik napján. Vöcsöki születésű az anyósa az én lányomnak.

[És hogy kerültek Hadadra?]

Völcsoki az anyósa, de a fiú hadadi már, ott lakott.

[Maguk szoktak menni Hadadra, vagy inkább ők jönnek?]

Persze. Megyünk disznóvágásra. Vagy szüretelni megyünk. Ment az egész család, jött a sógornóm is szüretelni, me nagy szüretet csinált a lányom anyóssa. Most még divat ottan a nagy szüret, a nagy főzés, mind egy lakodalomba. [...]

[Tartanak születésnapot a gyerekek vagy még nem [értsd: az unokának]?]

Há tartanak, de nem ilyen nagyot. Úgy a család.

[De úgy, hogy akkor a nagyszülők is ott vannak?]

Igen. Nem olyan nagy születésnap, hanem olyan egyszerű.

A nukleáris család koncepciója és az ideológián rést ütő közösségi gyakorlat

A Szilágy megyei Tölgyesen⁶ egyértelműen a *nukleáris család* dominanciája mellett érvelnek, de ez nem tekinthető többnek ideológiai kiindulópontnál, amit a felmenőikkel fenntartott és működtetett kapcsolat tesz leginkább láthatóvá.

A családmagok közötti mentális határvonal kijelölésének jelentősége abban rejlik, hogy identitásépítő tényező és kapcsolatszabályozó stratégia, ami függetlenül attól, hogy a hétköznapi életben az érintkezések és a közösen ellátott feladatok gyakoriak, fontos alapját képezi a közösség működésének. Ez nem jelent feltétlenül érzelmi hidegséget, bár maga után vonhatja

⁶ A tanulmányban használt valamennyi tulajdonnév fiktív az adatközlők védelme érdekében.

természetesen ezt is. Elsősorban kapcsolatszabályozó stratégiának tekintendő. Az individualizációs igények és a generációk közötti eltérő életszemlélet térhódításának észlelésével párhuzamosan kezdték működtetni konfliktusmegelőző és feszültségkatalizáló stratégiaként. Amennyiben sikerül jól összehangolni a *távolságot* és a konfliktusforrás potenciális erősségét, harmonikus kapcsolathoz jutnak, amelynek egyensúlyát eme két tényező közötti viszony folyamatos újragondolásával, rugalmas kezelésével és az alkufolyamatok szüntelen fenntartásával tudják csak eredményesen fenntartani – egy adott állapot kimerevítése, bármennyire is bizonyult megfelelőnek adott paraméterek között, ugyanúgy robbanásveszélyes.

A nukleáris család ideológiai jelentősége erőteljes és domináns annak ellenére, hogy településünkön a családtípusok számszerűségét tekintve legalább ennyire elterjedt a törzscsaládi forma is. A helyiek jobban szeretik ezt is inkább két családnak tekinteni. Ez arra enged következtetni, hogy az egyes családtípusok nem az együttélés formai keretei alapján határozhatóak meg, hanem máshonnan eredő tartalmi elemek töltik fel – bár tagadhatatlan, hogy a fizikai távolság adottságként és lehetőségként nagy befolyással van minderre. Azt vizsgálom meg tehát a továbbiakban, hogy a nukleáris család mikor és hogyan lép át saját „keretein”, azaz mikor és hogyan működnek a családmagok törzscsaládként vagy nagycsaládként, miközben továbbra is nukleáris családként definiálják önmagukat. Ennek a határmezsgyéken mozgó igen érzékeny jelenségének a leleplezésére és megértésére legalkalmasabbnak az idős generációhoz való viszonyulásukat tartom, ugyanis az, hogy mikor tekintik őket a családjukhoz tartozónak (in-group) vagy különálló családnak (out-group) nagyon informatív e tanulmány kérdésfelvetése szempontjából.

A nukleáris család határainak kijelöléséért folytatott küzdelem

A tanács és a beleszólás közötti választóvonal megvonása az egyike azon igen érzékeny határvonal-kijelölési törekvéseknek, melyek alapján a lokális közösség a családmagokat egymástól elkülöníthetőnek gondolja el, és amelyek segítségével a távolságokat jelezni és kijelölni kívánják.

A tanács és a beleszólás problémája az egyik legtipikusabb generációs feszültségforrás. A feloldhatatlan gondot az jelenti, hogy végérvényes

nyugvópont nem lehetséges, az alkuhelyzet nem állítható le, hanem nap mint nap újabb és újabb konszenzusokra kell jutniuk ahhoz, hogy a kapcsolat ne üresedjen ki vagy ne lehetetlenedjen el. A közösség szerint az alapállás mindenképpen az, hogy *Ne szólj szám, nem fáj fejem*, de ez nem egy működtethető gyakorlat, ugyanis ezzel maga a kapcsolat is megszűnne. Az üzenetek tehát szüntelenül jönnek-mennek, miközben nagyon körültekintően vigyáznak arra, hogy a hallgatólagosan kialakított konszenzust ne sértsék meg arra vonatkozóan, hogy ki meddig mehet el, vagyis hol nem lépnek át a beleszólás felségterületére. A két pólus definiálásával kapcsolatban felmerülő probléma a függetlenség kérdéséhez megy vissza. A fiatalok számára a hangsúly az autonómia kiharcolásán van, az idős generáció számára a tétje viszont a családi hierarchiában elfoglalt pozíció megőrzése és a marginalizáció lassítása.

Az idősek helyzete háromszorosan nehéz a tanács/ beleszólás vitához való kiegyensúlyozott pozíció megtalálásában. Egyrészt tagadhatatlanul hatalmi harcról van szó, ugyanis családi viszonyokat és hierarchiákat rendez el az, hogy ki, mikor és hányszor szólhat hozzá adott témához, illetve milyen mértékben választhat szabadon abban a tekintetben, hogy mondanivalójával a közléstől a befolyásolásig terjedő skálának melyik fokát célozza meg. Másrészt az előzetes modell miatt, amit fiataalként tapasztaltak az egykor idősekkel szemben, és ami nagyobb méretű alázatosságra és alkalmazkodásra tanította őket, nem tudják egyértelmű oldottsággal, hanem sokkal inkább tudatos stratégiaválasztással képesek csak kialakítani azt a szerepet, amelyet helyesnek vélnék önmaguk számára. Harmadrészt pedig az identitásukat és életútjukról való nézeteiket is újra kell rendezniük ebből a nézőpontból, hiszen tudásuk és tapasztalatuk elismerése vagy megkérdőjelezése egyúttal az évtizedek alatt felhalmozott és az idős korba, a megérkezés szakaszába hozott értékek beszerzésének technikáját is minősíti. Nehéz tehát az elszámolás és *aratás* idején, amikor a visszatekintéshez az elégedettség és megnyugvás érzését lenne jó társítani, azzal szembesülni, hogy korántsem olyan egyértelmű, és egyáltalán nem mindig az övékkel megegyező a tudásuk megítélése. Nem kis iróniával diagnosztizálják tehát a helyzetet ezzel a mondással: *mán többet tud a csirke, mint a tyúk*. Mindezek ellenére mégis a szülő az, aki nagyobb valószínűséggel választja az elhallgatást, a visszavonulást, mégpedig azért, mert a cél – most is, mint általános érvénnyel másra vonatkozóan is – a konfliktus megelőzése, másrészt pedig a szülő ambíciója elsősorban nem

a vita megnyerése, hanem a generációs ragaszkodás el nem vesztese, sőt erősítése, ami az időződés mértékével egyre dominánsabb.

Úgy érzem, hogy ő magukat sokkal okosabbnak tartják, mind én vagyok. Szóal ezt érzem én. Akkó hogy tudjak én oda beavatkozni?! Értem? Na. Én mán... Hogy mondjam? Én nem akarom aztat, hogy valamive valahogy megsértsem, hogy én azt akarjam mutatni, hogy én több vagyok náloknál. Én mindig visszahúzódo vótam, hogy nem baj, nem baj... csak ippeg szeressenek.

A másik oldalon viszont más a konszenzuálisan elfogadott stratégia. Mivel a fiatalabb generációkra vonatkozóan is a konfliktus-megelőző magatartás az alapvető elvárás, nekik is erre kell törekedniük, ha helyesen akarnak eljárni. De az ő esetükben ennek eléréséhez egészen más út vezet, ami sokat elárul a korosztályok közötti reciprocitás elvének aszimmetrikusságáról:

Úgyhogy meg kell hallgatni, én nem mondom, me én olyan vagyok, aki nem szereti, hogy dirigáljanak, vagy irányítsanak. Én megyek az én fejem után, aztán ha sikerül, sikerül, ha nem, nem, de azért meghallgatom. [...] Nem szoktunk vitázni semmin. Ha mondja, ráhagyjuk, azt ha akarom, úgy csinálom, ha nem, nem.

Törzscsalád

A törzscsalád strukturálisan azt a családformát jelöli, amikor a szülők és az egyik utódcsalád egy házban vagy legalábbis egy udvaron élnek, tartalmilag pedig a gazdasági és az életközösség szorossága tölti fel (Tárkány Szücs 1981: 411, 432–443). Az alábbiakban a kapcsolat működését alakító tényezőkre teszem a hangsúlyt, a fizikai közelséget csak keretfeltételnek tekintem. Úgy gondolom ugyanis, hogy az egymás közvetlen terében élők nem alkotnak feltétlenül közösséget, viselkedhetnek különálló családmagokként is, miközben az egymástól távolabb élők felléphetnek törzscsaládként, amennyiben felelősséget éreznek egymás iránt, illetve az érzelmi és/vagy mentális kötelékek összefűzik őket.

Számtalan példája van annak, hogy a nukleáris család feladatai ellátása érdekében túllép saját keretein, mégpedig úgy, hogy nem fizetett szolgáltatást vesz igénybe, hanem a kommerciális alapon elhelyezkedő alternatívák helyett a családi szolidaritásra épülő segítségnyújtást igényli. Egyike ezen

példáknak a beteggondozás és a gyerekvigyázás. A családtagok részvételi hajlandóságát és aktivitását csak részben magyarázza az állami és a civil szféra által kínált ellátás hiányossága, sokkal inkább magyarázza a közösség viselkedését a családról és a család feladatairól való gondolkodás: csak azon gondokat engedik át a *személytelen*, formális és kommerciális problémamegoldás tételére, melyeket nem családi hatókörbe tartozó feladatoknak tartanak. Azon tevékenységek esetében viszont, amelyekkel szemben családi elkötelezettséget éreznek, családként látnak el, még akkor is, ha nukleáris családként nem elégségesek hozzá, így – az adott szükségnek megfelelően – hosszabb-rövidebb időszakra törzscsaládként működnek.

Mind a beteggondozás, mind a gyerekre vigyázás elsősorban vérségi és vertikális alapon kötelez. Affinális és horizontális síkon is aktivizálódhatnak a családi kötelékek, de erre leginkább csak akkor kerül sor, ha temporális, és nem hosszú távra szóló problémamegoldásra van szükség.

A beteggondozás elsősorban vérségi alapon kötelez, az affinális rokon (meny/anyós/sógornő) akkor kap nagyobb szerepet, ha a közvetlen vérségi kötelék nem elérhető, vagy ha valamilyen különleges érzelmi ragaszkodás fűzi egymáshoz őket. Bár ez egy olyan krízishelyzet, amikor a családtagok felülemelkednek a közöttük lévő hétköznapi súrlódásokon, annyiban mégis érződik hatása, hogy a kapcsolat minőségének függvényében, tehát a feszültségekkel arányosan alakul a probléma megoldásában való részvétel is.

A gyerekvigyázás elsősorban vertikális alapon kötelez, ugyanis valamennyi családtag közül elsősorban a nagyszülők azok, akik kiveszik a részüket belőle, és csak időnként figyelhető meg a testvérek aktivitása. Az ország makrogazdasági és szociálpolitikai lehetőségek és korlátok árnyalják ugyan a gyerekvigyázás kérdéskörét, de alapvetően az mondható el, hogy az orientációs család igyekszik a legnagyobb mértékben belépni azokra a területekre, amelyeket a származási család és a szociális intézmények szabadon hagynak számukra.

Röviden összefoglalva az utóbbi néhány évtized gyerekvigyázással kapcsolat helyzetét, egy lényeges változás említhető. A szocializmusban az anyák számára mindössze három hónapot engedélyeztek, amit szülés után otthon tölthettek gyermekükkel. Utána menni kellett dolgozni, azt a kisebbséget leszámítva, akik háztartásbeliek voltak. Faluról lévén szó, a nagymamák többnyire földműveléssel foglalkoztak, s ha jártak is a kollektív gazdaságba dolgozni, megoldható volt a gyerekekre való ügyelés. Állami

intézmények hiányában (bölcsőde, napközi), ők jelentették a családban a potenciális humán erőforrást, akit mozgósítani lehetett. A mostani fiatal felnőttek körében tehát nagyon sokan vannak, akikre nagymamájuk vigyázott az iskolába lépés, de különösen az óvodába kerülés előtt. Az 1989-es rendszerváltás után más helyzet állt elő. Megnőtt az anyák körében a munkanélküliek, és így a háztartásbeliek aránya, de ugyanakkor az alkalmazásban lévőknek is több idejük marad az újszülöttekre, hiszen két évet tölthetnek otthon. Ezzel párhuzamban a nagyszülők gyermekvigyázási alkalmi megcsappantak, de jelentőségük nem veszett el, ugyanis a szülők munkaideje és a gyermek óvodai/iskolai felügyelete közötti át nem fedett hosszabb-rövidebb időszakok áthidalásában továbbra is ők játsszák a legfontosabb szerepet.

Nagycsalád-stratégia

Végezetül annak bemutatása és igazolása következik, hogy az egyes kiscsaládok akár nagycsaláddá is szerveződhetnek, és bár a vizsgált településen formálisan nem létezik e családforma, emléke is csak nagyon halványan él, a nagycsalád-stratégia alkalmazásától mégsem idegenkednek.

Az idősgondozás problémakörét elemzem, mivel ez egy olyan nagy és felelősségteljes feladat, aminek az ellátása érdekében a család összefog vertikálisan és horizontálisan egyaránt. Ebből rögtön két lényeges következményt vonhatunk le. Elsőként a családi identitásra hívom fel a figyelmet: az idős szülő elgondozása olyan tényező, aminek mentén az utódok automatikusan összetartozóként és családként definiálják magukat. Valamennyien az in-group tagjai, akik előtt közös feladat áll, amivel kapcsolatban közösen kell, hogy megoldást találjanak a közös felelősség alapján.⁷ Másodikként pedig a kisközösség működését emelem ki, nevezetesen azt, hogy nagycsalád-stratégiákat kezdenek alkalmazni, ugyanis a teendők alól kibújni senkinek sem lehetséges a lelkifurdalás és/vagy a deviáns minősítés elkerülése nélkül. Ez nem azt jelenti, hogy valamennyien ugyanazt és egyforma mértékben teszik, hanem hogy valamennyien magukénak érzik a problémát, és ennek adekvát rendezése érdekében vagy aktív szerepet vállalnak, vagy

⁷ A családciklusokról és a szegénységi kockázatokról lásd Spéder 2002: 37–38.

lemondanak valamiről annak javára, aki a gondozás teendőit ellátja. A feladatban és a felelősségben való osztozás a fontos és ennek egyenlő mértéke, nem a hozzájárulás azonossága. Kialakítanak a nagycsaládon belül egy konszenzust, ami alapján megegyeznek a választott stratégiában, amihez a továbbiakban tartják magukat. Lehet akár úgy is fogalmazni, hogy akcióközösséggé alakul a nagycsalád még egyszer, talán utoljára – de az mindenképpen állítható, hogy a legkomolyabban és legszorosabban ekkor éli meg az összetartozást ez a néhány kiscsalád utolsó alkalommal. Ezt követően már más nagycsalád tagjai lesznek, annak, amelyiknek ők a legidősebbjei, és kicsi az esélye annak, hogy testvéreikhez és azok családjaihoz még valamikor ilyen erősen és ennyi szálon kapcsolódjanak.

Az életminőségben bekövetkező csökkenés mérséklésében és késleltetésében a legnagyobb jelentősége a házastársnak van, hiszen amíg ketten vannak, ki tudja egészíteni egymás gyenge pontjait, illetve meg tudja oldani azon időszakok átvészelését, amikor egyikük vagy másikuk gyengékedik, és így hosszabb ideig képesek az önállóság – vagy legalábbis annak látszata – megőrzésére.⁸ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a gyermekek és/vagy unokák nem segítik őket, és krízishelyzetekben nem lépnek fel támogatóként fokozott mértékben, de azt mindenképpen, hogy a gondozás megkezdésére meglehetősen későn, többnyire csak a haldoklás napjaiban kerül sor.

Egyedül maradt, özvegy szülő esetében az utódcsaládok nagyobb mértékben implikálódnak, és az idős életkorának növekedésével, egészségi állapotának hanyatlásával fokozott mértékben vesznek részt feladatainak ellátásában.

Bár a törzscsalád igen elterjedt családforma, mégis az tapasztalható, hogy nincsen domináns többségben az a változat, hogy egyetlen gyerek vállalja fel teljes mértékben az időssel kapcsolatos teendőket. Legalább ilyen mértékben tapasztalható, hogy közösen, nagycsaládként lépnek fel az utódcsaládok a problémák rendezése érdekében. Ennek a gondozási formának az alapja, hogy vagy egyik gyerek sem tudja, esetleg nem akarja felvállalni a szülőt, vagy pedig az, hogy valamennyien magukénak érzik a szülő gondjait,

⁸ Vö. Mike Featherstone és Mike Hepworth elemzését arra vonatkozóan, miért törekednek az idősök az önállóság minél további megőrzéséhez (Featherstone–Hepworth 1997: 135–136). Az általam vizsgált terepen ennél kisebb mértékű a stigmatizálás, ezért az amatti félelmek is visszafogottabbak.

és részt kívánnak venni a gondozásban. Azt is szükséges hozzátennem, hogy még azokban az esetekben is, amikor egyetlen gondozó személyében állapodik meg a család, sem érzi magáról teljességgel leválasztva a többi utód az idősgondozás felelősségét és feladatát. Ritka az olyan eset, amikor valamelyik gyerek semmivel sem járul hozzá szülője jobblétéhez. Többnyire valamilyen deviancia (pl. alkoholizmus) szokott oka lenni, vagy a testvérek közötti átjárhatatlan konfliktus – az előbbire számos, az utóbbira mindössze egyetlen példát találtam több éves gyűjtésem alatt.

A nagycsalád alapú gondozási formára sokan ideális alternatívaként tekintenek, hiszen a helyzet úgy értelmezhető, hogy valamennyi gyerek erősen ragaszkodik a szülőhöz, és egyik sem akar lemondani arról, hogy magára vállalja az anya/apa terheit. De az idilli kép mellett látnunk kell azt is, hogy ez az a változat, ami a legtöbb feszültséget rejt magában. Ennek három oka van. Egyrészt a tökéletes feladatelosztás nem lehetséges. Másrészt így folyamatosan rálátásuk van egymás gondozói munkájára, ami egyúttal a minősítés és felülbírálás momentumára is, és elkerülhetetlen, hogy az egyes feladatokat eltérően értelmezzék, és a rájuk alkalmazható legjobb megoldásról is másképpen gondolkozzanak. Harmadrészt pedig a gondozás ideje alatt bekövetkező változások lehetnek hatással a testvérek egyensúly és egyenlőség keresési törekvéseire. Két dologról van itt szó: a gondozott problémáinak megváltozásáról, aminek következtében újra kell tárgyalniuk a testvéreknek a munkamegosztást, illetve a testvérek lehetőségeinek átalakulásáról, aminek következtében ismét csak elkerülhetetlen az újabb megegyezésre jutás. Amennyiben rövid távra érvényes stratégia-váltásról van szó, nagy az esélye annak, hogy feszültség nélkül kezelik a problémát, de ha nem, akkor könnyen megbomolhat az egyensúlyállapot. Három olyan tényezővel találkoztam, ami okot ad a méltánytalan feladat-osztás érzetének: a testvérek nem vélekednek egyformán a kialakult új helyzetről, így nem indoknak, hanem kifogásnak tartják a teendőkből kevesebbet vállalni akaró/tudó családtag érveit; miközben valamelyikkőjük lead a feladatokból, a többiek nem biztos, hogy fel is tudják vállalni azokat, mert lehet, nincs több idejük, illetve adódhatnak nekik is többletterhek; mivel a közös gondozás egyforma öröklést jelent, nem tekintik méltányosnak, ha nem ugyanolyan mértékben osztoznak a nehézségeken.

Az egyetlen lehetőség az igazságos munkamegosztás megtalálására vagy legalábbis megközelítésére, ha mennyiségi szempontokba kapaszkodnak: pontosan meghatározott napok, hetek vagy hónapok alapján

működtetik a rotációs gondozást – a rövid időszakok váltogatása a gyakoribb, a három hónapnál hosszabbra kiterjedő periódusok meglehetősen ritkának számítanak.

Összegzés

Mivel tereptapasztalatom során arra a következtetésre jutottam, hogy a család nem határozható és érthető meg lezárt definíciók alapján, illetve hogy a család fogalomnak a használata és a hozzá rendelt tartalmak nem kötöttek, hanem flexibilisek, kiválasztottam egy olyan perspektívát, ahonnan nézve újragondolhatóak az egyes családtípusok és érthetővé válnak a közöttük lévő kapcsolatok. Az idősek, lévén hogy a családok önmeghatározása függvényében egyaránt lehetnek az in-group és az out-group tagjai, rálátást nyitnak a különböző családtípusok lokális koncepcióira, és segítenek ezek újraértelmezésében. Az első példa azt mutatja meg, milyen alkufolyamatok mentén jelölik ki a nukleáris családok határait, és hogyan formálják meg a függetlenségükkel kapcsolatos ideológiákat. A második példa arra világít rá, hogy az alapvető családi feladatok ellátására a nukleáris család önmagában nem elégséges, szükséges a kiscsalád kereteinek a túllépése, ám a külső segítség leginkább csak vertikális és vérségi szálon aktivizálható. A harmadik példa viszont azt mutatja meg, hogy az idősek elgondozása érdekében hogyan fog össze a széles értelemben vett család, és hogyan lép működésbe valamennyi családmag egy közösként felfogott cél érdekében. Mindezekből pedig a gyakorlati szempontokon túlmenően a családi identitásra vonatkozóan is levonhatjuk a következtetéseket.

Szakirodalom

- ATTIAS-DONFUT, Claudine
2000 Rapports de génération. Transferts intrafamiliaux et dynamique macrosociale. *Revue Française de Sociologie* 41. (4) 643–684.
- BARBAGLI, Marzio – KERTZER, David I.
2003 Introduction. In: KERTZER, David I. – BARBAGLI, Marzio (eds.): *Family Life in the Twentieth Century. The History of the European Family* 3. Yale University Press, New Haven–London, XI–XLIV.

BENGTSON, Vern L.

2001 Beyond Nuclear Family: The Increasing Importance of Multi-generational Bonds. *Journal of Marriage and Family* 63. (1) 1–16.

BERGER, Peter L. – KELLNER, Hansfried Kellner

1984 Valóságfelépítés a házasságban. In: HERNÁDI Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás.* Gondolat, Budapest, 431–453.

BUKODI Erzsébet

2003 A házasság és az élettársi kapcsolat közötti választást meghatározó tényezők. In: SPÉDER Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában.* KSH NKI–Századvég, Budapest, 165–196.

2004 *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon.* Századvég, Budapest

CASTELLS, Manuel

2006 *Az identitás hatalma.* Gondolat–Infonia, Budapest

COLE, John W.

1981 Family, Farm and Factory: Rural Workers in Contemporary Romania. In: NELSON, Daniel N. (ed.): *Romania in the 1980s.* Westview Press, Boulder, Colorado, 78–95.

DEFRAIN, John – OLSON, David H.

1999 Contemporary Family Patterns and Relationships. In: SUSSMAN, Marvin B. – STEINMETZ, Suzanne K. – PETERSON, Gray W. (eds.): *Handbook of Marriage and the Family.* Second edition. Plenum Press, New York–London, 309–326.

FEATHERSTONE, Mike – HEPWORTH, Mike

1997 Az öregedés maszkja és a posztmodern életút. In: FEATHERSTONE, Mike – HEPWORTH, Mike – TURNER, Bryan S. (szerk.): *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória.* Józsvöveg Könyvek, Budapest, 126–150.

GELLES, Richard J.

1995 *Contemporary Families. A Sociological View.* Sage Publications, Thousand Oaks

GÖDRI Irén

2003 A házasságok és az élettársi kapcsolatok minőségének és stabilitásának néhány metszete. In: SPÉDER Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában.* KSH NKI–Századvég, Budapest, 197–231.

HERNÁDI Miklós

2001 *Családbomlás az ezredfordulón. Angolszász adatok és álláspontok kritikai értelmezése.* Akadémiai, Budapest

KERBLAY, Basile

1996 *Socialist Families.* In: BURGUIÈRE, André – KLAPISCH-ZUBER, Christiane – SEGALÉN, Martine – ZONABEND, Françoise (eds.): *A History of the Family.* Polity Press, Cambridge, 442–475.

LITWAK, Eugen

1960 *Occupational Mobility and Extended Family Cohasion.* *Americal Sociological Review* 25. (1) 9–21.

ÖRSI Julianna

2003 *Családkép, családi minta a nagykunsági fiatalok között az ezredfordulón.* In: Uő (szerk.): *Családok, familiák, nemzetségek. A vérségi kapcsolatok szerepe a változó társadalomban.* Túrkevei Kulturális Egyesület, Túrkeve, 139–182.

PETERSON, Gary W. – STEINMETZ, Suzanne K.

1999 *Introduction. Perspectives on Families as We Approach the Twenty-First Century – Challenges for Future Handbook Authors.* In: SUSSMAN, Marvin B. – STEINMETZ, Suzanne K. – PETERSON, Gray W. (eds.): *Handbook of Marriage and the Family.* Second edition. Plenum Press, New York–London, 1–10.

POPENOE, David

1988 *Disturbing the Nest. Family Change and Decline in Modern Societies.* Aldine de Gruyter, New York

RAPOPORT, Rhona

1990 *Ideologies About Family Forms: Towards Diversity.* In: BOH, Katja et al. (eds.): *Changing Patterns of European Family Life. A Comparative Analysis of 14 European Countries.* Routledge, London–New York, 53–70.

SCHULZ, Wolfgang

1985 *A „családtól” mint intézménytől a férfi, a nő és gyermek közötti részleges kapcsolatokig. A házasság és család szerkezetváltozásáról.* *Szociológiai Figyelő* 2. (2) 74–93.

SEGALÉN, Martine

2003 *Kinship Ties in European Families.* In: KERTZER, David I. – BARBAGLI, Marzio (eds.): *Family Life in the Twentieth Century. The History of the European Family* 3. Yale University Press, New Haven–London, 350–376.

SILVERSTEIN, Merrill – BENGTSON, Vern L.

1997 Intergenerational Solidarity and the Structure of Adult Child – Parent Relationships in American Families. *American Journal of Sociology* 103. (2) 429–460.

SPÉDER Zsolt

2002 *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég, Budapest

SUSSMAN, Marvin B.

1953 The Help Pattern in the Middle Class Family. *American Sociological Review* 18. (1) 22–28.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1981 *Magyar jogi népszokások.* Gondolat, Budapest

TOMKA Béla

2000 *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában.* Osiris, Budapest

UTASI Ágnes

2003 Független, egyedülálló harmincasok: a szingli. In: SPÉDER Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában.* KSH NKI–Századvég, Budapest, 231–253.

2004 *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli.* MTA PTI, Budapest

YOUNG, Michael – WILLMOTT, Peter

1999 *Család és rokonság Kelet-Londonban.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest

Kinda István

A mész az mejen, míg a világ, ment es...

Egy ősrégi népi ipar a 20–21. században

Itt örökkéig mész vót...¹

A mészégetés technikája a régészeti ásatások során feltárt ókori és középkori mészégető kemencék tanúsága szerint alig változott az utóbbi két évezredben. Égetett mész használatára a Vargyas környéki erődök, építmények emelésénél már a kora középkorból vannak adatok. A Rika-erdőben a régészek által feltárt 12. századi toronyerőd romjai közt és körül talált nagy mennyiségű mészanyag arra utal, hogy a mészkö kiaknázásának és hasznosításának helyi gyökerei még ennél is mélyebbre nyúlnak vissza az időbe (Bordi–Dénes 1999: 176).

A mészégetés mesterségének kialakulásában a természeti adottság, a nagy mennyiségű mészszikla jelenléte és kiaknázhatóságának felismerése játszott döntő szerepet. A népi ipar területi szórását az egész Székelyföldről láttelelet nyújtó Cziráky-féle összeírás rajzolja ki a legteljesebben. A Takács Péter szerkesztette többkötetes forrásközlésben végzett dokumentálódás alapján a történelmi Székelyföld székeiben és peremvidékén a mészégetéshez kapcsolódó tevékenységek (égetés, fuvarozás, kereskedelem), vagy azoknak jogi akadálytalansága 1820-ban 36 településen bizonyítható (Takács 2001a, 2001b, 2002a, 2002b). Természetesen számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy az egy-egy településen bevallott „égethetünk”, „kereskedhetünk” nemcsak a lehetőséget jelenti, hanem a tényleges iparüzést leplezi, az adózás elkerülésének szándékával. A 19. század első felében híres mészégető falunak számított Homoródalmás, Homoródkarácsonyfalva, Vargyas, Csíkszentdomokos és Pürkerec (Takács

¹ Az alapkutatót a Székely Nemzeti Múzeum támogatásával végeztem 2007–2008 folyamán. Jelen dolgozat finalizálását a Székely Előfutár Alapítvány Balás Elek-ösztöndíja tette lehetővé.

2001a, 2001b, 2002a, 2002b, Dávid 1941: 137). A falu határában és az azt körülölelő hatalmas erdőségekben előbukkanó mész-kötömbök alapot teremtettek a népi iparűzésnek, amelynek széleskörű gyakorlásával Vargyas szakosodott központtá vált.

Vargyas falumonográfiája a fő megélhetési források közt megemlíti a mészégetés mesterségét is: „a legrégebb időktől fogva a falu lakossága földműveléssel, állattenyésztéssel, fakitermeléssel és mészégetéssel foglalkozott” (Szécsi 2005: 33). A kollektív emlékezetben a mészégetés kezdetei az ismeretlen, majdhogynem mitikus előidőkhöz nyúlnak vissza: *itt örökéig mész vót, ősidők óta. Vótak katlanok mindenfelé, s nem egy vót. Vót a Lokon, vót Alszegbe a falu végén, vót a Rikába, mindenfelé. (1); Azelőtt imitt-amott az erdőkön, volna egy a Kerek-hegy alatt, ott es vót egy katlan, ott künn, az oldalakba itt es, ott es kaptunk egy-egy helyet, ahol katlan vót s látszik, a mésző meg vót égetve, nem égett ki s kihányták, több helyt vót, több helyt. Itt Rikába ugyan kaptam én es két katlant, hol ezelőtt égették, téglával ki vót rakva. (2)*

Idős mészégető gazdák – akik azonosítani is tudták a 20. század elején tevékenykedő égetőket – visszaemlékezései szerint az 1948-as államosítást megelőzően öt-hat mészégető dolgozott állandó jelleggel Vargyason, akik az erdők és a kitermelhető mésző szomszédságában elterülő közbirtokossági területeken épített katlanokban égettek. A termeléshez szükséges mészövet és fát szintén a közbirtokosságtól vásárolták. Jelentős mennyiségű fa származott a kiterjedt birtokkal rendelkező Daniel báró uradalmi erdeiből is. *Ez az erdőrész, ez aztán a bárónak – valamilyen Ferencnek... [Daniel – K. I.] valamikor esszeszedte ő es az erdőréseket, mü vélle megbeszéltnük, ad-e fát? Igen. Met neki es jól esett, met a hulló fát bizon akkor egy száz hektár erdőbe bizon sok fa letört, sok szárazfa lett, azt hordtuk. [...] Mentünk ki az erdőbe fogattal, vittük a fűrész... [Meg kellett fizessék?] Azt meg az el vót rendezve. A báró a fát ő adta, de amikor végeztünk, akkor a katlanétt valamit, valamennyit adtunk. [Mészet?] Nem, pénzt adtunk. Pénzt adtunk, hát mit csináljon ő es az izével, a mésszel. Ide le a nagy kastély most es megvan, a bárói kastély, ide le megvan. (1)*

A mészégetők az előállított oltatlan meszet nemcsak a faluban értékesítették, hanem távolabbi vidékek vásáraitra és a környező falvak megrendeléseire egyaránt szállították: *szekerekkel szállították le s vitték vidékekre. Adták el ilyen régi vékás hogyhújákokkal, vékával, nem*

kilóval, mázsával adták. Két véka mész egy véka gabona. Így cserebérték akkor az árut, a meszet, a gabonát. (3) Visszaemlékezések alapján az 1930–1940-es években használt átlagos katlanban a jelenleginél² valamivel kevesebb, 40–50 mázsa meszet lehetett egy étetéssel előállítani, amelynek szállításához egyidejűleg három-négy szekérre volt szükség. A termelés és a forgalmazás hatékony megosztását kiválóan ellátó közvetítő kereskedelmi forma, a *szekeresség* intézménye a 20. század derekán még javában virágzott. Gyakorlati megvalósulása az jelentette, hogy a 30–40 órás intenzív tüzelést követően – a kihülésre számított 10–12 óra elteltével – a mészégető gazda a beszervezett fogatosokkal több napos, esetleg hetes áruszállító fuvarozásba kezdett, amely során kisebb-nagyobb tételekben kiárusította a friss, oltatlan meszet. *Én vótam a gazdája, én hordtam, nekem vót a két nagy ló, szekér, én hordtam a követ, én hordtam a fát. Akkor mikor kiégettük, akkor még három fogatot szereltem, négyet, avval mentünk hátra reggel, raktuk meg, vittük...* (1) A munka tudatos szervezettségére utal, hogy Vargyas monográfiája a mesterség által összekötött, szoros kooperációban dolgozó társadalmi csoportokat egyenesen *mészégető társaságok*ként említi: „a szövetkezetesítés előtt mészégető társaságok is működtek a községben, amelyek a meszet a közeli és távolabbi helységekben értékesítették” (Szécsi 2005: 33).

A vargyasi idős mészégetők beszámolóí alapján a fontosabb célpontok a Vargyas–Barót–Sepsiszentgyörgy, a Vargyas–Székelyudvarhely, illetve a Vargyas–Kóhalom útvonalak települései voltak. Amennyiben előzetes megrendelésre szállítottak, úgy a szekerekből álló karaván a legrövidebb úton a vásárlóhoz fuvarozta a meszet. *Az illetőnek hazahoztuk, azután fogott neki. Akkor jöttek ide vidékről, Háromszékről, szegődték meg. De mű – megszegődték, odaadták a címet – ismét mentünk szekérrel, vittük igyenesen oda. Jó vót erőssen.* (1)

Ha hetivásárra vitték, együtt indultak a szekeresek, s a vásárban a gazdával megkötött üzlet után válhattak szét, ki-ki a felvásárlóhoz szállítva a szükséges mennyiséget. Esetenként, megrendelés híján, házaló kereskedelmet folytatva vékánként árusították ki a szekér tartalmát: *úgy es vót, mind nem vót eladva, mentünk, mentünk, elhagytuk Málnásfalut,*

² Általánosan 50–70 mázsás katlanokat használnak napjainkban. Az egykori legnagyobb katlan a Vargyas-patak völgyében épített 13 mázsás (ún. *vagonos*) volt. A mesterség etnográfiai leírását bővebben lásd Kinda 2007: 587, 590–591.

mindeniütt kaptunk gazdát, jöttek, na meszet hoztam, mennyit adjak, ennyit. Na jöjjenek bé. Béjöttünk. (1) A beszámolók alapján a tranzakciót minden esetben a gazda kötötte, s ezután beszélte meg a felfogadott fuvarossal, hogy hova mennyi meszet szállítson házhoz. *Így jöttek pláné tavaszon az asszonyok meszelni annyian voltak, mikor kiértem a szekérral, ez 20 mázsa volt rajta, mikor 10 perc eltelt, már le es volt seperve. Úgy jöttek, vették.* (4)

Az előzetes megegyezés alapján fogadott szekeresek a több napig, esetenként akár egy hétig is tartó utazás alatt saját, otthonról vitt kosztjukon éltek, bővebb étkezéssel egybekötött közös áldomás elfogyasztására egy-egy sikeres útból hazatérőben, ismerős fogadóknban került sor. Rendszerint már az első csárdánál, ahol megállt pihenni a csoport, kifizette a gazda a fuvarosokat, hogy azok kedvükre költekezhessenek, mulathassanak. *Én, mikor a meszet eladtam, akkor a pénzt megkaptam, akkor bémentünk egy kiskocsmába, s na nesze neköd es, megfizettem a fuvardíját. Mindegyiknek vót pénze, mindegyiknek. Sok jó pénzt kaptunk erősen a katlané. [...] Ettünk-ittünk, akkor ültünk szekérre, éjjel-nappal hazáig jöttünk. Úgy meg vótak a lovak es, a fogatok es szokva, hogy egymást nem hagyták el. Egymás után a négy fogattal jöttünk. De nem csak én, a másik es négygyel, a másik es négygyel, ugye. Sokat égettük akkorjába, sok meszet hordtunk.* (1)

Hazaérve a szekeresek vagy más gazdák újabb fuvarjainak szállítást vállalták, vagy saját gazdaságukban dolgoztak, a mészégető pedig az újabb katlan mész előállításához szükséges nyersanyag beszerzésével és az égetési munka megszervezésével foglalatzkodott. *Kaptunk embört es, béraktuk, kaptunk embert, az ember égette, mert nekünk fogatunk vót, ló vót, szekér vót, nekünk kellett menjünk köétt, fáétt, ugye.* (1)

Lényegesen könnyebb volt a fuvaros élete a mészégető gazdáéhoz viszonyítva, egyrészt azért, mert a fogatos számára a faluban mindig akadt munka, másrészt azért, mert valójában nem ő, hanem jó erőben tartott lovai dolgoztak helyette. Állandóan mozgó életmódja révén alapvetően tájékozottabbnak, „világlátottnak” számított a faluban.

A mészégetés művelői az önellátó és az árutermelő életstratégiák komplexen alkalmazásával teremthették meg egzisztenciájukat. Életszervezésüket, gazdaságukat a több lábbon állás jellemezte. Valamennyiüknek hektáron felüli, akár 5–10 hektár terület is volt a birtokukban, amelyet – tekintet nélkül a mész iránti keresletre – folyamatosan megműveltek,

ugyanakkor az igasállatokként használt lovak tenyésztése mellett teheneket tartottak és sertést is neveltek.³

A mézészeti családjában a munkamegosztás a pénz megszerzésének és a termények előállításának elkülönített tevékenységeire vonatkozott. Míg a családok férfi tagjainak fő tevékenysége a rendkívül nehéz fizikai munkát igénylő mézészetre korlátozódott, az asszonyok feladatköre a gyermekek nevelésére, az állatállomány ellátására, a ház körüli és a mezőgazdasági munkák végzésére terjedt ki. A kora tavasztól késő ősziig tartó szezonban jelentős részt vállaltak a mézészeti munkában is, közülük nem egy férfi módra dolgozott férje mellett a mézészeti kemencénél. Erre utalt idős adatközlőnk, amikor az egyik napszámosa feleségét dicsérte: *A felesége jól, M. erősen jól dolgozik.* [Gondolom, hogy ők a könnyebb munkát azért...] *Az nem, feláll, olyan köveket rak le a szekérről, né... 60–70 kilós köveket.* [Kemény fehérnép...] *Az egyszer olyan, hogy... (2)*

Nagyobb időszaki munkák idejére, mint például szántás, vetés, aratás, a férfiak ideiglenesen abbahagyták a mézészeti munkát, és saját állataikkal, illetve megfizetett munkásokkal dolgozva arra törekedtek, hogy a mezőgazdasági munkát minél rövidebb idő alatt elvégezzék, és visszatérhessenek a hétköznapi, jól jövedelmező tevékenységükhöz. A gyermekek – koruktól függően – munkabírárukhoz szabott apróbb feladatokat teljesítettek szüleik mellett, s közben szinte észrevétlenül beletanultak, szocializálódtak a felnőtt világ menetébe.

Osztán égettük a kollektívnek es...

Az 1930-as években megnyitott külszíni fejtést – a hagymási mézskőbányát – 1948-ban a kommunista hatóságok államosították (Barabás 1991: 154), az önállóan termelő mézszőlők engedélyeit bevonták. Mivel azonban továbbra is – és egyre inkább – nőtt a méz iránti kereslet, a termelést hivatalos keretek közé szorították, a kollektív gazdaság felügyelete alá. Az 1952-ben megalakult kollektív a mézszőlők közül néhányat állandó alkalmazásba vett, mások felhagytak a mesterséggel, és munkások, illetve

³ Bükk és Gömör vidékének háziiparszerűen űzött mézszőlése kapcsán a kutatás ugyanennek a komplementer jellegű gazdálkodásnak a meglétét és hatékony működését igazolta. Lásd Bakó 1963, Paládi-Kovács 1988.

földműves kollektivisták lettek. [Mikor hagyott félbe azzal?] *Hát azt má nem tudom, 51–52-be, akkor béálltunk a kollektívbe.* (1) A hegyekben, a Vargyas-patak völgyébe messze felnyúló határban kialakított tanyán egy állattartással foglalkozó család a kollektivizálást követően még sokáig működtethette a mészégető katlant, a nagy távolságra és a járhatatlan utakra való tekintettel a kollektív gazdaság ellenőrzése csak későre ért el ideig, s akkor sem lehetett rendszeres. *Nem vótunk kollektivisták. Apám nem állott vót bé, me azét a miénk a birtok odafenn vót, ahol laktunk. Olyan messze nem jöttek vót fel, hogy elvegyék. Messze vót, tizenkét kilométerre vót.* (2)

Vargyas határában ekkor, az 1950-es években a használható lefoglalt katlanokat kijavították, másutt újakat, nagyobbakat is építettek az ipari méretekben tervezett mészégetés számára. Az előállított oltatlan meszet immár nem a régióbeli falvak magánrendeléseire fuvarozták, hanem a környéken épülő gazdasági egységeknél, istállók, kollektív raktárak építésére használták fel, illetve a közeli ágostonfalvi állomásról vasúti szerelvényeken továbbították az országos ipari építkezések felé: *hordtuk, tettük szekérre, vittük Ágostonfalvára, és tettük vagonba. A mezei úton el, úgy-hogy azt tettük a vagonba, s vitték a vonattal el.* (1)

Bár az 1948 előtti időszakról a mészégetők nosztalgikus emlékeket őriznek, azt is felemlégetik, hogy a kollektív ideje alatt, szervezett körülmények között valamelyest könnyebb volt a nyersanyagok előteremtése, ráadásul élvezték a helyi hivatalos szféra támogatását is. *Hát a jobb vót akkor. Me könnyebb vót a követ es, könnyebb vót, me a cédulát es megkapta a fára, normálison, de most a cédulákkal es úgy állunk, hogy mikor adnak, s mikor nem.* (2) A fa és a mészkő a néptanácsé volt, abból utaltak ki meghatározott mennyiséget, a mészégetők pedig minden kiégett katlan után pénzben megkapták a fizetséget. *Akkor kollektív alapon ment. Akkor es égettük, mondom, itt szembe Sz. bácsi végig égette.* [De a pénz nem az övé volt...] *Hát na, megkapta a fizetést. Megkapta a fogatnak, megkapta a munkáján azé, hogy elvitték, azé megkapta a pénzt mindenki. Úgy, hogy a pénz nem olyan vót, hogy nem adnak, hanem adták a pénzt. Mikor a meszet kiégette, elvitték, akkor má jött haza, mán a pénzt tették a markába, ennyi. Tudták, hogy mennyi vót egy mázsa mésznek a kiégetése.* (1)

A szocializmus alatt Székelyföldön általánosan elterjedt jelenség volt, hogy a kollektívbe tömörített termelők – nemcsak a földművesek és

állattartók, de a különféle erdei ipart űző családok is – igyekeztek úgy szervezni a munkát és az értékesítést, hogy lehetőleg az állami juttatás mellett valamiféle többletre telessenek szert a rendszer kijátszásával, közvetlenül az ellenőrző biztosok, a brigádosok félrevezetésével, vagy éppen a velük való összejátszás révén.⁴ A vargyasi mézéségetőkkel készült interjúk során is történt arra utalás, hogy *ügyesnek* kellett lenni ahhoz, hogy az illetékes személyek szemet hunyjanak a termék időnkénti megdézsmálása fölött. *Hát ugye, esetleg egy katlant égettünk valahogy, ha úgy sikerült, öt-hat mázsát úgy elcsempészünk belőle, abból.* [Hová tudták azt eltenni?] *A helye megvót! (2)*

Arra, hogy jelenleg a legkisebb, ún. *kollektívnyugdíj*ból élő öreg mézéségetők elégedetlenek a ledolgozott kemény évek után járó állami juttatással, az is magyarázat, hogy a kollektív káderesei nem vezették rendszere-sen a ledolgozott éveiket a munkakönyvben, így nyugdíjba vonulásuk után szembesültek a problémával, amelynek orvoslására már nem volt lehetőség: [S a kollektív idején amit égetett, a munkakönyvbe beírták azokat az éveket?] *Azt bé, mit akartak, s a többit semmit. Huncutság. (2)* Ezt erősíti meg később egy sorstárs is: *a Cseu-világba* [a Ceaușescu-korszakban – K. I.] *ki mennyit dolgozott, arra kapta a pénzt s a normát. S még sokszor bizony nem es írták rea amit kell... (5)* Többen épp az alacsony nyugdíj miatt kényszerülnek arra, hogy előrelahadott koruk dacára – jóval 70 év fölött is – az 1990 után felpeszdült versenyhelyzetben is tovább folytassák jövedelemszerző tevékenységüket. *Sokáig az almási kollektívnek égettem, tizennyolc esztendeig. Aztán, hogy a Cseu-világ megszűnt, akkor kiváltottam az iparendedélyt, rendesen kiváltottam, s akkor égettem én úgy magamnak s el tudtuk adni, vót gazda. (2)*

Most nem megy úgy, mint ezelőtt...

A rendszerváltozást követően a falusi kollektív gazdaságok és a környékbeli állami vállalatok – főleg a jelentős erdővidéki bányaipar – megszűnése a térség lakosságának nagy részét munkanélküliségre ítélte. Ebben a

⁴ A megengedő viszony kiépítését a mezőgazdaság példáján lásd: Oláh 2001, Oláh 2008; ugyanakkor bizonyított, hogy a természetkielő mesterségek során hasonlóan jártak el a szénégetők (Kinda–Peti 2004) és a téglavetők is (Kinda 2005).

rendkívül problémás gazdasági helyzetben Vargyason az a néhány mészégető, aki korábban állami alkalmazottként termelte az oltatlan meszet, arra törekedett, hogy kisebb léptékű magánvállalkozásként tovább folytathassa termelői tevékenységét. Mivel a múlt rendszerben használt katalanokat legtöbb esetben ők maguk építették a néptanács utasítására, vagy a még korábban épülteket újítták-bővítették ki ipari mennyiség termelésére, azok használati joga természetesen őket illette meg, csupán az építmény által elfoglalt községi tulajdonú területet kellett a helyi tanácstól bérbe venni évente megújított szerződés keretében. Alternatíva híján az állami gazdaságból és az iparból utcára került helyiek közül többen – a kiútkeresés egyik fázisaként – szintén a mészégetés mellett állapodtak meg. Ők vagy alkalmi munkásokként tanultak bele a mesterségbe, vagy a család korábbi generációjának mesterségéhez nyúltak vissza. Ez az 1990-es évek elején – mindössze néhány év leforgása alatt – végbemenő represszív gazdasági folyamat az ipari tevékenységtől a természet kiéléséhez kanyarodott vissza, párhuzamosan a mezőgazdasági jelenséggel, amely során az ipari és agrárproletárok a szocializmus előtti stratégiákhoz és termelőeszközökhöz nyúltak vissza (a jelenséget a társadalomtudományokban a *visszaparasztosodás*, *újraparasztosodás* fogalmával próbálták körülírni (vö: Szabó 2001: 24–26, Kovács 2003, Oláh 2004).

Az alternatíva hiánya olyan helybelit is a mészégetésre kényszerített, aki lehetőség esetén mesteremberként is megkereshette volna a kenyerét, s a próbálkozással eltelt néhány év után végül is tanult szakmájához tért vissza. *Hát én 96-ba kezdtem el. Magyarországon dolgoztam, munkahelyi lehetőségem nem volt. 96-ba a fiammal kivettem a tanácstól egy területet bérbe s nekifogtunk. Őszintén mondom, loptam ezt a meszeriát, mert vótam ezekkel a régebbi mészégetőkkel. Szakmám, kőműves szakmám van, nekifogtam, megcsináltam egy kemencét. 96-ba megcsináltuk a kemencét, akkor kezdtünk, akkor Udvarhelyre elég jól ment az üzlet, nekifogtam, s csináltam egy másikat is, de mivelhogy a fa és a napszámos munkálatok elég sokba kerültek, vagy három évig csináltam, de nem nagyon érte meg, me a fa is olyan drága volt, hogy...* (5)

Az új gazdasági struktúra azoknak a gyors adaptációra hajlamos mészégetőknek kedvezett, akik a termelés mellett a piaci körülményektől és új társadalmi kapcsolatok kiépítésétől sem idegenkedtek. Azoknak, akik elsőként kezdtek magántermelőként égetni, és akik ennél fogva az elsőként jelentkező nagy felvásárló cégekkel kötöttek szerződést. A vállalkozásba

később kezdőknek kisebb, alkalmi megrendelésekkel kellett beérniük, így a kevesebb, rendszertelenül befolyt pénzből ritkább éteésekre kerülhetett sor, lehetőleg minimális megfizetett munkással, leginkább a család tagjainak munkaerejére támaszkodva. Utóbbiak termelése elmarad a stabil felvásárló számára égető meszeseké mögött, s azt is kockáztatják, hogy alkalmi megrendelőjük visszalépésével nyakukon marad a frissen kiégetett (és tárolhatatlan) nagy mennyiségű mész. *Például jártam én is úgy. Megvót a gazdám, mikor telefonáltam, azt mondta, most nem kell, s ki vót égetve.* [S akkor?] *Akkor el kellett vigyem. Kivittem Újfalu s le Zsombor s Mirkvásár, Homoródra, azokon a vidékeken s kinek két mázsa, kinek egy mázsa, az autóval vittük a mérleget s lemértük.* [S akkor milyen kocsi mentek?] *Há vót egy haverom Száldoboson, annak vót saját kocsija, szólitottam, a fuvar megfizettem.* [S egy nap alatt elintézték?] *Egy nap alatt elintéztük. Szerencsém vót: Zsomboron 15 mázsát egy helyt megvettek, úgy nem kellett annyit kilózzagssam.* (5) Többek között ez a tapasztalat is hozzájárult ahhoz, hogy a saját szállítóeszköz, stabil megrendelő és megbízható állandó munkások hiányában, csupán a saját munkaerőre támaszkodható adatközlő felhagyott a mészégetéssel. Döntését megkönnyítette az a körülmény, hogy mestersége révén munkakönyves állásban helyezkedhetett el.

A jelenlegi mészégetők zöme egy korábbi generációkra visszanyúló nagy mészégető család, kiterjedt rokonság tagja, mellettük az utóbbi két évtizedben néhány új meszes is elkezdte tevékenységét. Az a két cigány vállalkozó, aki 2000 után épített saját katlant, a bővülő igényekben és saját rátermettségében bízva vágott neki a termelésnek, az egyik gazda egy 2000-ben, illetve egy 2002-ben épült katlannal, a másik egy 2007-ben emelt kemencével rendelkezik. Egy fiatal székely gazda elődei mesterségét folytatva 2002-ben épített saját kemencét, egy másik mészégető 2000 óta időszakos magyarországi vendégmunkájának szüneteiben hasonló módon egészíti ki jövedelmét. Bár az egyre szigorodó jogi és természetvédelmi feltételek akadályokat gördítenek a mészégetés elé, a szaporodó katlanok és az újabban feltűnő égetők egyértelműen a tradicionális mesterségből élők körének bővülését jelzik, amelyet a környéken továbbra is fennálló magas fokú munkanélküliség motivál. Egyedüli vonzerejét a relatív gyors pénzbeli jövedelmezősége jelenti. *Én szerettem ezt a meszet, mondjuk most nincs pénzöm, meszet égetők, egy hét múlva mán van. Ez így van.* (4)

Státus és megbecsülés

A mészégető mester megítélése során figyelembe veszik a szakértelmét, azt, hogy mennyire *régi mester*, az általa előállított mész minőségének hírét, s nem utolsósorban azt is, hogy történt-e munkabaleset, vagy figyelmetlenség okozta anyagi kár – például, hogy dőlt-e össze katlan a gazda keze alatt. E kritériumok alapján az egyik munkás számításai szerint csupán tucatnyi olyan ember van a faluban, aki mészégetőként vehető számba; ismeretei és a rábízott valamennyi munkafázis tisztességes elvégzése alapján magát is ebbe a csoportba sorolja. *Tízen, tizenketten vagyunk, amelyikek be tudjuk rakni. Mindenki nem érti. Hát olyan patronok, tesszem fel V. Á., érteni érti az égetést, de nem tudja berakni. S a szülei is, az ókori izéjei is mind meszesek vótak, de nem tudja. Odafigyelés kell. [Ő valami egyébbel is foglalkozott korábban?] Az semmivel se egyébbel, csak evvel. (6)*

a.) *Szakértelem.* Vagyason úgy tartják, a komoly tudású mészégetőt terméke minősíti leginkább: egyszerűen az a jó meszes, aki *jó meszet éget*, a lehető legkevesebb kiégetetlen köveszteséggel. A jó mészégető *érti a tüzelést, tudja, hogy hova, [a katlan] melyik sarkába rakja a tüzet, felmegy, megnézi a tetejét, tudja, hogy most már most ott nagyjába ki van égve a mész, másik felire tolja be a fákat, hogy na most mennyen arra a tűz, körbe mindig kell figyelje. Mikor má osztán a 24 órát meghaladta az égetés, akkor má kezd alakulni, má a tetején mutassa, hogy vannak olyan rózsaszínű vagy kicsit sötétebb, a begyúlt kő, akkor azt az oldalt még tüzelni kell. Úgyhogy ez es egy elég kucifántos mesterség.* (5) Az sem mellékes tényező, hogy kitől tanulta mesterségét: nagynevű, régi mestertől vagy a foglalkozást innen-onnan felszedő mészégetőtől. Bár nem tartják etikusnak leszólni a vetélytárs termékét, az „újonc” mészégetőt a szakemberek nem tartják nagyra: *Ki mondta? [...] Ők sohase égettek jó meszet, menj el... [Csak tudja akkor, hogy ki nem éget jó meszet...] Én nem kell megnezzem, reanezek, a remorka, benne van, innen megmondom milyen. [Nem kell megfogja?] Én nem, nem egyáltalán.* (2)

b.) *Régiség.* A faluban a 20. században lényegében egyetlen olyan mészégető volt, aki az államosítás előtt néhány évvel már égette a meszet, majd a kollektív keretei között munkakönyves alkalmazottként mintegy négy évtizeden át, sőt a rendszerváltás után ismét visszatért saját katlan működtetéséhez. A szakmában eltöltött évtizedek és a keze alól kikerülő

mész minősége méltán hozzájárultak elismertségéhez. *Na a vót, itt ecce nálunk Vargyason ő vót a legjobb, ő, F. bácsi. S úgylehet a legrégebb ember es evvel a munka szempontjából.* (6) A legtöbb jelenlegi idős mészégető már gyermekkorától kezdve a család tagjaként szocializálódott a mesterségbe, általában az apa, nagypapa keze alatt sajátították el a munka fortélyait. A faluban őket tartják a szakma igazi mestereinek.

c.) *Szervezési készség.* A komoly mészégető átlátja a munkafolyamatot és a napszamosok fölött áll: koordinál, tökéletesen összehangolja a termelői és az értékesítési munkát – a meszet égetés után egyből a felvásárló járművére rakodják –, ugyanakkor előrelátó módon kalkulál, és lehetőség szerint előkészíti a soron következő egy-két munkamenethez szükséges nyersanyagot. Az adatközlő által fennebb említett gazda ugyan állítólag nem tudja *bébótani* a katlant, stabil anyagi helyzete viszont lehetővé teszi, hogy egy-két katlanra való fát előre megvásároljon és a kemence körül felhalmozzon. [A fát előre megvásárolják?] *Megvásárolja, hogyne. Egy-két katlannal örökkéig meg szokta ő vásárolni. Csak ezek a P. bácsiék [a saját gazdája – K. I.] má üdösek mind a ketten, s nem úgy rendezik bé, mint ezek a fiatalok. A követ es, a fát es...* (6)

d.) *Emberség.* A jó gazda személyéhez hozzátartozik az emberséges, megértő magatartás a napszamosaival szemben, amelyet a közösen, patronus–kliens viszonyban végzett munka időtartamával is le lehet mérni. *Hét éve elmúlt, hogy P. bácsival. [...] Nekem nem rókonjaim egyáltalán, de már annyira, mintha apám s anyám vóna! [...] Nem tudom, oda bé az út alá járt-e fel, csak itt a falu között van V. Á., ezek mind rókonyok, testvérek. S avval itt, csak ebbe a katlanba kilenc évet dolgoztam.* (6)

e.) *Józsanság.* A mészégetői munka alapvető kritériumai közé tartozik a mértéktartó alkoholfogyasztás. *Met ez olyan munkahely, hogyha szeszöl, evvel foglalkozik, akkor nem tud jó meszet égetni.* [Hogyha iszik?] *Hogyha igen. De ha nem szeszöl, s odafigyel, s csinálja, akkor jó kell, hogy legyen. Mondom én, mennyi üdeje foglalkozok én véle, de többen vannak üdösebbek, ezek a V.-k, sose sikerült, hogy beduvaszam, vagy ne égessem jól.* (6) Tekintettel arra, hogy a mészégető a szabadban, erdőn dolgozik, tehát nem köti semmiféle szabályozás az italtól való tartózkodáshoz – például nem vezet autót –, a jó erőnlétet legtöbbször a pohár tömény szesz ital, főleg pálinka fogyasztásának tulajdonítják. Ahhoz azonban, hogy az erőnlét és az éberség is optimális legyen az éjszakai égetések alatt, a mérsékelt italfogyasztás szigorú betartása szükséges. Egyik gazda tapasztalatból

tudja, hogy mennyi a munkása egyszeri adagja: *S.-nak nem kellett pálinkát adni vaj egy pohárral, de többet gátá. Részögdött meg.* (2)

Bár többen nagy ivók hírében állnak, a mészégetők és a munkások igyekeznek visszaszorítani az égetés idejére a szeszfogyasztást, hisz nagy a tétje a munkájuknak: veszélyes, ugyanakkor nagy anyagi kár keletkezhet. Részegség miatt történt végzetes balesetről nem tudnak a faluban, viszont az állandóan elhangzó anekdoták közé tartozik az az eset, amikor az ittas mészégető egymás után háromszor *duvasztotta* magára a katlant berakás közben. [Volt, hogy valakiket odaütött rakás közben...] *Ja igen, igen.* (nevet) *Hát ők akkor meg vótak részögdöve, osztán odaszorította vót az öreget.* [Nem lett semmi bajuk?] *Nem, jó mészégető vót az, I. bácsi.* (5)

f.) *Éberség.* A mészégetőt az éjszakai tüzelés során mutatott kitartása is minősíti. Lényegében olyan nem is égethet meszet, aki elalszik égetés közben, mivel a *leszakadt* tűz felélesztve sem tudja többé kiegészíteni az időközben megedződött követ. *Hát ha véletlenül, mondjuk, mellette elaluszik éjjel, az egyszer ha a tűz kialudt, abból soha mész nem lesz. Megezdődik, abból mész nem lesz.* (5) Leginkább az újonc munkásokat figyeli éberem a gazda, azokat nem is engedik magukra tüzelni. [Olyan volt-e, hogy valaki nem tudta kiegészíteni a meszet?] *Kerül, kerül, vót velem es olyan, fel nem ébredt vóna, éjjel vót, ő úgy aludt, hogy kétszer a katlant megraktam, s még akkor se ébredt fel.* [S ha mondjuk valaki embere magának, akit odafogadott, hogy égesse ki, a meszet elrontja, akkor ki kell fizesse?] *Egyszer fizette ki. Én ügyeltem arra, felébredtem arra. Egy olyan embörrel vótam, még azt es hallottam, olyan ébren aludtam, hogy a katlant rakta meg.* (2)

Normálison megélnék belőle...

Nemcsak a székely mészégetők, de a vargyasi falubeliek is azon a véleményen vannak, hogy a mészégetésből csak megélni, meggazdagodni nem lehet: *Há vannak ezek a V. Á.-ék s J.-ék, egyikmáshik, azoknak honn van az emberik es, jól, jól van kuncsaftja es, el tudja adni...* [Valaki gazdagodott-e meg ebből?] *Ebből eccer nem. Ebből eccer nem! Negyven, negyvenegy esztendőös vagyok, de még nem hallottam...* *Nem, nem. Az a máshik, hogy erőssen nehéz munka, eccer én tudtom szerint ilyen munkát, ilyen nehezet, mint ez...* *De muszáj csinálni, muszáj csinálni. Me ha nem vóna muszáj, akkor nem csinálnánk.* (2)

A mészégető dinasztiaik tagjai is a tisztas megélhetést és a kényelmes életkörülményeket biztosítják tevékenységükkel, kirívó felhalmozást nem tudnak megvalósítani: *...megélnék belőle, nem igaz, hogy nem élnek meg belőle, elég normálisan megélnék belőle, de egyszer, hogy meggazdagodjon, valaki egy nagy házat építsen s látszódjon, hogy ez itt mészégető lakik, a lakáson, olyan nincs.* (5)

Úgy tűnik, itt is ugyanaz a piaci stratégia és gazdasági vonzata figyelhető meg, mint egyéb termelő jellegű tevékenységgel kapcsolatban: az, hogy nem a termelő, hanem a forgalmazó könyvel el nagyobb jövedelmet. A vargyasi meszet 1990 óta leginkább székelyudvarhelyi cégek vásárolják fel. Mészégető adatközlőnk olyan személyt is ismer, akinek egy technikai újításba való befektetése során vállalkozása igen jövedelmezővé vált: *[Gazdagodott-e meg valaki a mészégetésből?] Itt egyszer Vargyason még nem, senki sem. [S máshol igen?] Például, én őszintén megmondom: van Udvarhelyt egy valaki, az Magyarországon dolgozott s hozott vót – a 90-es évek elején – hozott vót egy mészótó gépet, azt vásárolt s ő nekifogott. Általába ő szokta innét Vargyasról felvásárolni a meszet, de ő aztán biztos, hogy meggazdagodott, de úgy, hogy katasztrófálisan.* Ugyanennek a stratégiának a sikerességét erősíti meg egy másik beszélgetőtárs is: *Erőssen egy sem, egy sem. Meggazdagodott az, aki tőlem megvette a meszet, eloltsa, hogy ő adja el. Az meg.* (5)

A mészégetéssel kapcsolatos piacorientált magatartást jelenleg a faluban egyetlen vállalkozó szemlélete tükrözi: ő maga nem éget meszet, vállalkozásával azonban igyekszik részt találni a termelők és a felvásárlók tábora között azzal, hogy a vásárlói igényekhez igazítja ajánlatát. Helyi lakosként könnyebben jut megegyezésre a mészégető gazdákkal. A felvásárolt meszet a saját portáján ásott mészgödörökben oltatja be fizetett munkásokkal. *Annak jobban megéri, me úgy számítsa maga, hogy ebből..., így ebből a kőből kiégetve egy kilóból lesz három kiló.* (2) Jövedelmét ezzel a művelettel a falubeliek számításai szerint mintegy megháromszorozza. *Há itt például van egy vargyasi szomszéd, ő nem éget meszet, ő csak óccsa a meszet, ő megveszi a mészégetőktől, megvásárolja a meszet, otthon béóccsa, utána zsákolja. [...] Neki jobban megéri, háromszorosán tudja eladni, ő nem kell vásároljon sem fát, ő nem kell bérakassa hat emberrel a katlant, nem kell tüzeltesse harminc órát, negyven órát, mennyit, attól függ, milyen a katlan minősége. Ő béóccsa, két emberrel jó nyugodtan béóccsa, annak megvan a haszon, a jövedelem. Abból jó a pénz.* (5) A sikeres példának

egyelőre nem akadt követője a faluban, bár úgy vélik, igazából így kellene a piaci követelményeknek elébe menni, a jobb áron eladható oltott méz forgalmazásával. Könnyen felismerhető – akár az államosítást megelőző időszak példáján is –, hogy a szorosabb kooperáció a méhészetők és egy kialakuló helyi forgalmazó csoport között hosszabb távon akár több tucatnyi család megélhetését biztosíthatná. Gátat szab azonban a termék közös értékesíthetőségének a konkurenciaharc és az egyéni érdek.

A konkurencia rendesből minden szakmába megvan

Említettem, hogy új méhészető megjelenése helyi viszonylatban szakmai féltékenységet, rivalizálást szül, amely esetenként rosszindulatú viszonyulásokat eredményez. Öregek visszemlékezései szerint régen is megvolt a konkurencia a méhészetők között, olyan eset is történt, hogy éjjel a határból hazafelé igyekvő méhészetőre hátulról rátámadtak és megverték haragosai. A támadókat azonban felismerte az áldozat. Helyi méhészetők voltak.

Nemegyszer az is megesett, hogy a haragos felek a méhészető katlanban kárt téve vezették le felgyülemlett sérelmeiket: *Kiduvasztották ott az irigy embörök, mentünk, hordjunk követ, hát le van duvasztva. [Ki lehetett?] Azt nem lehet tudni, sok irigy, hitvány ember van. (7)*

Egyik beszélgetőtársam szerint az engedélye kiváltásakor és méhészetőként való indulásakor nem illett volna kényszerhelyzetbe hoznia a régebbi mestereket tanácsok kérésével, hisz nem szívesen darabolták volna apróbbra a felvásárlók csoportját és ezáltal jövedelmüket. *Nem akartam azét megkérdezni, azé, me tisztába vótam azzal, hogy a meszeriát nem árulja el senki sem. Lehetséges, ha kértem vóna egy véleményt, eltérítettek vóna egy másikra, hogy mit tudom, ne sikerüljön vagy ne tudjak bealakulni ebbe a dologba. Én azt mondtam, én nekifogok, tudom, hogy kell... Ez a konkurencia rendesből minden szakmába megvan. Nem igen árulja el, aki olyan ember. (5)*

Az utolsó, cigány származású újonc méhészető vállalkozását például már kezdettől kétkezdéssel figyelték és ellenezték. *Egy újonc építette a katlant, s arra haraguttak, hogy né belészökött, hogy se fogat, se traktor, se kocsi, semmi, s mégis nekifogott, de mamáj napig es csinálja az es, nincsen se lova, se szekere... (6)* Úgy tűnik a korábbi példák alapján, hogy egy idő elteltével a helyi méhészető közösség alternatíva híján elfogadja a

kívülről érkezőt, amit leginkább a csoportjukat homogenizáló *mészégető* megnevezés használatával juttatnak kifejezésre.

Munka és ünnep

Vargyason a mészégetők időbeosztására a munkahét maximális kihasználása és a vasárnap megülése jellemző. Az étetési munkákat igyekeznek úgy szervezni, hogy lehetőleg vasárnap ne dolgozzanak: leginkább akkor örülnek, ha szombat déle sikerül berakni a katlant, hogy alája majd hétfő hajnalban gyújthassanak be. Ezt a hagyományosnak tűnő időhasználatot a munkaidő beosztásának tradicionális etnográfiai értelmezésében egyrészt az Úr napjának munkaszüneti napként való felfogása magyarázza (vö: Paládi-Kovács 2001), modern korunk gyakorlatában azonban inkább a jól megérdemelt pihenés napjaként emlegetik Vargyason, amelynek szakrális töltetét a falubeliek templomjárása biztosítja. Ilyenkor a mészégető család bőségesebb étkezéssel ünnepli meg az elmúlt hét munkáját és készül a másnapi munkakezdésre.

Alkalom adódik ilyenkor italozásra is, hisz a munkával töltött hétköznapokon, főleg étetéskor, fokozott mértéktartás kívánatos a balesetek és károkozás elkerülése végett. *Met ez olyan munkahely, hogyha szeszöl, evvel foglalkozik, akkor nem tud jó meszet égetni. [...] A fát, méter fák vannak, azt be kell rakni, ilyen bolthajtásba jön össze a katlan. S abba kell a fákat rakni. Egy olyan követ megütött... s vége. Akkor vége! A kiadás, amit kőtött, s a napszamosoknak amit adott, minden elment... (6)*

A mértéktelen italfogyasztástól eltiltó etikai kódexet ugyan minden mészégető magáénak vallja, a mindennapi gyakorlatban azonban meglehetősen sűrűn fordulnak elő a szabályok megszegésének esetei is. Amennyiben az ittas állapotban bekövetkező baleset, konfrontáció nem jár súlyos következményekkel, úgy az esemény rövid idő alatt a közösség narratív diskurzusába anekdotaként, gyakran felelevenített tréfás történetként kerül be. Mint például a korábban említett eset: [Volt, hogy valakiket odaütött rakás közben...] *Ja igen, igen. [nevet] Hát ők akkor meg vótak részögödvé, osztán odaszorította vót az öregét. (5)*

Szinte mindegyik katlan mészhez események, kalandok sokasága fűződik, amelyek pikantériája épp az eltúlzott szeszölésben rejlik, s így a legtöbb mészégető élettörténete nevetve mesélt, kivételesen érdekes eseményekkel telített. A néhai leghíresebb mészégetőről a mellette nevelődött

középkorú unokája idézett fel anekdotát: *Elementek vót Uzonkába, elvitték egy szekér meszet s bémentek ott a Hatod alatt a kabanába. Megrészögdtek, ott valami cigányok látták, hogy sok pénz vót nálík. Le Bacon felé szekérrel mikor jöttek – meg vótak a szekér derekába részögdve –, felültek azok es a szekérre, a pénzt elvették, úgylehet még pofon es verték őket, a pénzt es elvitték, azt mondja az öreg, jobb lett vóna, ha a Vargyas patakába beléduvasztotta vóna [nevet]. (3)*

Nemcsak a munka végeztével, hanem általában már a munka megkezdésekor igyekeznek gondoskodni arról, hogy a szusszanásnyi szünetekben legyen kéznél egy pohár ital az erőgyűjtéshez – mutatnak rá a mészégetők. *A pénz az öregnél vót mindig a belsőbe, úgy mondta, bugyeláris. S akkor a munkatársaknak elmentem ott a réten ki Olasztelekre, vót egy olyan nagy hátizsák, sörrel megraktuk, mindegyiknek szánkós vodkát... azt szerette az öreg, a színes pálinkát nem, csak a fehéret, Monopol vagy szánkós vodka. (3)*

A *terhelés* – a kiégett mészke kisedése – végeztével a határból hazatérőben az útba kerülő kocsmáknál is illik megállni, ahol a gazda áldomást fizet, *megtiszteli* a munkásokat. Adatközlőnk arra is rámutat, hogy a kemény munkával megszerzett pénzt a mészégetők nemcsak a mindennapi gondok enyhítésére, a megélhetésre fordítják – bár ez az elsődleges, felhasználásában nagy szerepet szánnak a ceremóniális beruházásoknak: az emberi kapcsolatok ápolásának és a családi-baráti közösségben szervezett ünneplésnek, italozó mulatozásnak is. *Má a régi mészégetőknél megvót ez, hogy minden katlan mész az meg vót ünnepelve. Most es úgy van. V. F.-nél például, ők aztán még úgy es van, hogy egy katlan mész ára reamegy, addig ünnepelnek. Ha elfogy a pénz, akkor rakják esmen bé s égetik ki. (3)* Ezáltal folyamatosan újratermelik a közösségen belüli szimbolikus pozíciót és újradefiniálják a munkásaikkal és a falubeliekkel kiépített emberi-társadalmi kapcsolatokat is.

Összegzés

Az elemzés során megfigyelhető, hogy a mészégetési hagyományokat alapjaiban nem változtatták meg a 20. századi politikai korszakok, azok csupán művelőinek táguló-szűkülő köreit befolyásolták. Az itt felvillantott nyílt konfliktusokon vagy a latens rivalizáláson túl a vargyasi mészégetők

valójában máig egységes csoportot alkotnak, nemcsak a kutató szemében, hanem választott életstratégiájuk és mindennapi gondjaik, célkitűzéseik viszonylatában is. Megfigyeléseink szerint amikor egy *gazda* úgy vélekedik falubelijéről, hogy *az is mészégető*, gesztusával nemcsak a másik szakmai elfogadását fejezi ki, de a közös sorsot megélő meszesek csoportjának a behatárolását is elvégzi.

A felvillantott élettörténetek és a felidézett sorseseemények bemutatásával a vargyasi mészégetés 20–21. századi történetének egyes fejezeteit kívántuk kivonatolva emberközelbe hozni. Reményeink szerint az erdei ipar eszközkészletét, technikáját és működési elveit kiválóan leíró pozitívista és funkcionalista szempontú korábbi közlemények (Kardalus 1980, Kardalus 1981, Paládi-Kovács 1988) mellett (amelyek tudományszemléleti hagyományát részben itt is igyekeztem továbbvinni) az életstratégiákat feltáró és narratívákat elemző társadalomnéprajzi-antropológiai megközelítés egy lépéssel közelebb vitt az organikus mészégetői kultúra és az e köré rendeződő társadalmi csoportok életmódjának és mentalitásának megismeréséhez.

Adatközlők

- (1) – mészégető, 1952–1990 között nem égetett, 87 évesen halt meg 2009-ben
- (2) – mészégető, 1940-es évektől folyamatosan égetett, 78 évesen halt meg 2009-ben
- (3) – alkalmi segítség, mészégető család tagja, hivatalnok, 40 év körüli
- (4) – aktív mészégető, gyermekkorától a mészégetésbe szocializálódott, 54 éves
- (5) – egykori mészégető, 1996–1999 között égetett, kőműves szakember, 50 év körüli
- (6) – cigány munkás, 1986-tól éget, 42 éves
- (7) – (2) mészégető felesége, segítség, 70 év körüli

Szakirodalom

BAKÓ Ferenc

1963 A Bükk hegység mészégetőinek munkaszervezeti formái. In: *Az Egri Múzeum Évkönyve* I. Eger, 297–315.

BARABÁS Jenő

1991 Az erdő szerepe egy székely falu életében. In: HALÁSZ Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 153–157.

BORDI Zsigmond Loránd – DÉNES István

1999 Régészeti kutatások a Rika-erdő kora középkori erődrendszerében. In: *Acta (Siculica)* 1. Székely Nemzeti Múzeum–Csíki Székely Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 175–188.

DÁVID József (szerk.)

1941 *Székelyföld írásban és képen*. „Kaláka” Könyvkiadó Vállalat, Budapest

KARDALUS János

1980 A homoródalmási mészégetés. In: KÓS Károly – FARAGÓ József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok*. 1980. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 64–74.

1981 Mészégetés Csíkszentdomokoson. *Művelődés* XXXIV. (8–9) 58–60.

KÍNDÁ István

2005 Tradicionális mesterség és profitorientált életstratégiák. Jövedelem-szerzési technikák egy háromszéki cigány közösségben. In: JAKAB Albert Zsolt – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 4. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. (Kriza Könyvek, 26.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 147–170.

2007 Vargyas mészégetői múltja és jelene I. Mészégető katlanok a Vargyas és a Hagymás-patak völgyében, és a Kövesútfeje (Puszt) határrészében. In: *Acta Siculica*. Székely Nemzeti Múzeum–Csíki Székely Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 579–595.

KÍNDÁ István – PETI Lehel

2004 Szenesek. A tradicionális erdőkiélés és a nyugati piacgazdaság között. Vállalkozói kultúrák Farkaslakán? *Erdélyi Társadalom. Szociológiai szakfolyóirat* II. (2) 203–225.

KOVÁCH Imre

2003 A magyar társadalom paraszttalanítása európai összehasonlításban. *Századvég*. (28) 41–65.

OLÁH Sándor

2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. TLA–Közép-Európa Intézet–Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda

2004 A székelyföldi agrártermelés társadalmi feltételei 1989 után. In: *Uő: Falusi láttelepek 1991–2003*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 128–138.

2008 Kliensek és patrónusok. Egy szocialista termelősövetkezet tündökölése és bukása. In: *Uő: Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940–1989*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 365–381.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1988 Népi mézesgetés a gömör-tornai karsztvidéken. In: *Uő: Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Bányászat és erdei iparűzés a régi Gömörben*. (Gömör néprajza, XIV.) KLTE Néprajz Tanszéke, Debrecen, 51–70.

2001 Hagyományos közösségek időhasználata. In: BARNÁ Gábor (szerk.): *Társadalom, kultúra, természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére*. SZTE Néprajzi Tanszék, Karcag–Szeged–Szolnok, 139–150.

SZABÓ Á. Töhötöm

2001 *Közösség és intézmény. Stratégiák a lónai hagyományos gazdálkodásban*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár

SZÉCSI Antal

2005 *Falu a Látóhegy alatt. Vargyas község monográfiája*. Regiostar, Székelyudvarhely

TAKÁCS Péter (sajtó alá rendezte)

2001a *Udvarhelyszék parasztvallomásai 1820-ból*. (Források Erdély Történetéhez, 1.) Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen

2001b *Marosszék parasztvallomásai 1820-ból*. (Források Erdély Történetéhez, 2.) Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen

2002a *Háromszék parasztvallomásai 1820-ból*. (Források Erdély Történetéhez, 3.) Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen

2002b *Csík-, Gyergyó-, Kászoszék és Aranyosszék parasztvallomásai 1820-ból*. (Források Erdély Történetéhez, 4.) Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen

Demeter Éva

Néprajzi apróságok

A múzeumi tárgyakat nemcsak tudományos szempontok szerint osztályozhatjuk. Hanem például aszerint is, hogy a muzeológusnak mennyi fejtörést okoznak. Gyakran találkozom olyan tárgyakkal, amelyeknek a meghatározása gondot okoz. Aztán ott vannak azok a tárgyak is, amelyeknek több funkciójuk volt, és igazán az az érdekes, hogy mi lehetett az elsődleges szerepük. Egy harmadik csoportba sorolnám azokat a tárgyakat, amelyek az elavult, elromlott, használaton kívüli tárgyakat újrahasznosítva, leleményes megoldások eredményeképpen keletkeztek, és amelyeket én azokkal az alkalmazott művészeti alkotásokkal rokonítok, amelyek a hulladékot felhasználva születtek. Több ilyen tárgyat láthattunk a tárolókban a Budapest Néprajzi Múzeum *Műanyag* című kiállításán.¹ Az is egy szempont lehet, hogy a látogatókat mi ragadja meg legjobban a tárlatvezetés során. Ez viszont nagymértékben attól függ, hogy az ügyeletes tárlatvezető mire hívja fel a figyelmet, milyen háttérinformációkat mond el egy-egy tárgyról, például azok besorolásáról, elsődleges, másodlagos szerepéről. Ez a téma is megérdemelné egy külön tanulmányt, most azonban párhuzamosan a tárgyak bemutatásával, azokhoz fűzök megjegyzéseket, amelyek relevánsak ebben a vonatkozásban.

Az alább bemutatott tárgyak közül több mosolyt csalt az arcomra, remélem így lesz ez az olvasókkal is. De az ötletet, hogy ezekről a tárgyairól, amelyeknek nem sok közülük van egymáshoz a néprajzi tárgyak rendszertanában, egyazon tanulmány keretében írjak, a *Néprajzi apróságok Háromszékmegyéből* címmel 1908-ban megjelent rövid cikk adta (Sebestyén 1908). A Nagyborosnyón látott csirkeitatót valószínűleg azért tartotta fontosnak leírni a szerző, mert „célszerűsége dicséri a székely ember találékonyságát”, az imecsfalvi szegény asszony faragott sőtörőjét

¹ *Műanyag*, 2006. április 28. – 2007. február 4. Rendezők: Fejős Zoltán, Frazon Zsófia, Torma László, Turai Tünde.

azért, mert egy korábbi *Néprajzi Értesítőben* megjelent göcseji lükühöz hasonlít, de annál szebb, a nagynyújtódi malomból a molnárlapátot azért, mert aszimmetrikus alakja miatt csonkának tartja az, aki nem ismeri a rendeltetését, ugyanonnan a zsákkávéat pedig szintén a sajátos rendeltetése miatt – a zsák száját feszítették ki vele (Sebestyén 1908). Összefoglalva: környezetükből kiragadott tárgyakat vagy azért közlünk mert szép, vagy mert ötletes, vagy azért mert már láttunk hasonlót, vagy azért mert nem láttunk hasonlót, és egyedinek gondoljuk.

Egy másik okom is van e tanulmány megírására. Ismerősek mindannyiunk számára a következő lábjegyzetek: „Köszönöm N. N.-nek, hogy felhívta rá a figyelmemet” vagy „X. Y. szíves közlése alapján”. A digitális fényképezés korában egy-egy utazás során több száz fénykép készül. Ezek között vannak olyanok, amelyekről tudom, hogy melyik kollegám foglalkozik a téma kutatásával, és szándékomban áll elküldeni a fényképet, aztán időhiány miatt mégsem teszem mindig meg (mentségemre: néhány alkalommal azért megtettem). Az alábbiakban ilyen tárgyak fényképeit is közlöm, bár nem fogom név szerint említeni, hogy kinek a figyelmét állt szándékomban felhívni ezekre. És köszönöm minden kedves munkatársamnak, kollegámnak, aki az én figyelmemet hívta fel a húsvéti tojással kapcsolatos adatokra.

I. Vagy valami, vagy megy valahová...²

a. 2006-ban a bükszádi iskolában kiállított üvegtárgyokról készítettünk szórólapot (Demeter–Papucs2006). Az 1. képen látható tárgyat első látásra papírnyomtatónak tartottuk. Azért nem volt egyértelmű ez a besorolás, mert az erre a célra szolgáló tárgyak többsége gömb alakú, fogantyú nélkül. A másik rendeltetése lehetett a vászonsimítás, véleményünk szerint a fogantyú léte inkább ezt a funkciót indokolta. Ha összehasonlítjuk a bükszádi hutában készült papírnyomtatókkal, nemcsak a fogantyú különbözteti meg ezektől, hanem az átmérője is nagyobb, a funkcionalitás miatt: nagyobb felület kellett a vászonnal való érintkezéshez a hatékony vasalás miatt. Bátky Zsigmond gömör vármegyei üveg vászonsimítóinak a

² A székely bácsi azt mondja a viccben a teknősbékára: ez vagy valami, vagy megy valahová.

rajzát közli, azzal a magyarázattal, hogy az érdes vászonszalakat hidegen vasalták vele (Bátky 1906: 204, 66. tábla 6. ábra). Továbbá ugyanonnan fa vászonsimítónak a rajzát is közreadja (Bátky 1906: 219, 72. tábla, 3. ábra). Mindkét tárgynak hosszabb a fogantyúja, viszont az előbbinek bár lapos, szintén nagy átmérőjű kör az alsó része. Végül kérdőjellel ugyan, de ezt a meghatározást írtuk a tárgy fotója mellé: vászonsimító. Döntésünket egy hasonló tárgy támasztotta alá, a bükki huták termékei között szerepelt üveg vasaló, bár jóval hangsúlyosabb fogantyúrésszel (2. kép, Veres 1995: 103). Veres László a következőképpen írja le a tárgyat: „A nagyméretű üvegkoronghoz rövid fogó csatlakozott, mely segítségével az üvegkorong a vászon vasalására, simítására megfelelővé vált” (Veres 1995: 65). A szakembereket is megosztja a tárgy meghatározása. Barabás Hajnalka a *Törékeny haszontalanságok* című kiállításban ezt a tárgyat is a többi, fogantyú nélküli papírnyomtatók közé sorolta.³ Ligia Fulga hasonló tárgyat állított ki *Az erdélyi üvegművesség a XVII–XIX. században* című kiállításon, amely Szócs Károly fogarasi magángyűjtő tulajdona. A tárgyat szintén papírnyomtatóként (*presse-papiers*) határozta meg (Fulga 1997: 22).

b. Egy másik nehezen meghatározható tárgy (3. kép) egy gyökérből készített kisszék (Itsz. N. 94.) A múzeumi szájhagyomány szerint ez a szék szülőszék lehetett. Erről az adatról nincs semmiféle írott dokumentum, bizonyíték.⁴ A leltárkönyvi bejegyzés szerint „fonószék fagyökérből”, Esztelnekről került a múzeumba 1958-ban és az ajándékozó szerint hetvennyolcvan éve készülhetett. Gazda Klára *Gyermekvilág Esztelneken* című könyvében a tárgy rajzát a fabudikák között találjuk: „Állítólag ugyanerre a célra [ti. véécztetésre] használták a Sepsiszentgyörgyi Múzeumba bekerült gyökérből hajlított széket (16. c. rajz) is” (Gazda 1980: 36).⁵ A Székely Nemzeti Múzeum egyik állandó kiállításán is ebben a funkcióban szerepel, alatta ott a cserépbili.⁶ Használhatták fonószékként is, biliszékként is a különböző időszakokban. A látogatók tetszését általában elnyeri a biliszék

³ *Törékeny haszontalanságok. Egy üvegművész emlékére – 150 éve született Sovánka István.* Székely Nemzeti Múzeum, 2008. december 22. – 2009. február 15. Kurátor: Barabás Hajnalka.

⁴ Benkő Éva ezt meg is cáfolta azzal, hogy egy újszülött feje sem fér át azon a részen.

⁵ A szerző a tárgy alapultári számát (5061) adja meg, én pedig a szakleltári számát, de ugyanarról a tárgyról van szó.

⁶ *Pogányt vittünk, keresztényt hoztunk. Gyermekvilág Székelyföldön.* Rendezte: Szócsné Gazda Enikő.

(a másik kiállított példány is), azt a megjegyzést fűzöm hozzá, hogy könnyebben mehetett a szobatisztaságra szoktatás ezzel a bútordarabbal, továbbá, hogy falun néhol még ma is használják a biliszék felnőtt változatát idős, beteg emberek. De legérdekesebb mégiscsak az az információ, hogy ilyen lehetett régen a szülészék, illetve hogyha ez nem is az, használhatták ülésre ezt az asszonyok a gyermekágyas időszakban.

„Előveszem a lentörő botot, elverem a derekad”

1. Egy különleges formájú üvegedényt mutat be a Bunta – Katona szerzőpáros: „két egymás mellé helyezett lombikszerű edényből áll, hosszú, vékony, egymást keresztező ívelt csövekkel. [...] A két edényhez kerek talpon álló, csavart, tömör szár kapcsolódik, melyben vörös színű üvegszálat helyeztek el” (Bunta–Katona 1983: 98, 137, 55. kép). A tárgyat a palackok közé sorolják, a Brukenthal Múzeum tulajdona, meghatározása: olaj- és ecettartó palack. Bunta zárójelben boros üveg funkciót is felveti. Fulga kiállításán is szerepelt a tárgy – recipient pentru Țeț și untdelemn – a 18. század első feléből a felsőporumbáki hutából származó termékként (Fulga 1997: 16). Fulga leírásában azt olvassuk, hogy a tárgy bécsi hatást tükröz. Hasonló tárgy van a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonában (Itsz. 756.), amelyet Sovánka István gyűjtött, ezért Bunta – Katona bükszádi terméknek tartja (4. kép). Ennek az üvegedénynek a szára két egymás fölé helyezett gömbből áll. Hasonló formájú, nemesfémből készült tárgyat láttunk a görögországi Meteorák Szent István apácakolostorának egyházművészeti kiállításán (5. kép). Tehát ennek az üvegtárgynak is tartósabb anyagból készült előképe van. A különleges típusú palacknak egyházi és világi funkciója is volt. Hogy egyházi használatba a főurak ajándékképpen került be, vagy pont fordítva, az egyházi rendeltetésű tárgy mintájára készültek a világiak számára ezek a furcsa palackok, nem tudjuk eldönteni. Ez a palack is, akárcsak a vászonsimító, olyan ritka formák, amelyek felhívják magukra a figyelmet még a szép üvegtárgyak között is. Valószínűleg sok látogató rá is kérdezne, hogy mi lehetett ezek funkciója, melyre a fenti fejtegetések adják a választ.⁷

⁷ Jelenleg nincsenek hutatermékek kiállítva a Székely Nemzeti Múzeumban.

2. A barcaújfalusi nyugdíjba vonuló evangélikus lelkipásztor, Dani Péter több tárgyat adományozott a Székely Nemzeti Múzeum Alapítvány számára. Ezek között volt egy fából készült, hasáb alakú, nyéllel ellátott tárgy, amit lentörő botnak nevezett (Irsz. AO. 296.). Ez a tárgytípus hiányzott addig a múzeum gyűjteményéből. A tárgy ritka előfordulásának a gyűjteményekben valószínűleg az az oka, hogy erre a funkcióra különböző tárgyakat használtak másodlagos funkcióban. Tulajdonképpen az is kérdés hogy ezt a lenmag kicsépelésére használták-e, vagy pedig a lenszárak törésére a lenfonal nyeresének első fázisában (Bátky 1906: 204–206, 66. tábla 7. ábra.). A lelkipásztor mondta el viccesen, hogy az elsődleges funkcióban lentörő botot másodlagosan a gyerekek fenyítésére, azaz inkább fenyegetésére használták: „előveszem a lentörő botot, elverem a derekad”. A lelkész magyarázata megnevetetett, lehetséges, hogy ha megfelelő az előadásmód, a látogatók is nevetnek inkább, mintsem sírva fakadnak amiatt, hogy milyen kemény büntetést szabtak valamikor a gyerekekre.

3. A behívó táblák a szász szomszédságok és testvériségek életében a kommunikációt nyomatékosító szimbolikus tárgyak. Ezek formai szempontból az egyszerű négyzet alakú tábláktól a barokk hatásra kialakult szív alakzatokig változnak (Pozsony 1997: 30). A szászfehéregyházi erődtemplom mellett létrehozott gyűjteményben ennek alkalomhoz készített változatait láttuk. A temetés hírének továbbításához sírjel formájú üzenőtáblát készítettek, ennek felirata: „Gyertek szomszédok a temetésemre” (6. kép). A temetéskor használt táblát babonából soha nem vitték be a szomszéd portájára, mert azzal halált idéztek volna elő annál a háznál. Addig kopogtattak és vártak az ablak alatt, amíg kijött valaki, annak mondták el a hírt és adták oda a táblát, az vitte is tovább a következő szomszédhoz.⁸ A farsang végén rendezett ítélező napra (Sittag, Richttage) szóló meghívás közvetítéséhez antropomorf díszítésű táblát használtak: az üzenőrész egymásnak hátat fordító emberpár fogja közre (7. kép). Felirata a következő: „A szeretteljes és hűséges szomszédot kísérje Isten áldása.” Az ítélezőnapon került sor a szomszédság közgyűlésére, a tagok vétségük miatt pénzbírságot fizettek, és ezen a napon békítették ki a haragosokat (Pozsony 1997: 40). Az új házások beavatására, azaz a szomszédság tagjainak sorába való felvételére is ekkor került sor (Pozsony 1997: 108). Az

⁸ A helybeli kiállítás felirata szerint.

üzenőtábla híven kifejezte annak az eseménynek a céljait, amelyre a meghívás szólt. A férfi és női figura a házastársakra utal, míg az egymáshoz viszonyított elhelyezése a figuráknak a konfliktushelyzetre. Ugyanezen elv alapján működik a vargyasi mondó (kontyos) székek jel funkciója: ha egymásnak háttal helyezik el a székeket, békétlenség van a családban. A Székely Nemzeti Múzeumban a vargyasi szobabelső bemutatásánál ezt el is mondjuk. Olyan pontja ez az alapkiállításnak, ahol biztosan mosolyt lehet csalni mind a fiatal, mind a korosabb látogatók arcára. Bár bemutatni nem tudom, a mondó székek kapcsán utalni fogok ezekre az üzenő táblákra, amelyeket egymásnak hátat fordító emberpár díszít.

Újrahasznosítás

1. A Székely Nemzeti Múzeum textilgyűjteményének féltve őrzött kincse a hétfalusi csángó női viselet egyik darabja: a hámosrokolya (Itsz. P. 291, 8. kép). Ugyanolyan széles anyagot plisszíroztak a ruha felső, hámos részébe, mint az alsó rokolyarészbe, ezért a hám nagyon tömött, kemény, míg az alsó szoknyarész lágy hullású. Orbán Balázs fényképen örököltette meg ezt a viseletdarabot, a következőképpen ismerteti: „Van azonban a leányoknak és fiatal menyecskéknek egy kiválóan, csak tánc alkalmával használt igen díszes öltözéke: a hámos rokolya. [...] ezen rokolya felső része mellényt pótol, amennyiben az elől a mellen kerekded kimetszéssel bír s a vállon átmenő keskeny kelme résszel van a nyak irányában hátul is kimetszett résszel egybefüggésbe hozva; ezen mellre és hátrajövő és a vállakon átvett felsőrész ezer meg ezer ráncba van szedve, s ez valamint a sűrűn redőzött alsórésze is sárgaselyemmel van széleinél igen díszesen kihímezve. Ezen ruhadarabnak fődísze a redőzés finomságában van meghatározva” (Orbán 1873: 142). Nemcsak a szépséget szolgálta az a sűrű ráncolás, hanem a tartósságot is: ezt ugyanis nem kezdte ki az idő vasfoga, de az alsó szoknyarész már nagyon szakadozott, ezért a viseletdarab restaurálásra szorul, a raktárban van elhelyezve. Az állandó néprajzi kiállításon a hétfalusi borica tánc kellékei szerepelnek, az egyik ilyen tárgy egy fa maszk (Itsz. J. 774), amelyet a kuka nevű szereplők viseltek. A kuka álarcát Orbán Balázs Zajzoni Rab István nyomán így írja le: „Álarca fából volt kifaragva, torzított arcvonásokkal és iszonyú nagy bajusszal, mely lósörényből volt oda teremtve. Az álarc homlokáról hosszú sastollak nyújtóztak

az ég felé, széléhez pedig ráncba szedett fekete vászon volt varrva, mely a nyaknál összekötve, azt a szolgálatot tette, hogy az álarc mindig szabatosan állott a maga helyén” (Orbán 1873: 149). Úgy tűnik, a ráncba szedett fekete vászon a maszk hátsó részére a hámos rokolyáról származik, annak felső, hámos-pántos része (9. kép). Az álarcokat ugyanis maga a kuka készítette (Seres 1984: 370), és nem valószínű, hogy ő maga foglalkozott volna az időigényes anyagrácolással, az is nehezen képzelhető el, hogy kifejezetten egy nő készítette volna ezt a hátsó részét a maszknak. A maszk ráncba szedett vásznának a kidolgozottsága is azt bizonyítja, hogy a kukák a használaton kívüli hámosrokolyákról vágták le azt a részt, amit aztán a maszk tetejéhez rögzítettek. A hámosrokolyáról a legsűrűbben ráncolt pántrészt a vállnál vágták el, a mellrészt a deréknál, és utóbbi vágásnál rögzítették a maszkhoz. Ezt a szélét még csak be sem szegték a vágást követően, viszont a mellrész ráncainak levarrását kibontották, és így a fej formáját vette fel a ráncolt vászon. Bár a sárga selyemfonal már nem látható sem a hámosrokolyán, sem a maszk hátsó részén (annyira patinásak), szépen kivehető a vállnál és a széleknél az erősítő varrás. Talán ezért nem találtak több példányt ebből a viseletdarabból a tárgygyűjtők, mert a kukák újrahasznosították a megfelelő részt belőlük.

2. A népi kultúrából a használati tárgyak (a rokkától a vasalóig) az értelmiségiek lakásába dísz tárgyakként kerülnek át. Ilyen lakásdísz a kuglófsütő is. Utóbbinak egy érdekesebb újrahasznosítási módjával találkoztam a szeben megyei Skorei (Scoreiu) településen.⁹ Két portán is betonból öntött kuglófok díszítették a kapulábakat (10. kép). A kapudíszek, bár nem szokványosak, valóban látványosak. Ötletesen használták fel a kuglófsütő formát öntőformának. Valószínűleg az indokolta ezt az alkalmazást, hogy az öntött forma lyukas, így megkönnyítette a kapulábhoz való rögzítését a dísznek. Háztetődíszként másodlagos funkcióban többféle tárgyat láttunk: Bölönben törött talpú fehér üveg pohár került a csúcsra, másik házra fémmozsár, Szászmagyaroson elvágott műanyag flakon (Demeter 2007: 27).¹⁰ Szintén Szászmagyaroson egy bokályt tettek a ház csúcsára, mivel ez megrongálódott,

⁹ A véletlen hozta úgy, hogy a háztető- és kapulábdíszekkel foglalkozni kezdtem. Miután elkészült a bükszádi iskola üveggyűjteményéről a leporello, véletlenül láttam meg egy mikóújfalui ház tetején egy üveg díszet. Azután hasonlókat „kerestem” a házak tetején, perze ahhoz hasonlókat nem találtam, de több agyagdísz igen, köztük atropomorf formát, és több zoomorf motívumot is. Azóta figyelem és fényképeztem ezeket a díszeket.

¹⁰ Képeket a szílk anyagi keretek miatt nem közöltünk.

láthatóvá vált, hogy kötőanyaggal rögzítették. Feltételezzük, hogy ez adhatta az ötletet a fazekasoknak, hogy a fület elhagyva, kifejezetten házak csúcsára készítsenek díszet (Demeter 2007: 8). A Székely Nemzeti Múzeumban egy egyszerűbb, gömb alakú háztetődísz szerepel a tárolóban, amelyet nem a formája, hanem a készítés helye (Bodok) szerint választottak. Ehhez kapcsolódva el szoktam mondani, hogy a főútvonalak mentén elhelyezkedő mely falvakban érdemes jobban figyelni a háztetőket, hol láthatnak madaras, kakasos, oroszlános díszeket. Még nem volt rá alkalmam, de a kalácssütő formáknál el fogom sütni a poént: betonkuglóffal a kapulábakat díszítik...

Gyermekméret

A múzeumlátogatókat mindig megragadják a gyermekélethez kapcsolódó tárgyak. A gyermekek által készített egyszerűbb játékok mellett sok mívés darab is van ezek között: a bölcsőtől az ételhordóig. Vannak olyan mesterremek, amelyek a polgárcsaládokban gyermekjáték funkciót töltöttek be (Moskovszky 2000: 46. kép magyarázata). De nemcsak olyan tárgyak készültek kifejezetten gyermekek számára, amelyek a játékot, a játékos munkavégzést szolgálják. A szotyori református egyház tulajdonában található a koporsó szállítására készített eszköznek, a Szent Mihály lovának egy gyermekméretű, mindössze másfél méter hosszú változata (az egyházi leltárban a száma: 126, 11. kép). Nem egyedi tárgy ez, de ritka. És nem is használják már: az utóbbi két évtizedben mindössze egyszer temettek gyermekhalottat, akkor sem ezen szállították a koporsót.¹¹ Takács Béla ír kis méretű, faragott, fehérre festett Szent Mihály lováról, amellyel gyerekkoporsót szállítottak. A sarkadi gyülekezetnek volt ilyen a tulajdonában, 1934 után elpusztult, a fénykép erről a debreceni Református Kollégium Múzeumában található (Takács 1979: 6).

Összegzésként hangsúlyozni szeretném az egyházi gyűjtemények, a helyi gyűjtemények felmérésének, digitalizálásának szükségességét. Egyrészt igen hasznos lenne, ha a tematikus monográfiákból ezekben a gyűjteményekben található tárgyak sem maradnának ki. Másrészt a múzeumok kölcsönkérhetnék az arra érdemes tárgyakat időszakos kiállításaihoz. Ezzel

¹¹ Köszönöm Berszán Sándor református lelképásztornak, hogy felhívta a figyelmemet a tárgyra, és elmondta az adatokat.

nemcsak az adott kiállítás válik színesebbé, hanem a látogatókat is arra ösztönzi, hogy látogassák a helyi gyűjteményeket is. Továbbá bátorkodom javasolni, hogy az utazásaink (legyen az szakmai jellegű vagy családi nyaralás) során elkattintott több száz néprajzi, antropológiai jellegű fénykép közül azoknak is szorítsunk néhány oldalt a kiadványokban, amelyek nem kifejezetten a kutatási témáinkhoz kapcsolódnak és nagy valószínűséggel nem is fognak megjelenni, hacsak egy ilyen „vegyes” kategóriában nem.¹² Csak utalni szeretnék arra a tényre, hogy mekkora forrásértékkel bírnak a korábbi századokban született útleírások, úti beszámolók, utazási naplók.

Szakirodalom

- BÁTKY Zsigmond
1906 *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére*. Budapest
- BUNTA Magda – KATONA Imre
1983 *Az erdélyi üvegművesség a századfordulón*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
- DEMETER Éva
2007 *A ház címere – Háztetődíszek*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy
- DEMETER Éva – PAPUCS András
2006 *Hutásüvegek Sepsibükszádon – az iskolai gyűjteményben*. Székely Nemzeti Múzeum Alapítvány, Sepsiszentgyörgy
- FULGA, Ligia
1997 *Sticla transilvăneană (sec. XVII–XIX.)*. Editura C2 Design, Braşov
- GAZDA Klára
1980 *Gyermekvilág Esztelneken*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
- MOSKOVSZKY Éva
2000 *Fehérvári babaház. Moskovszky gyűjtemény*. (Szent István Király Múzeum Közleményei, D. Sorozat, 277.) Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár
- ORBÁN Balázs
1873 *A Székelyföld leírása VI. Barcaság*. Budapest

¹² A fényképek minőségéért itt kérek elnézést, nem állt módomban újrafényképez(tet)ni a tárgyakat.

POZSONY Ferenc

1997 *Az erdélyi szászok jeles napi szokásai.* (Kronika Könyvek) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda

SEBESTYÉN Károly, Cs.

1908 Néprajzi apróságok Háromszék megyéből. *Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Értesítője IX.* 28–29.

SERES András

1984 *Barcasági magyar népköltészet és népszokások.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

TAKÁCS Béla

1979 A „Szent Mihály lova”. *Reformátusok Lapja XXIII.* (44) 6.

VERES László

1995 *A Bükk hegység üvegútjai.* (Officina Musei, 2.) Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Források

A Székely Nemzeti Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum Alapítvány leltárkönyvei

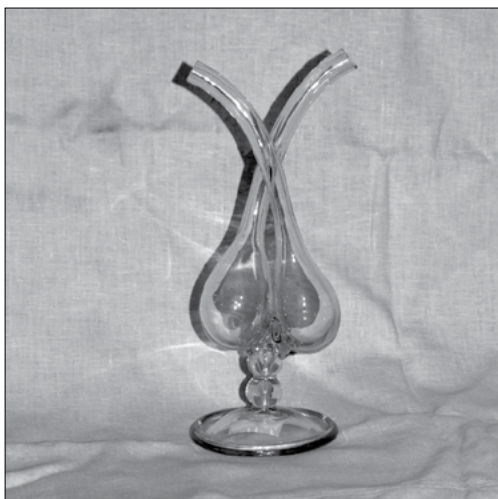
1. Vászonsimító (Papucs András felvétele)

2. Üveg vasaló

3. Kisszék

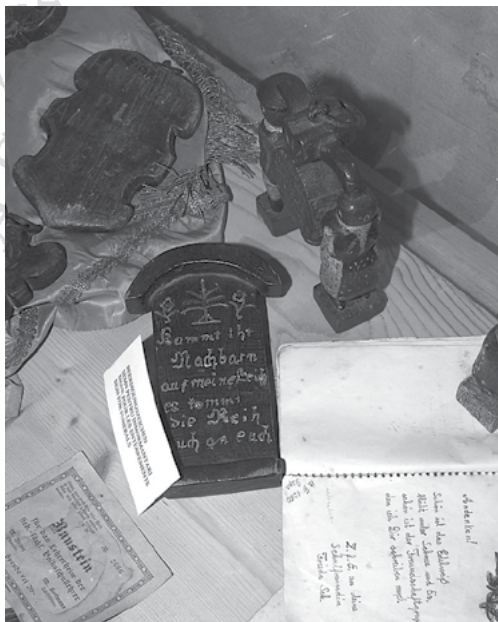

4. Üvegedény

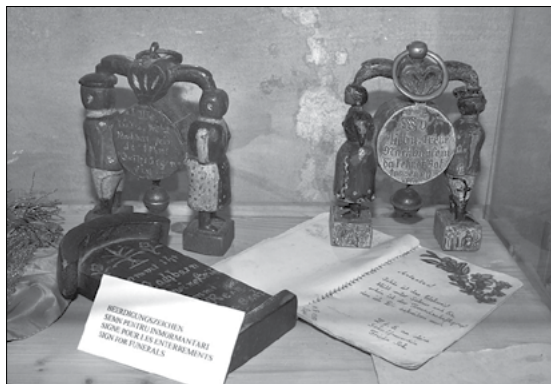

5. Fémedény (Papucs András felvétele)

6. Üzenőtábla (Papucs András felvétele)

7. Üzenőtáblák (Papucs András felvétele)

8. Hámosrokolya

9. Boricás maszk

10. Kuglóf formájú kapudísz (Papucs András felvétele)

11. Gyerekméretű Szent Mihály lova (Papucs András felvétele)

Rezumate

Könczei Csongor

O prezentare istorică a unei regiuni etnografice și a identității regionale – Călata

Poate nici nu mai există o regiune a teritoriului de răspândire a limbii maghiare, care să beneficieze de cantitatea de material etnografic ce se referă la zona Călatai. O caracteristică evidentă a acestui material este faptul că reflectă o continuă încercare – prin diferite puncte de vedere și metodologii – de a-i reliefa hotarele fizice, istorice și culturale, implicit de a recepta și defini identitatea regională. Întrebarea etnografică de bază este: până unde se situează această regiune, care sunt satele care sunt sau pot fi cuprinse în această regiune și cine poate fi considerat localnic din Călata? Lucrarea de față încearcă să răspundă la toate aceste întrebări pe baza unui amplu material istoric, lingvistic și etnografic, creionând datele și argumentele ce pot sta la baza unei delimitări culturale.

Szilágyi Levente

Influența graniței asupra relației dintre Urziceni și Vállaj din 1918 până astăzi

Zonele din apropierea hotarelor politice nu pot fi percepute fără procesele istorice care au dus la formarea, sau dimpotrivă, dispariția graniței. Lucrarea de față prezintă textele narrative legate de formarea și trăirea acestui fenomen pe baza unei cercetări etnografice despre localitățile Urziceni (România) și Vállaj (Ungaria). Aceste texte includ acțiuni administrative, povestiri legate de evadări și trecerea ilegală a frontierei și chiar conceptele umane privitoare la graniță. Locuitorii celor două localități au perceput „trăirea” aceleiași teritorii fizice în moduri total diferite, ca urmare a două modificări consecutive a graniței. Cercetarea experiențelor și conceptelor referitoare este posibilă doar cu ajutorul unei periodizări, deoarece acestea – pe lângă preferințele individuale – prezintă diferențieri și pe axul temporal. Interviuurile etnografice ne arată că experiențele negative prezintă intensificări mult mai mari în cazul localității Vállaj, comparativ cu locuitorii Urziceniului.

Peti Lehel

Viziuni articulând situații de criză în satele de ceangăi din Moldova

Lucrarea discută aspectele culturale și istorice al fenomenului viziunilor colective din cadrul culturii tradiționale ceangăiești. Autorul susține, că experiențele colective, având conexiuni cu forța divină, au jucat un rol important în articularea situațiilor de criză în trecut. În aceste situații de criză, create de dictatura comunistă, viziunea individuală și colectivă au devenit un mod de exprimare a situațiilor individuale și colective. Atenționările, conținutul milenaristic și apocaliptic a viziunilor, au atras atenția asupra incoerențelor noii lumi, create de puterea politică în acest context istoric-ideologic. Mesajele formulate în aceste experiențe individuale și colective au devenit generatorul acțiunilor în situațiile de criză, și principala formă de protest.

Ozsváth Imola

Povestiri de război și militarești la intelectualii din zona rurală

Una dintre particularitățile comune ale memorialiilor și istoriilor de viață a dascălilor cercetate de autor constituie formularea amintirilor și a istoriilor legate de armată și de Războiul Mondial. Majoritatea povestitorilor erau încă copii în perioada Războiului Mondial fiind martori ai invaziei armatelor străine, precum și ai trimerterii tuturor bărbaților în lagăre. Acești copii erau nevoiți să preia conducerea gospodăriei în familie, neputând ajunge astfel la școală. Flăcăii fac armată câteodată chiar și trei ani în cazul armatei române. Aceste amintiri capătă în istoriile de viață ale dascălilor doar formulări parțiale, făcând referiri de mai multe ori la reflectarea critică a sistemului militar din perioada respectivă. Ocupând posturi de dascăli la sate, aceștia consemnează istoriile vârstnicilor legate de perioada de captivitate, scrisorile trimise din tabere, amplasează plăci comemorative, și în același timp acordă atenție consemnării folclorului militar răspândit în oralitate.

Szócs Levente

Czirják Gergely: autobiografie populară și memorie locală

Lucrarea analizează autobiografia lui Czirják Gergely (1913–1993), un fierar din Ciumani, județul Harghita. O parte din autobiografia cu titlul *Havasi gyopár* a fost publicată în 1979. Investigația se referă în primul rând la textul autobiografiei, precum și la contexturile în care oamenii din Ciumani vorbesc despre Czirják Gergely. Concluzia lucrării este că comunitatea locală își amintește de Czirják Gergely mai degrabă ca de un fierar renumit, și mai puțin ca de un autor.

Vajda András

Analiza unei arhive țărănești din Dumbrăvioara

Lucrarea de față urmărește ilustrarea funcției scrisului în viața de fiecare zi pe baza analizei cantitative și calitative a unei arhive țărănești. Focusează pe modul în care scrisul restructurează mediul și viața individului, pe multitudinea de texte care apar în fiecare etapă a vieții, obligând individul să le folosească. Se pune un accent major pe om, pe persoana care încearcă să înainteze sau cel puțin să se mențină pe o treaptă anume a ierarhiei sociale, care aduce sacrificii pentru o bunăstare materială, și pe contextul social și economic, care printr-o continuă transformare necesită adaptări, strategii și rezolvări diferite. Arhive sunt de fapt amprentele acestei mișcări sociale continue, și a răspunsurilor date la această dinamică.

Turai Tünde

Familia: ideologie și practică socială

Instituția familiei a trecut prin numeroase schimbări la sfârșitul secolului 20 și începutul secolului 21, ceea ce i-a preocupat în mare parte pe cercetătorii de știință socială. Sociologii și demografii au fost cei care au acordat cea mai mare atenție acestui subiect: accentul este în majoritate pus pe modificările structurale apărute din cauza divorțului, recăsătoriilor, părinților vitregi, copiilor proveniți din alte căsnicii anterioare, conviețuire, familii cu un singur părinte, celibatari. Se pare că ultima formă de familie care a devenit și un punct de referință în lucrările științifice este familia nucleară, de când tendințele menționate au îngustat mărimea familiei și au reformulat sensul ei. Autoarea propune reconceptualizarea instituției de familie dintr-un nou

punct de vedere. Analiza se bazează pe cercetarea de teren făcută într-o comunitate rurală din România, în județul Sălaj. În această societate forma dominantă de familie este familia nucleară – cel puțin în aparență: în normele declarate și în ceea ce privește dimensiunea ei formală. Dar putem fi siguri că ceea ce vedem este în realitate familia nucleară? Funcționează ea ca o instituție nucleară? Dacă analizăm relația dintre vârstnici și familia copiilor lor putem descoperi multe strategii ale formațiunilor de familii mai extinse.

Kinda István

O meserie populară străveche în secolele 20–21

Bazându-se pe datele culese în ultimii trei ani de cercetare, prin surprinderea secvențelor de viață, studiul prezintă rolul arderii varului în familie și în comunitate, acel proces care, prin schimbarea generațiilor, a parcurs o reînnoire continuă, și mulțumită căruia lucrătorii acestei industrii specifice au reușit să producă, în același timp, atât câștig economic cât și social. În această fază a cercetării autorul a încercat, prin folosirea metodei de interviuri, să dezvelească fundalul economic al arderii varului în secolele 20–21 și motorii relațiilor sociale activizate prin procesul de producție.

Demeter Éva

Curiozități etnografice

Scopul studiului este de a prezenta câteva obiecte speciale din anumite cauze, și anume: forma de sticlă putea fi folosit ca *presse-papiers*, totuși părerea autoarei este că este calandru de cârpă, pentru că are diametru mai mare și are mâner. Scaunul din rădăcină a fost ori scaun de tors, ori scaun de copil folosit împreună cu oliță. Se aseamănă cu scaunele folosite de către moașe la nașteri. Sticla este recipient pentru ulei și untdelemn, dar la Meteore se găsește un recipient asemănător, din metal. Cu bătătorul pentru in se amenințau copiii: „scot bătătorul de in, și te bat”. Vecinătățile săsești din Viscri anunțau moarte cuiva și timpul înmormântării cu ajutorul tăbliței cu formă de monument funerar, iar la ziua împăcării se chemau folosind tăblița cu motive antropomorfe. De pe rochiile cu ham al ceangăilor din depresiunea Bârsa, se tăia partea superioară din față și se aplica pe masca din lemn al participătorilor la dansul „borița”. Autoarea a întâlnit și ornamente haioase de poartă: s-a turnat beton în formă de cozonac. Pe vremuri sicriul se transporta la cimitir cu un obiect special, numit „calul lui Sf. Mihail”, care prezintă și un exemplar mic, cu care se transportau sicriile copiilor.

Abstracts

Könczei Csongor

A Historical Presentation of an Ethnographic Region and its Regional Identity – Călata

It might be no other region of the Hungarian language area which resulted such a vast scientific material as the Călata region did. One of the obvious characteristics of this material is that reflects a continuous attempt to sketch – with different points of view and methodology – its geographic, historical and cultural borders, implicitly to discover and define the regional identity related to it. The basic ethnographic question is the following: how far does this region stretch, which are the villages that are or can be included, and who can be considered a local of Călata? The present paper attempts to answer all these questions based on a rich historical, linguistic and ethnographic material, formulating all the data and arguments which could stand at the basis of a cultural delimitation.

Szilágyi Levente

The Impact of the Border on the Relations between Urziceni and Vállaj from 1918 to our Days

Borderlands cannot be divided from the historical processes which created or on the contrary, erased the political borders. The present paper presents the narratives related to the formation and living of this phenomenon, based on a research on the settlements of Urziceni (Romania) și Vállaj (Hungary). These texts include administrative actions, fugitive stories and some of trespassing, and even the human concepts regarding the notion of border. The inhabitants of the two settlements have lived the same geographic territories in different ways, resulting from two consecutive border modifications. The research of the related experiences and concepts can be possible only with an act of periodization, as these – besides the individual preferences – are differentiated through time periods as well. Interviews reveal that negative experiences are to be found more in Vállaj than Urziceni.

Peti Lehel

The Articulation of Crisis Situations in Visions in the Moldavian Csángó Villages

The paper analyses the social history and the cultural aspects of collective visions from the traditional Moldavian Csángó culture. It shows the mechanism how with the emergence of economic and social crisis the social fears stream into visions. The author argues that the collective visions played an important role in the articulation of crisis in a transforming Moldavian Csángó society. He emphasizes that in crisis situations caused by the communist dictatorship the visions with religious contents shaped individual and collective situations. In a very specific historical/ideological situation the apocalyptic content warned the incoherence of the new world. These religious experiences very often encouraged actions of resistance counter the socialist regime.

Ozsváth Imola

War and Military Stories of Rural Intelligentsia

One of the joint motifs of the life stories of the village teachers the author has studied are the army and war stories. Most of the narrators experienced World War II. As children, witnessed the invasion of foreign armies and saw the male members of their community being carried away into prison camps. Also they had to take over the family business being unable to go to school for a long time. As young men they had to serve in the Romanian army for up to 3 years. These memories are described in details in the life stories of the teachers where they often criticize the military regime of these days. Taking up their position of village teachers they start to collect the prison stories told by the older members of their communities, letters sent from the prison camps, they set up memorial tablets for the heroic dead and take down the army folklore still spreading by word of mouth.

Szócs Levente

Czirják Gergely: Peasant Autobiography and Local Memory

The study analyzes the autobiography of Czirják Gergely (1913–1993), a forger from Ciumani, Harghita County. A part of this text (*Havasi gyopár*) was edited in 1979. The investigation refers on the text, and also on the

contexts in which people of Ciumani usually talk about Czirják Gergely. The conclusion of the study is that the local community remembers a famous forger rather than an author.

Vajda András

The Analysis of a Peasant Archive from Dumbrăvioara

The present paper follows the illustration of the functions of writing in everyday life, based on a quantity and quality analysis of a peasant archive. It focuses on the way writing restructures the environment and the life on the individual, on the multitude of texts that appear in all the periods of a human life, obliging the individual to use them day by day. It emphasises the person in all this, the individual who tries to climb or at least to maintain himself/herself on a certain step of social hierarchy, who makes sacrifices for a better material situation, and emphasises the social and economic context, which through a continuous transformation needs different adaptations, strategies and solutions. Archives are in fact imprints of this continuous movement and of all the answers given to this social dynamic.

Turai Tünde

Family: Ideology and Social Practice

The institution of the family has gone through many changes on the turn of the 20th – 21st centuries. This poses many questions to the scholars dealing with social sciences. The sociologists and demographers have mostly been those who have worked more on the issue: their emphasis is especially on the changes caused by the structural modifications like divorce, re-marriage, step-parents/step-children, cohabitation, single-parent families, and singles. It seems that the last form of the family that became a point of reference in the papers of the scholars has been the nuclear family, since the mentioned tendencies are narrowing its boundaries and remake its meanings. The author proposes to reconceptualise the institution of the family from another point of view. She has done her fieldwork in a rural community in Romania, Sălaj County. In this society the dominant form of the family is the nuclear one – at least on the surface: in the declared norms and in the dimension of the size. But could we

be sure that what we see is really a nuclear family, does it really function as a nuclear institution? If we analyse the relationship between the elderly and the families of their offspring we can realise that many strategies of the extended family are applied.

Kinda István

An Ancient Craft in the 20th and 21st Centuries

Based on the data gathered in the last 3 years of the research, by enlightening some particular sequences of life, the paper presents the role lime-burning plays within families and the community, the process that due to the consecutive generations, has been continuously renewing, and during which workers of this specific industry have managed to produce economic and social profit, in the same time. In this phase of the research, using the deep interview method, the author tried to reveal the economic background of lime-burning in the 20–21st century and the driving force of social relations activated by the process of production.

Demeter Éva

Ethnographical Curiosities

The aim of this paper is to present some interesting items having interesting functions. There is a form of glass that can be used as a *presse-papiers*, but the author considers that it is a tool for surfacing canvas, as it has a larger diameter and a handle. The chair made of roots it was used either to weave or for babies, together with a jerry. It looks like the one used at giving birth at home. The glass recipient was for oil or other substances, but the author discovered another one made of some metal. The tool for stripping flax was used to frighten the kids, too. In the Saxon communities little tablets were used as signs for funerals and other ones for festive events. In the Bârsa region the masks used for the specific “borica” dance were made by using a part of a local skirt. The author also met hideous gate ornaments with forms as a cake. Or in old days the coffin was carried with a specific tool, called the “horse of St. Michael”, featuring here a smaller item used for the coffin of children.

Szerzőink

DEMETER Éva (Marosvásárhely, 1974) Magyar–néprajz szakot végzett a BBTE Bölcsészkarán. 2001-ben került Sepsiszentgyörgyre a Székely Nemzeti Múzeum néprajz részlegére; 2007-től közművelődésért felelős muzeológus. Doktorjelölt az Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Tárgyi Néprajz Tanszékén, a Néprajz/Európai Ethnológia doktori programban. Kutatási területei: a húsvéti ünnepkör – különös tekintettel a húsvéti tojások ornamentikájára, funkciójára, illetve szubkultúrák a megtéréstörténetek és stoppostörténetek tükrében.

KINDA István (Erdőszentgyörgy, 1981) Néprajz–magyar szakot végzett a kolozsvári BBTE Bölcsészkarán. Ugyanott mesterizett a Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék programjában. Doktori címét a Debreceni Egyetem Multidiszciplináris Bölcsészettudományok doktori iskolájának néprajzi programjában szerezte 2009-ben. Kutatási területei: társadalmi kontroll, népi iparúzés, gazdálkodási és megélhetési stratégiák.

KÖNCZEI Csongor (Kolozsvár, 1974) Magyar–néprajz szakot végzett a kolozsvári BBTE Bölcsészkarán, ugyanott szocio-etnolingvisztika, majd a BBTE Európai Tudományok Karán pedig kulturális antropológia posztgraduális képzésben részesült. Doktori címét az Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Néprajztudományi Doktori Iskola Európai etnológia programjának keretében szerezte 2007-ben. Jelenleg a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN) kutatója. Kutatási területei: etnokoreológia – etnomuzikológia, regionális, kulturális és etnikus identitások, interetnikus kapcsolatok, kulturális és társadalmi hálózatok.

OZSVÁTH Imola (Székelyudvarhely, 1977) Magyar–néprajz szakot végzett a kolozsvári BBTE Bölcsészkarán, ugyanitt, a Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéken szerzett mesteri fokozatot. Doktori címét is ugyan ezen intézmény keretén belül szerezte meg 2009-ben. Kutatási területei: néptanítók, élettörténetek, narratológiai vizsgálatok.

PETI Lehel (Héderfája, 1981) 2004-ben végzett a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem néprajz–magyar szakán. Ugyanitt, a Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéken szerzett mester fokozatot és kezdte el doktori tanulmányait. A Szegedi Tudományegyetemen a Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék tanársegédeként vallásantropológiai jellegű kurzusokat tartott 2006–2008 között. Jelenleg a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN) kutatója és a Babeş–Bolyai Tudományegyetem óraadója. Kutatási területe: a moldvai és erdélyi falvak társadalmi és vallási életének működése.

SZILÁGYI Levente (Nagykároly, 1980) Magyar–néprajz szakot végzett a kolozsvári BBTE Bölcsészkarán. Ugyanitt, a Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéken szerzett mester fokozatot és kezdte el doktori tanulmányait. Jelenleg a Szatmár Megyei Múzeum néprajz szakos muzeológusa. Kutatási területei: társadalomnéprajz, a határ antropológiája, népi gazdálkodás – borászat.

SZŐCS Levente (Gyergyócsomafalva, 1980) Magyar–néprajz szakot végzett a kolozsvári BBTE Bölcsészkarán. Mesterizett ugyanott a Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék programjában. Jelenleg a BBTE BTK Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéke doktori programjának hallgatója és néprajzos-muzeológus a gyergyószentmiklósi Tarisznyás Márton Múzeumban. Kutatási területe: a gyergyói népi önéletírások.

TURAI Tünde (Margitta, 1977) Magyar–néprajz szakot végzett a kolozsvári BBTE Bölcsészkarán. PhD fokozatát az Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest) Európai Etnológia Doktori Iskolájában szerezte meg 2009-ben. Fiatal kutatóként dolgozik 2006-tól a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetében. Kutatási területei: öregedés, idősek, generációk, család, közösségi kapcsolatháló, szociálpolitika, migráció.

VAJDA András (Sáromberke, 1979) Magyar–néprajz szakot végzett a kolozsvári BBTE Bölcsészkarán. Mesterizett ugyanott a Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék programjában. Jelenleg a BBTE BTK Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéke doktori programjának hallgatója. 2008-tól a Maros Megyei Múzeum munkatársa, 2009-től a Hagyományos Kultúra Megőrzésének és Terjesztésének Maros Megyei Központjának igazgatója. Kutatási területei: paraszti/populáris írásbeliség, biografikus szövegek.

Autorii

Éva DEMETER (Târgu-Mureș, 1974) Absolventă a UBB Cluj-Napoca, Facultatea de Litere, specializarea maghiară–etnografie. Din 2001 este muzeograf la Muzeul Național Secuiesc din Sf. Gheorghe, din 2007 responsabil pentru programe culturale la același institut. Este doctorandă la Universitatea Eötvös Loránd (Budapesta), Facultatea de Litere, specializarea Etnografie/ Etnologie europeană. Domenii de cercetare: obiceiuri de Paști, ornamentica ouălor încondeiate, subculturi.

István KINDA (Sângeorgiu de Pădure, 1981) Absolvent al UBB Cluj-Napoca, Facultatea de Litere, specializare etnografie–maghiară. A urmat programul de masterat al Catedrei de Etnografie și Antropologie Maghiară. Și-a susținut teza de doctorat în anul 2009 în cadrul Universității din Debrecin (Ungaria). Domenii de cercetare: controlul social, meșteșuguri populare, strategii și modele de viață.

Csongor KÖNCZEI (Cluj, 1974). Absolvent al UBB Cluj-Napoca, Facultatea de Litere, specializarea maghiară–etnografie. A urmat programele de studii aprofundate în specializări de socio-etnolingvistică (Facultatea de Litere) și antropologie culturală (Facultatea de Studii Europene) ale UBB Cluj-Napoca. Și-a susținut teza de doctorat în anul 2007 în cadrul programului de doctorat Etnologie Europeană al Facultății de Litere, Universitatea Eötvös Loránd din Budapesta. În prezent este cercetător la Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale (ISPMN) Cluj. Domenii de cercetare: etnocoreologie – etnomuzicologie, identitatea regională, culturală și etnică, relații interetnice și multiculturale, rețele culturale și sociale.

Imola OZSVÁTH (Odorheiu Secuiesc, 1977) Absolventă a UBB Cluj-Napoca, Facultatea de Litere, specializarea maghiară–etnografie. A urmat programul de masterat al Catedrei de Etnografie și Antropologie Maghiară. Și-a susținut teza de doctorat în anul 2009 în cadrul școlii doctorale al UBB. Domenii de cercetare: activitatea intelectualilor, pedagogilor din zonele rurale, povestirea vieții, studii de naratologie.

Lehel PETI (Idrifaia, 1981) Absolvent al UBB Cluj-Napoca, Facultatea de Litere, specializarea etnografie–maghiară. A urmat programul de masterat al Catedrei de Etnografie și Antropologie Maghiară. Între 2006–2008 a fost asistent universitar la Universitatea din Szeged (Ungaria), în cadrul Catedrei de Etnografie și Antropologie Culturală. În prezent este cercetător la Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale (ISPMN) Cluj și seminarist cu plata cu oră la Universitatea Babeș–Bolyai, Catedra de Etnografie și Antropologie Maghiară. Domenii de cercetare: viața socială și religioasă a satelor din Moldova și Transilvania.

Levente SZILÁGYI (Carei, 1980) Absolvent al UBB Cluj-Napoca, Facultatea de Litere, specializarea maghiară–etnografie. A urmat programul de masterat al Catedrei de Etnografie și Antropologie Maghiară, iar în prezent este doctorand în cadrul aceleiași facultăți și muzeograf la Muzeul Județean Satu Mare. Domenii de cercetare: etnografia socială, antropologia graniței/hotarului, viticultura tradițională.

Levente SZŐCS (Ciumani, 1980) Absolvent al UBB Cluj-Napoca, Facultatea de Litere, specializarea maghiară–etnografie. A urmat programul de masterat al Catedrei de Etnografie și Antropologie Maghiară. În prezent este doctorand la aceeași facultate și lucrează ca muzeolog la Muzeul Tarisznyás Márton din Gheorgheni. Domeniul de cercetare: autobiografii populare.

Tünde TURAI (Marghita, 1977) Este absolventă a Universității Babeș–Bolyai (Cluj), Facultatea de Litere, unde a studiat literatură și lingvistică maghiară, etnografie, folclor și antropologie. A obținut gradul PhD la Universitatea Eötvös Loránd (Budapesta) în Etnologie Europeană în anul 2009. Începând cu 2006 este angajată ca asistent cercetător la Academia de Științe Maghiare, Institutul de Etnografie. Domenii de cercetare: îmbătrânirea, vârstnicii, generațiile, familia, relațiile interumane, politica socială, migrația.

András VAJDA (Dumbrăvioara, 1979) Absolvent al UBB Cluj-Napoca, Facultatea de Litere, specializarea maghiară–etnografie. A urmat programul de masterat al Catedrei de Etnografie și Antropologie Maghiară. În prezent este doctorand la aceeași facultate. Din 2008 este angajat al Muzeului Județean Mureș, iar din 2009 directorul Centrului de Conservare și Promovare a Culturii Tradiționale din Județul Mureș. Domenii de cercetare: scrisul în domeniul popular, texte biografice.

Authors

Éva DEMETER (Târgu-Mureș, 1974) She graduated from Babeș–Bolyai University Cluj-Napoca, Faculty of Letters, specialization Hungarian literature and ethnography. Since 2001 she has been working as a museologist at the Sekler National Museum in Sf. Gheorghe, starting with 2007 she is responsible for the cultural programmes of the same institute. She is also a PhD candidate at Eötvös Loránd University (Budapest) within the ethnography/European ethnology programme. Fields of research: Easter folk customs, the ornamentics of the Easter egg, subcultures.

István KINDA (Sângeorgiu de Pădure, 1981) He graduated from Babeș–Bolyai University Cluj-Napoca, Faculty of Letters, specialization Hungarian ethnography and literature. Also followed an MA course at the Department of Hungarian Ethnography and Anthropology. He presented his thesis for his PhD degree at the University of Debrecen (Hungary) in 2009. Fields of research: social culture, crafts, strategies and models of life.

Csongor KÖNCZEI (Cluj, 1974) He graduated from Babeș–Bolyai University Cluj-Napoca, Faculty of Letters, fields of study: Hungarian language and literature and ethnography. He also graduated in socio-ethnolinguistics and cultural anthropology postgraduate programmes at the Babeș–Bolyai University. He presented his thesis for his PhD degree in 2007, within the European Ethnology PhD program of the Eötvös Loránd University, Faculty of Letters in Budapest. At present he is a researcher at the Romanian Institute for Research on National Minorities (ISPMN). Fields of research: ethnocoreology and ethnomusicology, regional, cultural and ethnic identity, interethnic and multicultural relationships, cultural and social networks.

Imola OZSVÁTH (Odorheiu Secuiesc, 1977) She graduated from Babeș–Bolyai University Cluj-Napoca, Faculty of Letters, specialization Hungarian literature and ethnography. Also followed an MA course at the Department of Hungarian Ethnography and Anthropology. She presented her thesis for the doctor's degree in 2009 within the same university. Fields of research: the activity of rural intelligentsia, life story, narrative studies.

Lehel PETI (Idrifaia, 1981) He graduated from Babeş–Bolyai University Cluj-Napoca, Faculty of Letters, specialization Hungarian ethnography and literature. Also followed an MA course at the Department of Hungarian Ethnography and Anthropology. Between 2006–2008 he was assistant at the University of Szeged (Hungary), at the Department of Ethnography and Cultural Anthropology, at present being a researcher at the Romanian Institute for Research on National Minorities (ISPMN) and a PhD candidate at UBB. Fields of research: the social and religious life of the Moldavian and Transylvanian villages.

Levente SZILÁGYI (Carei, 1980) He graduated from Babeş–Bolyai University Cluj-Napoca, Faculty of Letters, specialization Hungarian literature and ethnography. He also followed an MA course at the same faculty, where at present he is a PhD candidate. He is also a museologist at the Satu Mare County Museum. Fields of research: social ethnography, the anthropology of the border/frontier, traditional viniculture.

Levente SZÓCS (Ciumani, 1980) He graduated from Babeş–Bolyai University, Cluj-Napoca, Faculty of Letters, specialization Hungarian literature and ethnography. Also followed an MA course at the Department of Hungarian Ethnography and Anthropology, at present being a PhD candidate at the same department, and he works at the Tarisznyás Márton Museum in Gheorgheni. Field of research: popular autobiographies.

Tünde TURAI (Marghita, 1977). She graduated from Babeş–Bolyai University (Cluj), Faculty of Letters, where she studied Hungarian literature and linguistics, and ethnography, folklore and anthropology. She presented her thesis for her PhD degree at the Eötvös Loránd University (Budapest) in European Ethnology in 2009. Since 2006 she is a research assistant at the Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Sciences. Fields of research: aging, elderly, generations, family, community networks, social policy, migration.

András VAJDA (Dumbrăvioara, 1979) He graduated from Babeş–Bolyai University, Cluj-Napoca, Faculty of Letters, specialization Hungarian literature and ethnography. Also followed an MA course at the Department of Hungarian Ethnography and Anthropology, at

present being a PhD candidate at the same department. Since 2008 he has been working at the Mureş County Museum, since 2009 being the head of department at the Centre for the Preservation and Promotion of Traditional Culture of Mureş County. Fields of research: popular writing, biographic narratives.

Cuprins

Introducere	7
Könczei Csongor O prezentare istorică a unei regiuni etnografice și a identității regionale – Călata	9
Szilágyi Levente Influența graniței asupra relației dintre Urziceni și Vállaj din 1918 până astăzi	27
Peti Lehel Viziuni articulând situații de criză în satele de ceangăi din Moldova	49
Ozsváth Imola Povestiri de război și militărești la intelectualii din zona rurală	71
Szócs Levente Czirják Gergely: autobiografie populară și memorie locală	101
Vajda András Analiza unei arhive țărănești din Dumbrăvioara	123
Turai Tünde Familia: ideologie și practică socială.	159
Kinda István O meserie populară străveche în secolele 20–21	175
Demeter Éva Curiozități etnografice.	195
Rezumate	211
Autorii.	221

Contents

Foreword	7
Könczei Csongor A Historical Presentation of an Ethnographic Region and its Regional Identity – Călata	9
Szilágyi Levente The Impact of the Border on the Relations between Urziceni and Vállaj from 1918 to our Days	27
Peti Lehel The Articulation of Crisis Situations in Visions in the Moldavian Csángó Villages	49
Ozsváth Imola War and Military Stories of Rural Intelligentsia	71
Szócs Levente Czirják Gergely: Peasant Autobiography and Local Memory	101
Vajda András The Analysis of a Peasant Archive from Dumbrăvioara	123
Turai Tünde Family: Ideology and Social Practice.	159
Kinda István An Ancient Craft in the 20 th and 21 st Centuries	175
Demeter Éva Ethnographical Curiosities	195
Abstracts	215
Authors	223

A KJNT kiadványai

Kriza Könyvek

1. BORBÉLY Éva – CZÉGÉNYI Dóra (szerk.): *Változó társadalom*. 1999.
2. POZSONY Ferenc – ANGHEL, Remus Gabriel (red.): *Modele de conviețuire în Ardeal. Zăbala. [Együttélési modellek Erdélyben. Zabola.]* 1999.
3. POZSONY Ferenc (szerk.): *Népzenei tanulmányok*. 1999.
4. NAGY István: *Hopp Istók, jó estét... Szatmári betlehemesek*. Szerkesztette POZSONY Ferenc. 2001.
5. KAKAS Zoltán (gyűjt.): *Felsőcsernátoni népmesék. György Ignác meséi*. A rajzokat SIMÓ Enikő készítette. Szerkesztette, a típusmutatót összeállította KESZEG Vilmos. 2001.
6. BORBÉLY Éva: *Cenzúrázott bolondünnep. Farsangolás Bázalben*. 2001.
7. CZÉGÉNYI Dóra – KESZEG Vilmos (szerk.): *Emberek, szövegek, hiedelmek. Tanulmányok*. 2001.
8. VIRT István: *Elszakasztottad a testemtől én lelkemet. A moldvai és a Baranya megyei csángók halottas szokásai és hiedelmei*. Szerkesztette CZÉGÉNYI Dóra Andrea. 2001.
9. ERCSEI Judit (szerk.): *Kalotaszeg bibliográfiája*. 2001.
10. KÖNCZEI Csilla: *Jegyzetek a Lábán-táncjelírásról*. Szerkesztette, lektorálta, a fotókat, az ábrákat és a kinetogramok grafikáit készítette FÜGEDI János. Kriza János Néprajzi Társaság–Hagyományok Háza, Kolozsvár–Budapest, 2002.
11. SZABÓ Á. Töhötöm: *Közösség és intézmény. Stratégiák a lónai hagyományos gazdálkodásban*. 2002.
12. SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. 2002.
13. PÁ CZKÁN Éva: *Kopasz föld. Mentalitás- és szövegvizsgálat egy élettörténet elemzésének alapján*. Az utószót GÖRÖG Hajnalka írta. A rajzokat ifj. MOLNÁR Dénes készítette. 2002.
14. FRANCESCO, Amedeo Di – QUARANTOTTO, Arianna: *Arc és álarc. A garabonciás mítosza a magyar és a horvát irodalomban*. [Szerkesztette KESZEG Vilmos.] 2002.
15. SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Életutak és életmódok*. 2002.
16. OLOSZ Katalin: *Egy kiállítás emlékképei*. 2003.
17. DIMÉNY Attila – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Népi kultúra, társadalom Háromszéken*. 2003.
18. TÖTSZEGI Tekla: *A mérrei kötetny*. Szerkesztette SZABÓ Á. Töhötöm. 2003.
19. SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 2. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. 2003.
20. ISTVÁN Anikó: *„Most segíts meg, Mária...” A futásfalvi Sarlós Boldogasszony-napi bűcsű szövegrepertórium*. 2003.

21. TURAI Tünde: *Az életút végén. Szilágyborzási öregek társadalmi helyzetének vizsgálata.* 2004.
22. TÁNCZOS Vilmos (szerk.): *Képek a folklórban. Tanulmányok az archetipikus szimbolizáció köréből.* 2004.
23. SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 3. Fiatal kutatók a népi kultúráról.* 2004.
24. KÖNCZEI Ádám – KÖNCZEI Csongor: *Táncház. Írások az erdélyi táncház vonzásoköréből.* Szerkesztette KÖNCZEI Csongor. 2004.
25. SUBA László: *Torda és környéke fazekassága.* Szerkesztette TÖTSZEGI Tekla. 2005.
26. JAKAB Albert Zsolt – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 4. Fiatal kutatók a népi kultúráról.* 2005.
27. JAKAB Albert Zsolt – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 5. Fiatal kutatók a népi kultúráról.* 2006.
28. ILYÉS Sándor – JAKAB Albert Zsolt (szerk.): *Lenyomatok 6. Fiatal kutatók a népi kultúráról.* 2007.
29. JAKAB Albert Zsolt – KESZEG Vilmos (szerk.): *Csoportok és kultúrák. Tanulmányok szubkultúrákról.* 2007.
30. JAKAB Albert Zsolt – KESZEG Anna – KESZEG Vilmos (szerk.): *Emberek, életpályák, élettörténetek.* 2007.
31. ILYÉS Sándor – JAKAB Albert Zsolt – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 7. Fiatal kutatók a népi kultúráról.* 2008.
32. JAKAB Albert Zsolt – KESZEG Vilmos – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Kultúra-kutatások és értelmezések.* 2008.
33. LAJOS Katalin – TAPODI Zsuzsanna (szerk.): *A hagyomány burkai. Tanulmányok Balázs Lajos 70. születésnapjára.* 2009.
34. KOMÁROMI Tünde: *Rontás és társadalom Aranyosszéken.* 2009.
35. KESZEG Vilmos – POZSONY Ferenc – TÖTSZEGI Tekla (szerk.): *A fiatalok vasárnapja Európában.* 2009.

Kriza Könyvtár

- POZSONY Ferenc: *Szeret vize martján. Moldvai csángómagyar népköltészet.* 1994.
- ZSIGMOND Erzsébet: *Sírató. Életem panaszos könyve.* Szerkesztette és az előszót írta KESZEG Vilmos. 1995.
- LŐRINCZI Etelka: *Fejezetek Árapatak népi életéből.* Szerkesztette CZÉGÉNYI Dóra és POZSONY Ferenc. 2001.
- BOKOR Zsuzsa (szerk.): *Tamás István kézdiszentléleki kéziratok gyűjteménye.* 2002.

- ALMÁSI István (közéteszi): *Monostori sugár torony. Bogdán János magyarygerő-monostori népdalgyűjtése 1906-ban.* 2003.
- FÖLDI István: *Századelő az udvartereken.* A szociográfia alapszövegének gondozója, a kötet szerkesztője SZABÓ Judit, INCZE László és ANTAL Árpád. A szómagyarázatot Szabó Judit készítette. FÖLDI István életpályáját ANTAL Árpád bevezető tanulmánya vizsgálja. Magáról a céhes városról INCZE László kötetzáró írása nyújt áttekintést. 2004.
- MAGYAR Zoltán (szerk.): *Dalol Szilágyi Ferenc. Szilágysámsoni népdalok és egyéb énekek.* 2005.
- ADORJÁNI Rudolf Károly: *Lukács Sándor ravai búcsúztatói 1930–1938 között.* A szöveget gondozta JAKAB Albert Zsolt és KESZEG Vilmos. 2006.
- OLOSZ Katalin (közéteszi): *Ne mondd, anyám, főd átkának. Dimény Mózesné Szabó Anna énekei. Szabéd, 1895–1896.* 2009.

Néprajzi Egyetemi Jegyzetek

1. POZSONY Ferenc: *Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet.* 2006.
2. TÁNCZOS Vilmos: *Folklórszimbólumok. Egyetemi jegyzet.* 2006.
3. KESZEG Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség.* 2008.
4. GAZDA Klára: *Közösségi tárgykultúra – művészeti hagyomány.* 2008.
5. SZIKSZAI Mária: *A művészet antropológiája.* 2009.
6. POZSONY Ferenc: *Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok.* 2009.

Sorozaton kívül

- Az *Avas térség.* (A Kriza János Néprajzi Társaság ifjúsági kutatócsoportjának kiadványa.) 1998.
- POZSONY Ferenc: *Ceangăii din Moldova.* 2002.
- KOVÁCS Lehel István: *Hétfalusi csángó tájszógyűjtemény.* 2005.
- KINDA István – POZSONY Ferenc (szerk.): *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban.* 2005.
- PÁVAI István: *Zene, vallás, identitás a moldvai magyar népéletben.* 2006.
- ILYÉS Sándor – POZSONY Ferenc – TÁNCZOS Vilmos (szerk.): *A moldvai csángók bibliográfiája.* Összeállította ILYÉS Sándor. 2006.
- ILYÉS Sándor – PETI Lehel – POZSONY Ferenc (szerk.): *Lokális és transznacionális csángó életvilágok.* 2008.
- ILYÉS Sándor – PETI Lehel – POZSONY Ferenc (szerk.): *Local and Transnational Csángó Lifeworlds.* 2008.

Évkönyvek

- KESZEG Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 1.* 1992.
- KESZEG Vilmos – ZAKARIÁS Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 2.* 1994.
- ZAKARIÁS Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 3.* 1995.
- BARABÁS László – POZSONY Ferenc – ZAKARIÁS Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 4. Erdélyi és partiumi farsangok.* 1996.
- POZSONY Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5. Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról.* 1997.
- POZSONY Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 6.* 1998.
- KESZEG Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Írás, írott kultúra, folklór.* 1999.
- CZÉGÉNYI Dóra – KESZEG Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 8.* 2000.
- KESZEG Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 9.* 2001.
- SZIKSZAI Mária (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 10.* 2002.
- SZIKSZAI Mária (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 11. Játék és kultúra.* 2003.
- POZSONY Ferenc – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 12. Anyakönyves vizsgálatok erdélyi településeken.* 2004.
- KESZEG Vilmos – TÖTSZEGI Tekla (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 13. Tanulmányok Gazda Klára 60. születésnapjára.* 2005.
- GAZDA Klára – TÖTSZEGI Tekla (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 14. Tanulmányok Szentimrei Judit 85. születésnapjára.* 2006.
- ILYÉS Sándor – POZSONY Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság 15. Évkönyve. Lokálisok, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről.* 2007.
- ILYÉS Sándor – KESZEG Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16. Az eltűnt katona.* 2008.

Értesítők

- KESZEG Vilmos – POZSONY Ferenc – ZAKARIÁS Erzsébet (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője I.* 1991 (1)
- BARABÁS László – KESZEG Vilmos – POZSONY Ferenc – ZAKARIÁS Erzsébet (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője I.* 1991 (2)
- [ZAKARIÁS Erzsébet (szerk.):] *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője II.* 1992 (1–2)

- POZSONY Ferenc – ZAKARIÁS Erzsébet (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* III. 1993 (1)
- POZSONY Ferenc – SZAKÁCS István – TEKEI Erika – ZAKARIÁS Erzsébet (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* III. 1993 (2)
- TÁNCZOS Vilmos (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* V. 1995 (4)
- TÁNCZOS Vilmos (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* VI. 1996 (1–2)
- POZSONY Ferenc – TÁNCZOS Vilmos (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* VI. 1996 (3–4)
- BORBÉLY Éva – POZSONY Ferenc (szerk.): *Tájházak, vidéki múzeumgyűjtemények fejlesztésének lehetőségei. A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* VII. 1997 (1–2)
- BORBÉLY Éva – POZSONY Ferenc (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* VII. 1997 (3–4)
- VÁCZY Leona: (összeáll.): *Romániai magyar néprajzi könyvészet 1919–1944. A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* VIII. 1998 (1–2) Szerkesztette BORBÉLY Éva és POZSONY Ferenc.
- BORBÉLY Éva – POZSONY Ferenc (szerk.): *Faragó József bibliográfiája. A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* VIII. 1998 (3–4)
- POZSONY Ferenc (szerk.): [Herrmann Antal.] *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* IX. 1999 (1–2)
- BORBÉLY Éva – POZSONY Ferenc (szerk.): *Tájházak fejlesztésének lehetőségei Erdélyben. Bogdánd, 1999. szeptember 24–26. A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* IX. 1999 (3–4)
- ERCSEI Judit (szerk.): *Kalotaszeg bibliográfiája. A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* X. 2000 (1–2) Szerkesztette KESZEG Vilmos és POZSONY Ferenc.
- FARAGÓ József: *Uzoni betlehemes 1942-ben és 1943-ban. A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* XI. 2001 (1–2) Szerkesztette SZABÓ Á. Töhötöm.
- SZILÁGYI Enikő Hajnalka: *Az Erdélyi Múzeum folyóirat néprajzi írásainak annotált bibliográfiája. A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* XII. 2002 (1–2) Szerkesztette SZABÓ Á. Töhötöm.
- JAKAB Albert Zsolt – POZSONY Ferenc (szerk.): *Háromszék néprajzi és honismereti bibliográfiája (1844–2002). A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* XIII. 2003 (1–2)
- ILYÉS Sándor – JAKAB Albert Zsolt (szerk.): *Kallós Zoltán 80 éves. A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* XIV. 2006 (1–2)

ANUARUL
ASOCIAȚIEI
ETNOGRAFICE
KRIZA JÁNOS
NR. 17.

ISSN 1841-3021

ISBN 978-973-8439-49-8

